

A RUMBACH SEBESTYÉN UTCAI ZSINAGÓGA

ZSINAGOGA

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

Telefon: 06-1-461-1111

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

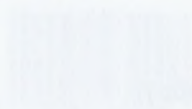
Telefon: 06-1-461-1111

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

Telefon: 06-1-461-1111

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

Azonosító szám: 1011-1011-1011
1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

1011 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 10.

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport
kiadványai
Center of Jewish Studies
at the Hungarian Academy of Sciences.
Publications

HUNGARIA JUDAICA

30144

Szerkeszti: Komoróczy Géza

4

A könyv magyar változatát gondozta
az MTA Judaisztikai Kutatócsoport
(Budapest, V., Pesti Barnabás u. / Piarista köz 1)

Megjelent

a **Memorial Foundation for Jewish Culture** (New York),
az **Österreichisches Kulturinstitut** (Budapest),
a **Soros Alapítvány** (Budapest / New York)
a **Szerencsejáték Rt.** (Budapest)
és a **Verein KulturKontakt des Bundesministeriums für Unterricht und Kunst** (Wien)
támogatásával

Ines Müller

101115

A RUMBACH SEBESTYÉN UTCAI ZSINAGÓGA

Otto Wagner fiatalkori főműve Budapesten

A Függelékben:

Haraszi György

A Rumbach utcai zsinagóga és hívei

MTAK

Löcker Verlag, Wien

MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest

1993

A kötetet szerkesztette:
Komoróczy Géza

941016

Fordította:
Zwickl András

A fordítást átnézte:
Haraszti György és Sisa József

Tanácsadó:
Dávid Ferenc

HUNGAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 7450-78--5
ISSN 0865 1345

Copyright Löcker Verlag GmbH, Wien, 1992
Copyright MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993 (Hungarian edition)
Zwickl András, 1993 (Hungarian translation)
Haraszti György, 1993 ("A Rumbach utcai zsinagóga és hívei")

Distributed by the Center of Jewish Studies
at the Hungarian Academy of Sciences,
Budapest, B.O.Box 107, H-1364, Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvle... 6174 / 10 25... SZ.

Tartalom

Előszó	9
Bevezetés	11
"Egy modern Alhambra káprázatos csodája": A mór stílus a 19. századi zsinagóga-építészetben	13
A zsinagóga-építészet feltételei a 18. század vége előtt	13
Egyiptizáló zsinagógák és stíluskeresés	14
Karlsruhe (Friedrich Weinbrenner, 1798–1806)	14
Kassel (Albert Rosengarten, 1836–1839)	15
Drezda (Gottfried Semper, 1838–1840)	18
A mór stílus a 19. századi stílusvitákban	20
A mór stílus főbb emlékei 1868 előtt	23
Bécs (Ludwig Förster, 1854–1858)	23
Pest (Ludwig Förster, 1853–1859)	27
Köln (Ernst Zwirner, 1857–1861)	29
Berlin, Oranienburger Strasse (Eduard Knoblauch, Friedrich August Stüler, 1859–1866)	30
Otto Wagner pesti zsinagógája	33
Az építkezés története (1868–1873)	33
Az épület állapota 1873-tól napjainkig	37
Megbízók, a megbízás közvetítése. Wagner egyéb magyarországi munkái	40
A Rumbach utcai templom épületének ismertetése és elemzése	46
Az épület fekvése	46
A templom mint építészeti egység	46
A homlokzat	50
Az oktagon	55
Térszerkezet	55
Szerkezet	55
Belső díszítés és ornamentika	58
Rituális berendezés	73
Az oktagon eredete és értelmezése	75

Synagoga és Ecclesia:	
Otto Wagner szakrális építészetének arculatai	83
Összegezés	93
Függelék	96
Otto Wagner levele a pesti hitközséghez (1873)	96
Otto Wagner művei (Válogatott jegyzék)	97
Jelenleg ismert művei 1873 előttről	97
Magyarország: Jelenleg ismert tervek és épületek	97
Szakrális épületek tervei	97
A mór építészetről a bécsi könyvtárakban 1870 körül hozzáférhető művek (Válogatott jegyzék)	97
Könyvek	97
Cikkek az ABZ folyóiratban	98
Irodalomjegyzék	99
Képjegyzék	102
Haraszi György: A Rumbach utcai zsinagóga és hívei	103

Abszolút igazság nem létezik.
Sem az életben, sem a tudományban.
Tudományos az,
ami holnap hamisnak fog bizonyulni.
Ami nem cáfolható,
az tudománytalan.

*Sigmund Freud,
Joshua Sobol
"Weininger éjszakája"
című művében*

1 Budapest, a Rumbach utcai zsinagóga, a belső tér, kelet felé, fénykép, 1980 körül

Amikor első ízben léptem be az Otto Wagner tervei szerint épült budapesti zsinagógába, az épület sajátságos hangulatot árasztott. Rom volt. Törmelék, elpusztult galambok tetemei és befagyott víztócsák között a nedves és penészes falakon csak halványan látszott a piros és kék festés, a rozsdás oszlopokon tompán fénylett a felpattogzó aranyozás; a megrepedt tóraszekrény fölött látni lehetett a szürke hófelhőkkel borított eget. S mégis, az elpusztított pompa, minden rombolás ellenére, lenyűgöző és megindító érzést keltett. – Az épület homlokzata, mely abban az időben szürke volt, ma ismét színes, a tetőt felújították, és a zsinagóga belső terének falait új, fénylő aranyfüst borítja.

Szemem láttára ment végbe az újjászületése ennek az épületnek, mely egy elmúlt, elpusztított kultúra emléke, s a zsinagóga helyreállítása reményt nyújt arra, hogy a közös múlt alapján, amelyben egy fiatal bécsi építész Pesten orthodox zsinagógát épített, közös jövő kialakítására is van lehetőség. Ahhoz, hogy ez valóság legyen, emlékeznünk kell, ismernünk kell a múltat. A múltnak egy darabkája, amelyet megmentünk a feledéstől és hasznossá teszünk a jelen számára, maga a reménység.

Hálás szívvel mondok köszönetet mindazoknak a szakembereknek, akik Magyarországon és Bécsben munkám létrejöttéhez segítséget nyújtottak, akik fenntartások nélküli kollégialitással, személyileg és szakmailag készséges önzetlenséggel támogattak.

Dr. Sisa József tette lehetővé számomra, hogy foglalkozni kezdjek a tárggyal, és ha kérdésekkel fordultam hozzá, mindig volt ideje számomra. Neki, és kollégájának, Dávid Ferencnek köszönetet mondok számos értékes tanácsukért és szíves segítőkészségükért.

Dr. Komárik Dénes lehetővé tette, hogy betekintsek kézírataiba, és használjam a FIMŰV fotóarchívumát.

Dr. Winkler Gábor publikálatlan anyagot tett hozzáférhetővé számomra, és segítséget nyújtott a győri zsinagóga tanulmányozásában.

Dr. Haraszi Györgynek itt is köszönöm kollegiális és személyes elkötelezettségét, segítségét, s külön is a könyv végén közölt tanulmányát, mely megleveníti a műemlék zsinagóga egykori hitközségének történetét.

Különösen hálás vagyok Dr. Baliga Kornél mérnök úrnak és munkatársainak, akik a zsinagógát újjáépítették, munkám iránt érdeklődést mutattak és mindig szívesen fogadtak.

Köszönetemet fejezem ki az Alba Regia építőipari vállalatnak s mindenki más előtt korábbi vezérigazgatójának, Kiss József úrnak, továbbá Zalka István építész és Varga Zsolt építésvezető úrnak, valamint az építőmunkásoknak, akik fontos felvilágosításokkal szolgáltak, előzékenyen lehetővé tették számomra a szabad bejárást az építési területre. Művészi értékű munkájukkal ők mentették meg a zsinagógát a teljes pusztulástól.

Bécsben Dr. Walter Krause professzor úr számos alkalommal órákat szentelt a segítségemre és bátorításomra szolgáló beszélgetéseknek.

Dr. Margareta Vyoral-Tschapka számtalan baráti és konstruktív tanáccsal látott el.

Dr. Nikolaus Vielmetti néhány nehezen hozzáférhető forrásra hívta fel a figyelmemet.

Ugyancsak köszönetet kell mondanom Vera Brosernek, dr. Yasmine Wesselynek és mindenekelőtt Mag. Peter Haslingernek a kutatásaim során szükséges fordítási munkáknál nyújtott gyors, baráti segítségükért.

Végül köszönetet mondok könyvem eredeti kiadójának (Löcker Verlag, Wien) a magyar kiadás engedélyezéséért, az MTA Judaisztikai Kutatócsoportnak a budapesti kutatásaim során nyújtott segítségért, a magyar kiadás gondozásáért.

*Ines Müller
Bécs, 1992. január*

Bevezetés

A zsinagógát mint sajátos épülettípust alapvetően két különböző nézőpontból szemlélhetjük: mint vallási célokra szolgáló épületet, amely történelmileg adott környezetben helyezkedik el, és mint művészien megformált építészeti alkotást, amely előképeken alapszik, és ugyanakkor hatással van jövőbeni épületekre.

A 19. század előtt a zsidó közösségek gyülekezeti, ima- és iskolaépületei Közép-Európában többnyire csak az elsőként említett megközelítést teszik indokolttá. A zsinagóga majd csak a zsidó emancipáció évszázadában fejlődött az építészek által tudatosan "művészi alkotás"-nak tervezett objektummá, olyan épületté, amelynek stílusbeli kezelése mind esztétikai, mind pedig vallási és ideológiai szempontoktól függött. Keresztény építészek keleti stílusú zsinagógákat építettek, a salamoni templom modern változatai gyanánt, s ezzel egyszersmind tulajdonosaik keleti származását is jelezték. A tulajdonosok viszont a felvilágosodás és a reform szellemét tükröző "templom"-aikban, amelyekben orgona és szószék volt, a modernizáló európai zsidóság jelképeit látták. Zsidó építészek pedig a "német-zsidó nemzeti stílus"-t próbálták követni, zsinagógáik gótikus és román templomokhoz hasonlítottak.

A zsinagóga-építészet még az építészet többi műfajánál is kevésbé választható el a politikai és a társadalmi körülményektől. A törvény szerinti elnyomás vagy egyenjogúsítás, a társadalmi elutasítás vagy tolerancia, a zsidó önmegvalósítás vagy az asszimiláció a 19. században épült zsinagógák mindegyikére rányomta bélyegét. Meg kell ismernünk a történelmi folyamatokat, hogy az építészetnek ezt a műfaját megértsük és bemutassuk.

Otto Wagner huszonhat éves volt, amikor az új pesti orthodox zsinagóga megépítésére alakult bizottság 1868 márciusában bemutatta a pályázaton első díjat nyert terveit. Wagner ebben az időben becsvágyó, már megbecsült építész volt, de városának határain túl még jóformán ismeretlen.

A Rumbach utcai zsinagóga építése volt Wagner első nagyobb, mondhatni, nemzetközi megbízása. A hetvenes évek elején Magyarországon emelt néhány további épülettől eltekint-

ve, ez a zsinagóga Wagner egyetlen műve, amely Bécs térségén kívül található. A 15 szakrális épülettervből, amelyeket Wagner élete során készített, mindössze három valósult meg: az első a Rumbach-zsinagóga volt, az utolsó pedig az Am Steinhof-templom (1903–1907). A kettő között készült el a Währinger Gürtelen álló Szent János-kápolna (1895). A zsinagóga pusztán stílus szempontból is építésének alkalmi kiruccanása volt a szigorú bécsi neoreneszánszból a mór építészet tarka egzotikumába.

Otto Wagner még ma is alig ismert korai művei között a pesti Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga több tekintetben is különleges helyet foglal el. Vajon mi az oka annak, hogy ezt a művét, amely pedig nem éppen ismeretlen, a művészettörténészek mindaddig nem találták méltónak a behatóbb vizsgálatra? Talán éppen az, hogy zsinagóga? Mert a zsinagógákat, legyen bár számuk és minőségük a 19. század építészetében egyaránt jelentős, a mai művészettörténet-írás alig-alig méltatja érdeklődésre. Bár a legutóbbi évtizedekben megjelent néhány jelentékeny feldolgozás a múlt századi zsinagóga-építészetről,¹ az áttekintő művekben a kor építészetének ez az ága, ha egyáltalán említésre kerül, nem kapja meg az őt megillető helyet.

Németországban és Ausztriában a zsinagóga-építészet története iránti közöny nemcsak a nemzetiszocialista ideológia hatékonyságának és alapos pusztításainak tudható be, szerepet játszanak benne a háborút követő időszak erős elfojtási törekvései is.

Ha felidézzük azokat az építészeket, akik a 18. század végét követően a német tartományokban és a Habsburg monarchiában zsinagógákat építettek és az épülettípus stílusbeli és művészeti kifejlesztésén munkálkodtak, még kevésbé értjük, hogy a művészettörténet miért hanyagolta el a zsinagóga-épületeket. Az olyan nevek, mint Weinbrenner, Gärtner, Bürklein, Zwirner, Stüler, Förster és Semper kezeskednek a legjobb minőségért és a művek építésztörténeti jelentőségéért. A szakemberek érdeklődését már pusztán annak a körülménynek is fel kellene keltenie, hogy a kor vezető építészeit

1 Mindenekelőtt a következő művekre utalunk: Hammer-Schenk, 1981; Künlz, 1984; Krinsky, 1988.

olykor több zsinagóga terveinek az elkészítésére is sikerült megnyerni. A zsinagóga mint új, jobban mondva, újjáélesztett építészeti feladat lehetőséget nyújtott a műszaki és művészi kísérletezésre. Az akkoriban emelt legelső zsinagóga-épületek olyan mércét jelentenek, amely mellé odaállítható a modern építészet egésze is.

Az említett építészek közé sorolható Otto Wagner is, bár alkotása "az akkori fogalmak szerint fiatalkori mű volt, de térhatása ma is megállja a helyét", ahogyan Hevesi Lajos már 1899-ben megfogalmazta.²

A Rumbach utcai zsinagóga esetében a tudomány érdeklődésének elmaradását talán az is magyarázza, hogy a szakemberek Otto Wagner historizáló fiatalkori munkásságát a mester időskori "klasszikus modern" műveihez képest elhanyagolták – követve Wagner saját értékelését, de némiképp mégis értetlenül. Wagner életében talán Hevesi Lajos volt az egyetlen, aki mint a szecesszió kritikus csodálója, emlékezett a "modern"-né vált Otto Wagner gyökereire, és a Rumbach utcai zsinagógában felismerte későbbi műveinek kiindulópontját. "Már látni benne az anyagelvű embert, például a budapesti zsinagóga színes tégláépülete esetében" – írta.³

Elképzelhető-e egyáltalán az érett Otto Wagner szerkezetileg és stílusosan világosan átgondolt, szenvedéllyel propagált, hűvös "használat-művészete" a bécsi historizáló Ringstrasse-korszakban szerzett képzettsége és gyakorlata nélkül? Vajon nem ismerhetők-e fel Wagner kései, sőt, legutolsó alkotásain is az építészfejedelem Theophil Hansen homlokzatkialakítási elvei és elementárisan időtlen klasszicizmus? Hansené, akitől a vezető szerepet a bécsi építészet világában Wagner vette át?

Jelen munka arra a kérdésre próbál választ adni, hogy a Rumbach-zsinagóga kapcsán, amely látszólag egyedül áll alkotójának életművében, bizonyítható-e, hogy Otto Wagner fiatalkori műveitől az érett öregkori alkotásokig, a historizáló kezdetektől a klasszikus modern művekig felismerhetően összefüggő folyamat vezet, amelyet mindvégig és a részletekben is követhetően változatlan formaelvek jellemeznek.

Nem kevésbé fontos célja munkánknak, hogy elhelyezze Otto Wagner pesti zsinagógáját a 19. századi zsinagóga-építészetben, annak társadalmi és vallási körülményei között.

Azt pedig határozottan a kötelességünknek tekintjük, hogy most tüzetesen leírjuk magát az épületet és meghatározzuk saját szerűségét. Nemcsak azért, mert az Otto Wagnerrel foglalkozó művészettörténeti kutatás évtizedeken át figyelmen kívül hagyta ezt a fontos alkotást, hanem azért is, mert a zsinagógát maguk az illetékesek is elhanyagolták, és a romos épületet 1988-ban már szó szerint csak az utolsó pillanatban sikerült megmenteni, így feltétlenül szükség van arra, hogy alaposabban megismerjük.

Otto Wagner zsinagógája jellegzetes példája a Habsburg monarchia lényegében pluralisztikus építészetének: egy keresztény bécsi építész Pesten "bizánci-mór" stílusban orthodox zsidó templomot épít. Munkánk a kor és Otto Wagner még korántsem kellőképpen feltárt személyiségének jobb megismeréséhez és megértéséhez kíván hozzájárulni a Rumbach utcai zsinagóga főként építészeti elemzésével.

² Hevesi, 1899.

³ Hevesi, *Österreichische Kunst*, 1906, 286. old.

"Egy modern Alhambra káprázatos csodája": A mór stílus a 19. századi zsinagóga-építészetben

A zsinagóga-építészet feltételei a 18. század vége előtt

A zsinagóga-építésnek hosszú múltja van. Az építészeti feladat a 19. században, megváltozott formában, ismét felvetődött.

Európában a korábbi évszázadok során időről időre épültek ugyan művészettörténeti értékű zsinagógák, például Wormsban (a 12. század második felében) és Speyerben (1100 körül),⁴ amelyek mindig az éppen adott dóm-építő-iskolák művei voltak, vagy a Scuola Spagnola Velencében, amelynek 1655-ben készült belső berendezését Baldassare Longhenának tulajdonítják.⁵ Csakhogy ezeknek a zsinagógáknak nem volt saját építészeti formájuk, de még külső kiképzésük sem lehetett reprezentatív,⁶ mivel ezt sem a törvények, sem a szociális körülmények nem tették lehetővé, és a zsidó válság sem kívánta meg. Az egységes stílusú kelet-európai zsinagógák, amelyeket fából vagy éppen erődítve építettek, helyi stílust tükröznek, kivált Lengyelországban, a 17. és 18. században, s persze építőik viszonylagos társadalmi biztonságát is megmutatják.⁷

Azok az épületek, amelyekben a zsidó közösségek egybegyűltek, tanultak, tanítottak és istentiszteleteiket tartották, rendszerint a zsidóság beszűkített és jogilag korlátozott helyzetének megfelelő képet nyújtottak. Még az igényesebb kialakítású imaházak sem épültek soha a gettó területén kívül, sok esetben egy-egy lakóház emeletén helyezkedtek el, és kívülről nem voltak felismerhetők. A pogromok és az elűzés lehetősége miatt állandó veszélyben voltak.

Mindenesetre, hangsúlyoznunk kell, hogy a jámbor zsidó "az Isten szavát a szívében tudja, a helyvel, ahol hirdetik, nem sokat törődik."⁸ Az Európában évszázadokon át diaszporában élő zsidóság körében a reprezentatív kultikus épületek iránti igény nem jelentkezhetett a valláson belül sem. Kivételeket mindig ott találhatunk, ahol a zsidóságot hosszabb időn át valóban tolerálták, azaz elfogadták, és nemcsak megtűrték, s ahol a zsidók részesei voltak az ország egyetemes kultúrájának, mint Spanyolországban a mór uralom idején vagy a Németalföldön a 17. században. Ezekben a helyeken

rendre az ország és a kor szokásainak megfelelő zsinagógák épültek. Olyan szuper-regionálisan kötelező érvényű építési kánon azonban, amely például a katedrálisokat jellemezte, nem fejlődött ki.

A fenti vázlatos áttekintés a német nyelvterületre vonatkozóan többé-kevésbé érvényes a 18. század utolsó negyedéig. Az a körülmény, hogy ez a terület számos fejedelemségre tagolódott, nagyon eltérő jogi és életfeltételeket nyújtott a legjobb esetben csak megtűrt, de a törvények által sehol sem védett zsidó lakosság számára.

A 18. század vége felé három mozzanat jelezte ennek a helyzetnek a lassú megváltozását.

a) A zsidó felvilágosodás, amelyet Moses Mendelssohn (1727–1786) kezdeményezett Berlinben.

b) II. József türelmi rendelete (1782), amelynek érvénye az egész Habsburg monarchia területére kiterjedt.

c) A zsidók törvény előtti egyenlőségének nyilvánítása Franciaországban, 1791-ben.

II. József türelmi rendelete, valamint a zsidók teljes emberi és polgári jogainak törvénybe iktatása a francia forradalom idején, amit a napóleoni *Code Civil* nyomán átmenetileg néhány német tartományban is megvalósítottak, tartós befolyást gyakorolt a zsidó lakosság helyzetére a keresztény közegben. A zsidóság körében meginduló felvilágosodás és vallási reformmozgalom, s közelebbről, Mendelssohn törekvése arra irányult, hogy a zsidóság tagolódjék bele a német kulturális környezetbe, anélkül, hogy elveszítené sajátos jellegét. Ez az irányzat az új zsinagógák építésére és kialakítására is döntő hatással volt.⁹

Annak az útnak az elején, amely végül a 19. század asszimilált öntudatos német-zsidó polgárságához vezetett, olyan zsidóság állt, amelynek életére nem csekély külső és belső nyomás nehezedett. Az állam és a keresztény társadalom, amelyek mindig készek voltak arra, hogy előítéleteiket igazolódni lássák, a megfe-

4 Künzl, "Der Synagogenbau im Mittelalter", 77. és 85. old.

5 Uo., 114 old.; Krinsky, 1988, 378–382. old.

6 Az, amit Eschwege az 1519 előtt épült regensburgi zsinagógát ábrázoló metszet gyanánt közöl, erősen emlékeztet a salamoni Templom egy délnémet város piacterére áthelyezett reneszánsz kori rekonstrukciójára (vö. például J. Lund 1738-ban készült metszetét), s valószínűleg inkább a rajzoló képzeletének javára írhatjuk; lásd Eschwege, 1980, 60. old., 11. kép.

7 Lásd Künzl, "Europäischer Synagogenbau", 89–98. old.; Krinsky, 1988, 217–221. old.; Nobl, 1933.

8 Krinsky, 1988, 13. old.

9 Általánosságban lásd: Allerhand, 1980, 51–123. old.

- 10 Idézi Allerhand, 1982, 16. old.
 11 Hammer-Schenk, 1981, I, 237. old.
 12 Uo., 237. old.
 13 Uo., 137. old.

elő viselkedést várták el új polgártársaiktól, akiket "jobb oktatással és felvilágosítással (...), és a tudomány, a művészetek, valamint a kézműipar területén történő foglalkoztatással az állam számára hasznosabbakká és használhatóbbakká" kell tenni, mint II. József türelmi ren-

delete fogalmazta.¹⁰ A zsidók a kikeresztelkedés és az asszimiláció, az integráció és az azonosság megőrzése, a reform és az orthodoxia között választhattak. Ezt a meg hasonlottságot tükrözi a 19. század közepe előtt épült zsinagógák stílusa és berendezése is.

Egyiptizáló zsinagógák és stíluskeresés

Karlsruhe (Friedrich Weinbrenner, 1798–1800)

A karlsruhei zsinagóga a városközpont szélén, két főút kereszteződésében épült, 1798–1806 között. A maga korában "alkalmasint ez volt a legfényűzőbb és legreprezentatívabb zsidó kultuszépület, amely egyáltalán felépült a kor német nagyvárosaiban."¹¹

Karlsruhét egy felvilágosult uralkodó építette ki a maga ideális klasszicista fővárosává, egy olyan uralkodó, aki a zsidóság számára is "viszonylag biztonságos helyzetet" teremtett, aki méltányolta "szerteágazó kereskedelmi kapcsolataikat".¹² A Friedrich Weinbrenner építette zsinagóga beletartozott a főváros kiépítésének tervébe.

Az épület szemlélteti azokat a stílusbeli bizonytalanságokat, amelyek természetesen a ter-

vező építésznek és a megbízónak egyaránt gondot okoztak. Az egy épületen belüli stíluspluralizmus azt mutatja, hogy zsinagógát már 1800 körül sem építettek spontán módon, magától értetődően a kor ízlésének megfelelő stílusban, hanem keresték a lehetőleg jellegzetes, mindenesetre azonban *különböző* zsinagógastílus lehetőségét.

A hosszanti épületegyüttest az előudvar és a tulajdonképpeni kultusz-épület köré csoportosított klasszicista lakó- és közigazgatási épületek alkotják.

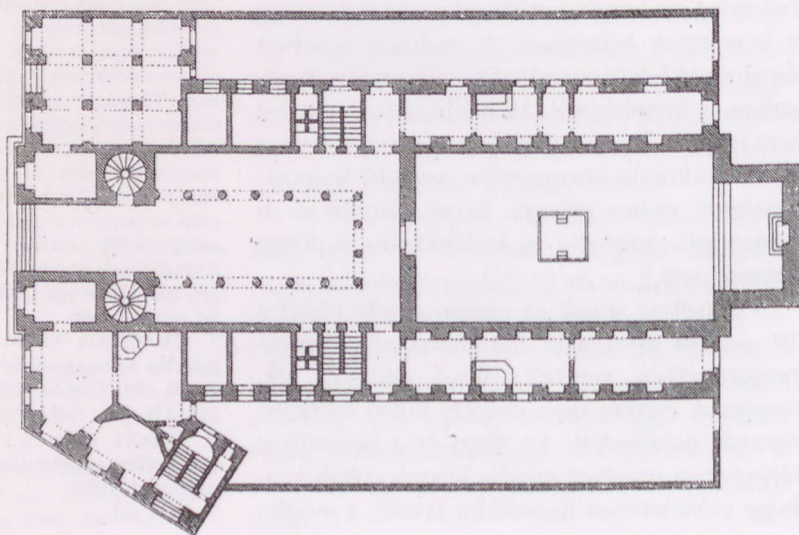
A főhomlokzat mintha egy belső udvarba vezető kapuépítmény volna. A csúcsíves átjárót, amely fölött három gótizáló ablak nyílik, két felfelé elkeskenyedő, lapos lefedésű egyiptizáló, homorlatos párkánnyal ellátott pilon keretezi. A kapuív perisztiliumba vezet, s ennek dór oszlopkörüljárója felett található a női karzathoz vezető folyosók. A zsinagóga-épület klasszikus oromzata az udvaron a homlokzat fölött épült fel.

Az egyiptomi, gótikus és klasszikus motívumok szerves összefüggés nélkül kerültek egymás mellé; mégis, ez az egyik "legmonumentálisabb megformálású épület az akkori Karlsruhéban".¹³

Karlsruhe korai példája az egyiptomi stílusformák, itt a pilonok alkalmazásának a monumentális építészetben, s jellemző, hogy azonnal zsinagóga építésére alkalmazták, még ha később zsinagóga-épületeknél csak ritkán éltek is a keleti stílusnak ezzel az elemével, eltérően a mór stílustól.

A 19. század elején voltak olyan elképzelések, hogy Hírám, a salamoni templom föníciai építőmestere egyiptomi stílusban épített, és

2 Karlsruhe, Friedrich Weinbrenner zsinagógája, 1798-1806, alaprajz

ezért az egyiptomi stílus, mint ajánlották, különösen alkalmas zsinagógák építésére. Napoleon 1798 / 1799. évi egyiptomi hadjárata idején egyébként is bizonyos mértékben divatba jött az egyiptomi építészet. Szögletes szigorával megfelelt a klasszicista építészek formaérzékének.

Az egzotikus stíluselemek alkalmazása mindamellett sajátos nehézségeket is okozott. Egyfelől, szükségesnek látszott a zsinagóga – akárcsak más épület-típusok – stílusbeli karakterizálása, és ehhez a hagyományos stílusokat nem találták alkalmasnak; másfelől, a túlságosan "pogány" építészeti formák esetleg elősegíthették, hogy a zsidóságot keletről jött idegen népek bélyegezzék. A zsidók számára egyre fontosabbá vált emancipációjuk megmutatása, s határozottan akarták a beilleszkedést a német kultúrába és társadalomba. Semmi sem állt távolabb a felvilágosult és vallási reformokat magukévá tevő zsidó polgároktól, mint hogy idegeneknek, sőt, "hazátlanok"-nak mutatkozzanak. Az egész 19. századra jellemző és érvényes Gabriel Riessernek, a frankfurti templomi tanács elnökhelyettesének megindító öngazdáltsága:

"De hát hol van az a másik állam (a német mellett), amellyel szemben a kötelességeinket kell teljesíteni? Hol van az a másik haza, amely bennünket a védelmére hív? A szemünkre vetni, hogy atyáink évszázadokkal vagy évezredekkel korábban bevándorlók voltak, ugyanolyan embertelen, mint amilyen értelmetlen. Mi nem vándoroltunk be, mi itt születtünk, és éppen ezért nincs igényünk másutt egy másik hazára; mi vagy németek vagyunk, vagy hazátlanok."¹⁴

A többnyire keresztény építészeket az új kifejezőeszközökkel való kísérletezés vonzotta, s nem voltak tudatában a meglévő feszültségeknek.

Zsinagógák számára egészen a 19. század második feléig orientális stílusokat választottak. A többnyire keresztény teoretikusok számára a zsinagóga stílus-karakterének meghatározása volt a cél. Véleményüket a zsidóság keleti eredetével indokolták. Ehhez az érvehhez gyakran kapcsolódik az ókori jeruzsálemi templomhoz

való kapcsolódás programja, amelyet a zsidó reform-mozgalom támogatott; a kérdést másutt tárgyaljuk.

3 Karlsruhe, a zsinagóga távlati képe

Kassel (Albert Rosengarten, 1836–1839)

A kasseli zsinagóga épülete jelzi, hogy a fent említett elméletet már viszonylag korán bírálták. Az épület tervezésének története példaszerré.¹⁵

Már 1781-ben elkészült II. Frigyes tartományi gróf szorgalmazására egy zsinagóga terve, amely azonban nem került kivitelezésre. Az építész, Heinrich-Cristoph Jussow reprezentatív létesítményt tervezett; a két melléképülettel ellátott, szabadon álló kerek építmény hengeres monumentalitásával és simaságával a francia forradalmi építészet klasszicizmusával áll rokonságban, és a római Pantheonra emlékeztet.

A döntő tervezési szakasz azonban csak ötven évvel később kezdődött, miután 1833-ban Kurhessenben átfogó emancipációs törvényt bocsátottak ki. Az alternatív tervek – közülük hármat itt röviden bemutatunk – és a később kivitelezett épület egyaránt ritka szemléletességgel mutatják, hogy mennyi a bizonytalanság a zsinagóga-épületek stílusának meghatározása körül.

1832-ben Schuchardt, a zsidó közösség által megbízott tartományi főépítész egy valósí-

14 Uo., 233. old.

15 Uo., 87–113. old., 123. old.

núleg klasszicista tervet nyújtott be, de ez nem maradt fenn. A véleményezésre felkért építészeti főigazgató, Johann Konrad Bromeis a minisztérium kívánságára maga is elkészített egy "módosított-egyiptomi terv"-et,¹⁶ amelytől azonban nyomban el is határolta magát. A homlokzatrajz lapos lefedésű megmagasított középrizalitjával és egyiptizáló ornamentikájával arról tanúskodik, hogy Bromeis ismerte a jeruzsálemi templom éppen aktuális rekonstrukcióit, bár tévesnek tartotta őket. A terv azonban lényeges vonásaiban már sok későbbi zsinagóga-homlokzatot megelőlegez.

Miután Schuchardt ezt a tervet ugyancsak elvetette, Julius Eugen Ruhl udvari főépítőmester 1834-ben két figyelemre méltó új változattal szolgált, ezek: egyfelől, egy diffúz-egzotikus terv, amelyet némileg amorfként ható kupola és részben klasszikus, részben zavarosan orientalizáló és gótizáló motívumok jellemeztek, másfelől, egy bazilika jellegű terv, "gótikus elemekhez kapcsolt római késő-antik, illetve itáliai kora-reneszánsz formák keverékével."¹⁷

Figyelemre méltó módon az első tervet azal utasították el, hogy "az alapul vett *mauresque / moresque* hasas formák sem művésztörténeti, sem közvetlenül célszerűségi szempontból nincsenek összhangban az épület rendeltetésével", és a terv "nem felel meg az ország földrajzi helyzetének, annak a kornak, amelyben használni fogják, és az őt körülvevő népek szokásainak."¹⁸ A gótizáló terv ezzel szemben bizonyára túlságosan is keresztény benyomást keltett.

Végül is olyan épület került kivitelezésre, amelynek zsidó építésze, Albert Rosengarten tiszta és következetes koncepciót dolgozott ki, és eleget tett a kasseli hitközség azon törekvésének, hogy a zsinagóga alkalmazkodjék a környezethez és kerülje a feltűnést.

Éppen azért, mert Rosengarten még csak utalásszerűen sem orientalizáló épületet tervezett, elméleti indoklását e helyütt részletesebben kell tárgyalnunk.

A zsinagógát már egy évvel elkészülte után, 1840-ben ismertette Förster *Allgemeine Bauzeitung*-ja (ABZ). Tanulmányában Rosengarten még egyszer összefoglalja a kasseli zsi-

nagóga stílusa körüli korábbi vitákat, és kifejti, hogy miért tartja alkalmatlannak a legtöbb történeti stílust zsinagóga építése céljára. Fejtegetéseit teljes terjedelmükben adjuk közre, mert minden érv szerepel benne, amelyet a korszak németországi és ausztriai stílusvitájában felhoztak; s a polémia a résztvevők komolyságát is dokumentálja.

A "félköríves stílus" ("Rundbogenstil") népszerűsítésével Johann Heinrich Hübsch és Rudolf Wiegemann elméleteit követő Rosengarten álláspontja a következő évtizedek nagy zsinagóga-épületeinél nem jutott érvényre. Habár az 1850 és 1910 közötti időszakban a német zsinagógák legnagyobb részét a román stílusú zsinagógák tették ki, és a mór stílusú épületek aránya az összesnek mindössze körülbelül egy-negyede volt,¹⁹ mégis, ezek a különösen feltűnő és fényűző egzotikus épületek formálták maradandóan a zsinagóga mint építészeti műfaj képét.

"Ha napjainkban feltesszük a kérdést, hogy milyen stílusban kell egyáltalán építkezni, a legkevésbé arra nézve alakul ki egyetértés, hogy egy zsinagógának milyen legyen a stílusa. Éppen némely újítani vágyók azok, akik azt javasolják nekünk, hogy vessünk el minden ránk maradt építészeti stílust, és hozzunk létre egy soha nem volt újat; éppen ők azok, akik a zsinagógát illetően megtagadják a következetességüket.

"Sokan úgy tartják, hogy az izraeliták istenháza kövesse vagy az egyiptomi, vagy más keleti stílust, de mindenképpen egészen más stílusa legyen, mint a nálunk elfogadott építési irányok. Holott nincs még egy építészeti stílus, amely a zsinagógához kevésbé illik, mint az egyiptomi. Eltekintve azoktól a művészi megfontolásoktól, amelyek útját állják az alkalmazásának, mint például az egyiptomi stílus nem egészen beteljesült érettsége, eltérése, továbbá a mi éghajlatunktól, anyagainktól, szakképzésünk tartalmától, valamint figyelmen kívül hagyva ízlésünk eltérő jellegét, mely nem elégedhet meg pusztán a tömegek által létrehozott hatással, főként éppen azok a történelmi okok szólnak az egyiptomi stílus ellen, amelyeket mellette szoktak felhozni. A zsidóknak, akik

16 Uo., 92. old.

17 Hammer-Schenk, 1988, 182. old.

18 Idézi uó, uo., 179. old.

19 Az 1850 és 1910 közötti időből regisztrált összesen 393 épület közül 192 román, 83 pedig mór stílusú. 1850 és 1870 között a nagyvárosi zsinagógák kb. 40%-a mór stílusú. Lásd Hammer-Schenk, 1981, I, 350–353. old.

fogságban voltak Egyiptomban, ott nem volt templomuk; és ha egy templommal történelmük egyik mozzanatát akarnák megjeleníteni, bizonyosan nem egyiptomi tartózkodásuk az, amely erre a megjelenítésre a leginkább fel-emelő és alkalmas lehet. Következésképpen, a történelmi emlékezés felélesztéséhez és fenn-tartásához egy zsinagógának inkább a jeruzsálemi templom formáját és berendezését kellene követnie.

"Sok minden szól azonban ez ellen is; mindekelőtt az, hogy bár a templom formáját és berendezésének módját ismerjük, a stílusát egyáltalán nem; és ha feltesszük is, hogy az akkori idők főníciai stílusát követte, még ez utóbbiról is felettebb korlátozottak az ismereteink. Továbbá, a hajdani templom rendeltetése, valamint használata olyannyira más volt, mint a mai zsinagógáé, mint amennyire egy pogány templom különbözik a keresztény templomtól. Ezenkívül, nehéz lenne egy ilyen épületet (...) a mi használati módunkhoz úgy hozzáigazítani, hogy ebből létrejöjjön a részeknek az egészhez való harmonikus viszonya az előkép szellemében. Ezért tehát egyáltalán minden keleti építészeti stílus elvetendő.

"A terv tartalmával kapcsolatban még arról kell beszélni, hogy miért ne görög, vagy gótikus, vagy mór stílust alkalmazzunk; mert hiszen vannak, akik ezeket a stílusokat is pártolják az adott tárgyban. Az utolsóként említett stílus alkalmazása mellett egyáltalán nem szól semmi, nem beszélve azokról az érvekről, amelyek egyenesen ellene szólnak; a mór stílust legfeljebb a díszítésnél lehet számításba venni, mert a díszítés itt főként a vonalak különböző módon való kombinációját jelenti, s erre a növényvilágra emlékeztető motívumok ornamentikája mellett is rá vagyunk utalva egy zsinagóga díszítésénél, mert ismeretes, hogy élőlény képi ábrázolása az Ószövetség szerint mindenképpen tilos.

"A gótikus stílus zsinagógánál való alkalmazása ellen két dolog szól. Először is, a gótikus stílus alkalmazása manapság általában kétséges. Ahhoz, hogy teljes tökéletességében mutathassuk be, az eszközök olyan bőségére volna szükség, amellyel ma már ritkán rendelke-

4 Kassel,
Albert Rosengarten
zsinagógája, 1836-1839

zünk. Ma minden épületnél többnyire a gazdaságosság a legelső szempont. S másodsor, megjegyzendő, hogy a gótikus stílus kiváltképpen a keresztény templomok stílusa, és ezért bizonyos mértékben a kereszténység egyfajta típusjegyét viseli magán, ez a körülmény pedig nem engedi meg, hogy alkalmasnak tartsuk egy zsidó istenháza számára. Akárhogyan is, a stílusban, amely mellett döntünk, mindenképpen felismerhetők lesznek bizonyos analógiák a keresztény templommal, a kettő azonban csak annyiban emlékeztet egymásra, amennyiben mindkettőnek felismerhetően ugyanaz a rendeltetése, az Isten tisztelete, márpedig ez semmiképpen sem hátrányos."

Ami Rosengartennek "még ma is a görög templomok stílusának utánpótlása ellen" szól, "mind a zsinagógák, mind a keresztény templomok esetében", az "a pogány templomok belséjének szűkös volta, az, hogy nem képesek nagy létszámú tömeget magukba fogadni", mert főként "Isten lakóhelyeül szolgálnak, és belsejükbe leginkább csak felszentelt papok léphettek be", s ez ellentmond a keresztény templomok és a zsinagógák téralakítási követelményeinek. Rosengarten ezzel szemben a római építészet bazilika formáját javasolja alkal-

mas gyülekezőhelyül, amely forma keresztény templomoknál és más hasonló épületeknél történelmileg bevált, valamint ennek ellenére sem hat tipikusan kereszténynek.

"A pogány templomok használatának ez a módja, amely szerint az épületnek leginkább csak a külső részét, a nép által látható részt kellett figyelembe venni, a legegyszerűbb elrendezést és szerkezetet tette lehetővé, és ezért tudta végletes egyszerűségével az egység, harmónia és fenségesség azóta többé el nem ért hatását felkelteni. (...) A mi igényeinkre alkalmazva rendszerint éppen attól fosztatik meg, ami (...) a legnagyobb vonzereje.²⁰ (...) Ennyi elegendő is ahhoz, hogy a felsorolt építészeti stílusok elvetését megindokoljuk."

A mór motívumokat egyértelműen, még ha csak gyéren is alkalmazó zsinagógák közül az egyik legelső az ingenheimi, a bajor Pfalzban, amely 1830–1832-ben Friedrich von Gärtner tervei szerint épült.²¹ Ezt a Gärtner-tanítvány August von Voit néhány hasonló kisvárosi zsinagógája követte.

A mór stílus ezeken az egyszerű, tömbszerű épületeken többnyire a kapuzat és az ablakok könnyed patkóívére, valamint a belső tér egyszerű ornamentális kifestésére korlátozódott.

Nem Gärtner zsinagógáját, hanem Eduard Bürklein ezzel szoros rokonságban álló heidenheimi épületét (1850 körül) publikálták az ABZ-ben 1854-ben, tehát éppen akkoriban, amikor a mór stílus a legfényűzőbb nagyvárosi zsinagógák esetében már kezdett polgárjogot nyerni.

Drezda (Gottfried Semper, 1838–1840)

A jelzett fejlődésnek vitathatatlanul inspirálója, sőt, talán kiváltója volt Semper drezdai zsinagógája, amely a legtöbbször tárgyalt és reprodukált zsinagóga a német művészettörténetben. Semper alkotói pályájának ez az egyetlen kivitelezett szakrális épülete, és alkalmasint azért nem merült máig sem feledésbe, mert építésze maga is nagyra értékelte.

Ez a zsinagóga volt az első nagy, reprezentatív zsidó kultuszépület egy német, még hozzá hagyományosan zsidó-ellenes államban, még a törvény előtti általános egyenlőség megvalósulása előtt; az első architektonikusan zárt és következetesen formált épület – ha eltekintünk a kasseli zsinagógától, amely minden tekintetben kivételt képez.

1837-ben, hosszas tárgyalások után, engedélyezték a szászországi zsidóknak, hogy Drezdában és Lipcsében egy-egy hitközséget alapítsanak, és "mint ilyeneknek, közösségi ima- és iskolaházuk lehessen."²² Miután megszereztek egy viszonylag kedvező helyen fekvő telket, a drezdai gondola-kikötőnél, 1838 áprilisában "a hitközség érdeklődött Gottfried Sempertől, hogy 500 tallér honoráriumért elkészítené-e a zsinagóga terveit."²³

Hammer-Schenk politikai okokat is gyanít abban, hogy a polgári liberális Semper, aki rokonszenvezett a párizsi júliusi forradalommal, a megbízásnak roppant lelkesen tett eleget.²⁴ Személyében a zsidók mindenesetre a legjobb és leghíresebb német építész nyerték meg.

Semper zsinagógája egy bizánci négyzetes kupolás templom alaprajza fölé emelt centrális épület, amelynek négyzetes középterét a sarokboltfülkés szerkezet nyolccoldalú kupolává magasítja. A súlyos, szögletes zártságú épület külsején található motívumok, mint a kupola törpegalériája vagy lizénái és a falak félkörívfríze, a rajnai romanikára, de lombard épületekre is utalnak. A fő épülettest elé helyezték előcsarnokot két zömök, kupolával fedett lépcsőtorny szegélyezi, úgy, hogy egy szabályos "Westwerk" jön létre.

A belső térben a három oldalon mór oszlopokon nyugvó kétemeletes karzatokat arany-

20 Rosengartennek ezekre az érveire reflektál a Berliini Építész Egylet (Berliner Architekten-Verein) 1841. november havi özszejövelén egy klasszicista zsinagóga-terv mottója: "Görög stílusban tervezve: / vajon a zsidóknak jó-e?" Idézi Bothe, 1883, I, 78. old.

21 Hammer-Schenk, 1988, 195–196. old.

22 Idézi Hammer-Schenk, 1981, I, 127. old.

23 Uo., 130. old.

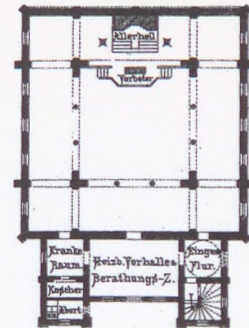
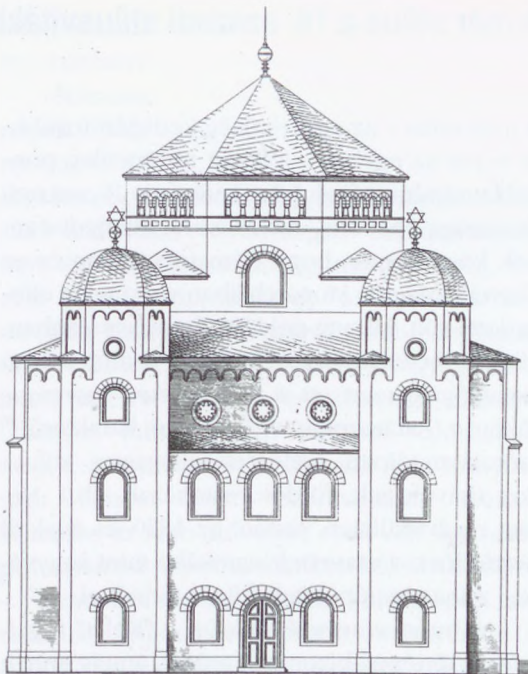
24 Uo.

csillagokkal és -sugarakkal festett kék kupola fedi. A kupolát anyagi okokból először csak fából tudták kivitelezni.²⁵ A falakat részben faburkolat borította, részben "mór-bizánci ornamentika" díszítette;²⁶ ezek az eredeti tervekből ítélve zöldesszürke földszínűek lehettek, teljesen ellentétben a zsinagógák később szokásos színes kifestésével.²⁷

Semper döntő, az összes többi későbbi mór stílusú zsinagóga számára példaadó gondolata az "Alhambra-oszlopok" karzattámaszként való alkalmazása volt. Ezek a lényegében az Alhambra Oroszlán- és Mirtusz-udvarából kölcsönzött oszlop- és fejezetformák váltak a legtöbbet idézett mór építészeti elemmé egészen a 20. századig. Semper még kőből építette őket; nem sokkal később az annyira csodált mór elegancia és könnyedség fokozása érdekében már inkább teherbíró és olcsóbb öntöttvasból készültek.

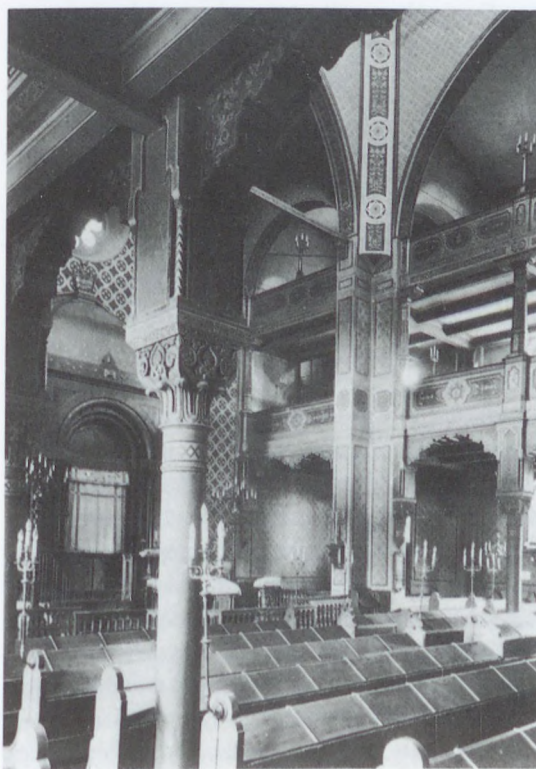
Semper maga tervezte a zsinagógában az Örök Fény és a tóraszekrény lámpáját; ez utóbbi ugyancsak gyakran követett mintaképpé vált.

Az aligha figyelmen kívül hagyható feszültségben, mely az épület külseje és belseje között, a román stílusú dómok méltósága és szigora, illetve a Kelet sok alakban kibontakozó pompája között mutatkozik, Semper "meggyőzően és érvényesen juttatta kifejezésre a zsidók helyzetére a kor Németországában jellemző kettősséget, a keleti eredet és nemzeti integritás, az emancipáció és elnyomás, a reprezentatív önbemutató és a túlnyomórészt ellenséges érzelmű keresztény környezethez való alkalmazkodás kettősségét."²⁸

5 Dresden, Gottfried Semper zsinagógája, 1838-1840, alaprajz

6 Homlokzati kép

7 A belső tér délkelet felől

25 Uo., 133. old.
 26 ABZ 1847, 127. old.
 27 Vö. Hammer-Schenk, 1988, 187. old., 215-215a kép, de csak fekete-fehér reprodukcióban.
 28 Dolgner, 1988, 73. old.

A mór stílus a 19. századi stílusvitákban

A mór stílus – az egyszerűség kedvéért továbbra is ezt az egykorú, jóllehet történetileg pontatlan terminust fogjuk használni – a 19. századi zsinagóga-építészet széles körű elterjedtségének köszönhető, hogy Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában viszonylag elfogadottá vált. Másutt, például, Franciaországban, elképzelhetetlenek lettek volna a mór stílusú zsinagógák, mert ott a *mauresque* / *moresque* főként a "határozottan világi-vidám karakterű"²⁹ szórakoztatóipari építészet jellegzetes stílusa volt (kávéházak, fürdők, színházak stb.). Német nyelvterületen viszont az 1850-es évektől kezdődően a *maurisch* leginkább mint nagyvárosi zsinagóga-épületek stílusa terjedt el.

A "mór" elnevezés tükrözi a "Kelet" fogalmának történeti bizonytalanságát, amely ennek a stílusnak a létrejötté idején, tehát a 18. század vége felé Európa-szerte uralkodott. A fogalomhoz Európában változatlanul ragaszkodtak, annak ellenére is, hogy a kutatások és tudományos publikációk révén az iszlám művészet különböző stílusait, amelyeknek elemeiből a mór stílust összeállították, már régóta alaposabban ismerték és sajátosságaikat is jobban megértették.

A mór stílus a számára kijelölt, szűken körülhatárolt felhasználási területen belül az érett historizmus koráig, sőt, a korai modern építészetig a romantikus építészet nyelve maradt; romantikus, de nemcsak a művészettörténet terminológiája szerint: valószínűleg az, mégpedig egy mesterséges álomvilág megteremtésében, az európai embernek a mesés Kelet utáni vágyakozása felébresztésében és kielégítésében. A zsinagóga-épületeknél még egy további, egészen más természetű, ámde bizonyos mértékben ugyancsak romantikus mozzanat is közrejátszott a többnyire reform-emancipált megbízók részéről: a mór stílusú kultuszépület a kőben testet öltött remény, hogy az újonnan elnyert polgári jogok, a kulturális beilleszkedés és a büszke gazdagság építészeti bemutatása a keresztény társadalmat toleranciára nevelik. Fatális módon ezek az egzotikusan pompázatos

épületek, amelyeket a német nyelvben pogány értelmű "Tempel"-nek neveztek, többnyire éppen az ellenkező hatást váltották ki.

A mór stílusban – eltekintve a kevés számú kivételtől, amelyek történelmi épületek másolatai vagy szigorúan egy stílushoz ragaszkodnak³⁰ – mindig többféle iszlám stílus, illetve az iszlám által befolyásolt, de különböző korokból származó egyéb stílusok elemei kapcsolódnak össze. Oszmán-török, mameluk-egyiptomi, arab, spanyol-mór és – kivált Angliában – mogul-indiai ornamensek és épületstruktúrák gyakorta igen harmonikus egységgé olvadnak össze bizánci és velencei-gótikus motívumokkal. Ennek a stílus-szintézisnek a legjobb példái megmutatják, hogy a formaelveikben rokon önálló stílusokat mi köti össze egymással.

Mint a kötelező hagyománytól és ideológikus tehertől független épületek általában (s ellentétben, például, a neogótikus templomépülettel), a mór stílusú épületek már korán alkalmazták a modern anyagokat és a technikákat. Valószínűleg a mór stílusú zsinagógák voltak az első olyan nem profán épületek,³¹ amelyek az ötvenes évektől kezdve szinte kötelező érvénnyel alkalmaztak vastámaszokat,³² gázvilágítást, valamint forróvíz-, illetve gőzfűtést. Azt, hogy a mór stílus teljesen modern volt, egy angliai példa mutatja. Az Alhambrától határtalan ámulatba eső Owen Jones 1851-ben a londoni Kristálypalota vasvázát belül vörös, kék és sárga színű mór ornamensekkel festette ki, s ezekkel a színekkel aprólékos gonddal reprodukálta az Alhambra stukkóborítását.³³

Az első mór épületek mint "török" vagy "napkeleti" kioszkok álltak a 18. századi angol tájkertekben.³⁴ Korai "kerti mecset" a kontinensen Nicolas de Pigage mecsetje a schwetzingeni kastélyparkban (1780–1795), valamint Joseph Hardtmuth minaretje és török kútháza az eisgrubi (Lednice, Csehország) Lichtensteinkastély parkjában (1800 körül). Az ilyesféle épületek gyakran teljesen a képzelet szüleményei voltak, s "kínai" vagy "török" elnevezésük csak ürügyül szolgált az építészeknek ahhoz,

29 "Die Synagoge in Köln von Ernst Zwirner", ABZ 1885, 75. old.

30 Vö. például a világkiállítások épületeivel. Koppelkamm, 1987, 138–154. old.

31 Ilyen profán épületek voltak a kerti pavilonok, a piaci és pályaudvari csarnokok stb.

32 Korábbi példák a Schinkel-iskola protestáns templomai Berlinben, a20leginkább Stüler tervei.

33 Koppelkamm, 1987, 63. old.

34 Uo., 8 skk. old.

hogy a hagyományos kánontól tetszőlegesen eltérő módon díszíthessék épületeiket.

A 19. század közepe táján az iszlám építészeti emlékek gyarapodó tudományos feldolgozásai ellenére a mór stílus alkalmazása – mert a művészet-teoretikusok kevésre értékelték – csak viszonylag marginális építészeti feladatokra szorítkozott. Csupán Angliában tudott a brightoni Royal Pavilion (John Nash, 1815–1822) révén, mondhatni, udvarképessé válni, behatolni a hagyományos vidéki házépítészetbe. Európa többi részében a mór stílust – kísérletleppen vagy rendszeresen – jobbra az újonnan kifejlődő építészeti műfajokban alkalmazták. Ezek lehetnek pályaudvarok (Nordbahnhof, Bécs, 1858–1865, Th. Hoffmann); múzeumok (Waffenmuseum, Bécs, 1850–1856, Th. Hansen); állatkerti épületek (antilopház, Berlin, 1873); kávéházak (Café Orient, Wiesbaden, 1895 körül); fürdők (Gellért fürdő, Budapest, 1911–1918), valamint – zsinagógák.

A mór stílus értékelése a század közepe táján szorosan kapcsolódik a gótikához, amelyet gyakran szembeállítottak vele. A gótikus formák eredeztetési kísérlete során 1835-ben Hittorff megállapította, hogy a csúcsívet az arabok vezették be a nyugati építészetbe.³⁵ Ez nem jelentette azt, hogy pozitívabban ítélték volna meg a mór stílust; ellenkezőleg: a keresztény, "német" gótika dicsőséges képével szemben a történeti arab építőművészet – és ezzel együtt 19. századi historizáló alkalmazása is – automatikusan leértékelődött, amennyiben pogánynak, szeszélyesnek és kicsapongóan érzékinek mutatták be.

Mi több, Carl Schnaase odáig megy el, hogy történeti összefüggéseket is átértelmez ennek az ideologikus bizonyításnak a kedvéért: a patkóív, amely "Spanyolországban és Nyugat-Afrikában, tehát azokon a vidékeken uralkodott, ahol a mórok állandó háborúságban álltak a keresztény lovagokkal, egy arab elem pleonazmusának tekinthető, amely (...) azért, mert az egyszerű csúcsívben a keresztény életprincípiumra való alkalmazhatóság érződött, a patkóív formával ez elől mintha elzárkózott volna."³⁶ A "mohamedán művészet" Schnaase széles körben elterjedt és véleményformáló alapművében

adott jellemzését példaként idézzük itt a túlnyomórészt negatív értékelés szemléltetésére.³⁷

Schnaase legfőbb kritikai érve az iszlám népek építészetéről a tektonikus logikát hiányolja: "(...) Formák, amelyekben nem a szükségyszerűség és célszerűség, hanem fantasztikus játék uralkodik." Olyan negatív tulajdonságok, mint önkény, formátlanság, mesterkélttség, érzéki bujaság stb., amelyek "az építészeti komolyság hiányá"-ról tesznek tanúbizonyságot, oda vezetnek, hogy "az önkény vagy a kontraszt, amelyet minden formátlansága ellenére bizonyos mesterségbeli tudással valósítanak meg, (...) éppen ezért e stílusnak nem hiányossága, hanem döntő jellemvonása." Miután Schnaase az arab művészet ezen vélt sajátosságait a nomád népek mentalitásából és az iszlám – véleménye szerint – tisztán külsődleges, tartalmatlan szigorából levezette, bizonyítékul a zsidók vélt tulajdonságait hozza fel, a zsidóké, "akik (az arabokkal való) sémi törzsi rokonságot nem tagadhatják le." E tulajdonságok szerinte: "a monotheizmus azonos iránya, a szelleminek tételezett Isten és az anyagi Természet ellentéte, (...) valamint az értelem egyoldalú élessége a fantázia felfokozott tevékenységével együtt."

A teljesen tarthatatlan, ámde mélyen gyökerező előítéletekkel a látszólagos tényeket támasztják alá, és ugyanakkor mint számukra különösen megfelelő ajánlják a zsidóknak a mór stílust. Schnaase érvelése lényegében megfelel az iszlám művészet általános megítélésének, amint azt Hammer-Schenk részletesen bemutatja.³⁸ Ő azonban nem utal a Schnaasénál mindenképpen meglévő kettős értelmű fejtegetésekre; Schnaase a "természetes érzés"-re vonatkozóan váratlanul dicsérő hangnemben emeli ki a zsidó hagyományt (természetesen a belőle létrejövő keresztény hagyomány vonatkozásában), szembeállítva az absztrakt és mesterkelt voltában megrótt arabbal: "a zsidóknál a kinyilatkoztatás a legmélyebb igazság bélyegét hordozza, még ha emberi szavakba öltöztették is, a nép életével nőtt fel, a természet egész ereje élt benne."³⁹

Ezek mellett az elfogult jellemzések mellett akadt az iszlám művészetéről kifejtett vélemé-

35 Vö. Hammer-Schenk, 1981, I, 252. old.

36 Schnaase, 1869, 3. kötet, 487. old.

37 Uo., 375–492. old., s különösen: "Über den Geist der moslemischen Kunst", 473–492. old.

38 Hammer-Schenk, 1981, I, 251–258. old.

39 Schnaase, 1869, 492. old.

nyekben objektivitásra törekvő, sőt, pozitív hang is. "A mór építésmód a gótikus stílus hitvese" – mondja Mothes 1858-as építészeti szótára.⁴⁰ J.Gailhabaud *Az építőművészet emlékei* című műve (1852) a córdobai Nagymecsetet, az Alhambrát és három jelentős kairói mecsetet tárgyilagosan és jóindulatú hangnemben mutatja be, és az ABZ-ben 1856-ban megjelent "Az arabok építőművészete" című részletes tanulmány is tartózkodik az értékeléstől. Ezzel szemben Owen Jones számára az Alhambra mór ornamentikája egész egyszerűen a "tökély csúcsa"; egészen biztosan ő volt a keleti művészet egyik leginkább fenntartások nélküli csodálója a 19. században.⁴¹

Mégis, az elmélet, főként a német-keresztény felfogás kolonialista-főlényes lebecsülés volt. Az idegen, sőt "pogány" népekkel szembeni előítéletek olyan mélyen gyökereztek, hogy a kritikusok vagy építészek gyakran nem is voltak tudatában elfogultságaiknak. Magától értetődőnek tartották, hogy a zsidó közösségeknek, amelyek nem keresztények, tehát nem tartoznak a német néphez, a mór stílust ajánlják mint szellemileg hozzájuk illőt. Még Rosengarten tulajdonképpen lefegyverző érve sem járt eredménnyel, az tudniillik, hogy "a keresztény vallás is Keleten jött létre, s nem kevésbé feltűnő építészeti eltévelyedésnek tekinthetnénk, ha (...) a modern keresztény templomépítészeti számára (...) a keleti építésmód jegyeit írják elő."⁴²

A fő ok tehát, amelyet a művészeti teoretikusok a mór stílus zsinagógáknál való alkalmazása mellett felhoztak, a zsidók keleti származása és az arabokkal való "törzsi rokonság" volt. A még létező spanyolországi, "igazi" mór zsinagógákat még csak nem is ismerték, és sohasem hivatkoztak rájuk mintakép gyanánt. Valószínűleg az egyetlen olyan 19. századi mór stílusú zsinagóga, amelynél ezek az érvek valóban igaznak bizonyulnak, a bécsi török zsinagóga volt (1887, H. V. Wiedenfelds), amelynek tulajdonosai mint a török szultán szefárd alattvalói Bécsben önálló hitközséget alkottak.

A másodrangúnak tekintett mór stílus a "másodrangú" építészeti feladatoknak felelt meg, olyannak, mint a zsinagóga, és ezért szép

és pozitív maradt mindaddig, amíg "magasabb rendű" stílusokkal és építészeti műfajokkal nem hasonlították össze. Mindezek ellenére az önmaguk kifejezésére törekvő zsidó hitközségeknek ünnepélyes-szagrális kisugárzást adhattott, valamint a büszkeség és a jólét felmutatásának lehetőségét kínálta. Ezáltal a zsidóságon belül bizonyos értéket tulajdonítottak neki, s találoán mint "zsidó gótiká"-t jellemezték.⁴³ Már utaltunk arra, hogy a mór stílusú zsinagógák éppen nem segítették a zsidóság kívánatos elfogadását és társadalmi egyenjogúsítását.

Az 1880-as évektől kezdve erősödő antiszemitizmusra adott reakciónak is tekinthetők Max Fleischer bécsi és csehországi gótikus zsinagógái,⁴⁴ amelyek heves vitákat váltottak ki. Fleischer a gótikát mint az egyetlen lehetséges szagrális épületstílust és a zsinagógát mint a keresztény templomépülettel egyenrangú építészeti feladatot propagálta. Ez addig elképzelhetetlen érvelés volt. Németországban Edwin Oppler volt az, aki zsidó–német–nemzeti elméleteivel és román stílusú⁴⁵ zsinagógáival, amelyek nagyon közel állnak Johannes Otzen "wilhelminus" keresztény templomaihoz, hatást akart gyakorolni az "idegen nép"-pel szembeni makacs előítéletekre.

40 Mothes, 1876, 3. kötet, 314. old.

41 Jones, *The Grammar of Ornament*; német kiadás, 1868, 66. old.

42 Idézi Hammer-Schenk, 1988, 182. old.

43 Krinsky, 1988, 148. old.

44 Többek között Wien, Schmalzhofgasse, 1883/84; Wien, Müllnergasse, 1888/89; Wien, Neudegggasse, 1903, valamint Budweis (Ceské Budejovice), 1888.

45 Breslau (Wrocław), 1865–1872; Hannover, 1864–1870; Hameln, 1879.

A mór stílus főbb emlékei 1868 előtt

Bécs (Ludwig Förster, 1853–1858)

A zsinagóga-építésre, különösen a Habsburg monarchia tartományaiban, meghatározó befolyással volt Ludwig Förster két nagy épülete, amelyek szinte egy időben készültek Bécsben és Budapesten. A két épülettel az építész folytatta bizánci-mór stílusát, amelyet a megelőző években Theophil Hansennel fejlesztett ki, és amelyet most kiegészített a salamoni templomról alkotott elképzelései alapján ókori keleti, tehát perzsa és asszír motívumokkal.

Förster tehetséges technikai újító volt, tökéletesítette a vas támasz-szerkezetet az épület belsejében, s ez példaértékűnek bizonyult sok későbbi nagyvárosi zsinagógánál. A téglát gyakorlatlanul nagyó építési módot, amelyet Hansennel Bécsben honosítottak meg, alkalmazta zsinagógáin is, és ezzel új kifejezési lehetőségeket teremtett. Förster bécsi zsinagógájának a pesti épületre is érvényes elméleti indokolása fontos hozzájárulás a zsinagóga-építészet körüli 19. századi stílusvitához.

Bécsben az 1848-as forradalom után, a bevándorlási korlátozások megszüntetése folytán, a zsidó lakosság részaránya erősen megnövekedett, úgyhogy az 1826. évben épített városi zsinagóga (Joseph Kornhäusel) 1500 ülőhelye már nem volt elegendő. Már 1849-ben, röviddel azután, hogy a hitközség ideiglenesen megalakult, szóba került egy új istenháza építése.⁴⁶ 1851-ben megvásároltak egy telket a Leopoldstadt Wallischgassében, a későbbi Tempelgassében, és a következő év októberében a rendőrigazgatóság megadta az engedélyt a zsinagóga építésére. Miután az építkezés költségeit templomépítési kölcsönből fedezték, 1854-ben hat építész nyújtott be terveket az új épületre.⁴⁷ Förster terveit mint "művészileg szép, praktikus és pénzügyi szempontból olcsó" munkát választották ki a kivitelezésre.⁴⁸

Az 1824-ben Koppenhágából a városi zsinagóga rabbijául meghívott Isaak Noah Mannheimer (1793–1865) Bécsben olyan szertartásrendet vezetett be, amely kompromisszumot ten-

remtett a reformpárti erők és az orthodoxia között. Ezt "bécsi rítus"-nak vagy "Mannheimer rítus"-nak nevezték. Ezáltal, ha nagy feszültségek árán is, de sikerült elkerülni a hitközség kettészakadását, mely a kormányzat számára sem lett volna kívánatos.⁴⁹

A zsinagógán belüli reformmozgalom a Moses Mendelssohn-féle berlini felvilágosodásból indult ki. Ez az irányzat mindenekelőtt a zsidóknak a német környezetbe való nyelvi integrációjára törekedett. Az első "reform-templom" (1809–1818) Seesenben (Oberharz) épült; itt a braunschweigi *Hoffaktor*, Israel Jakobson különösen radikális újításoknak szerzett népszerűséget.⁵⁰ Az istentisztelet rendjébe bevezette az orgonazenét, a kórus-éneket és a német nyelvű prédikációt, s az imákat is németre fordította. A zsinagóga-térben Jakobson a bímát-t a keleti falhoz, a tóraszekrény elé helyezte, úgyhogy a protestáns templomokhoz hasonló "oltárfelépítmény" jött létre. Ezek és más hasonló változtatások oda vezettek, hogy a zsidó rítus és a zsinagógák kialakítása egyre jobban kezdett hasonlítani az evangélikus szokásokhoz. Ez valószínűleg összefügg azzal is, hogy a reform kezdetben Németország protestáns vidékein terjedt el.

Sok reformer – ez volt a leglényegesebb teológiai újítás – elvetette a messiás várását, a hagyományos zsidó hit központi alkotóelemét; és még az imákból is törölték a vonatkozó részeket. Ezzel megszűnt az Új Jeruzsálem és a majdan ott felállítandó Új Templom eszméje. Így a diaszporában minden zsinagóga "új templom" lett, és ezentúl templomnak nevezték is őket.⁵¹ Mindebből szükségszerűen adódott a hagyományos értelemben vett orthodox zsinagóga, a gyülekező- és imaház, illetve az asszimiláció reprezentatív istenháza, a megreformált templom közötti megkülönböztetés.

Jakobson 1814-ben Berlinben és 1817-ben Hamburgban alapított kicsi, de befolyásos reform-hitközségeket. A német és osztrák zsidóságon belül az orthodoxia és a reform közötti polarizáció nagyon gyorsan növekedett. Amíg

46 Burstyn, 1986, 232. old.

47 Förster, Hansen, Krender, Pichler, Sina-tosch, Wagner. – Van der Nüll, akihez korábban fordultak, "kifejtette, hogy az épület kivitelezését mindennemű konkurrencia kizárása esetén tudja csak átvenni, s a nem sokkal később kiírt pályázaton tényleg nem vett részt" Husserl, 1908; az adatot Dr.N.Vielmetti (Wien) szíveségének köszönjük.

48 Uo.

49 Burstyn, 1986, 229–230. old.

50 Künzl, 1984, 104–105. old.; Hammer-Schenk, 1981, I, 149–153. old.

51 Künzl, 1984, 105. old.; Hammer-Schenk, 1981, I, 150–152. old.

52 Burstyn, 1986, 230–231. old.

53 Förster, 1858, 314–316. old.; uó, "Das israelische Bethaus in der Wiener Vorstadt Leopoldstadt", ABZ 1858, 14–18. old., 230–235. tábla.

a német tartományokban a reformerek a század közepe után számszerűen már messze meghaladták a konzervatívokat, és minden nagyobb városban többnyire díszes mór stílusú templom-épületeik voltak, addig Ausztriában és Magyarországon az orthodoxok majdnem ugyanolyan erős és befolyásos csoportot képeztek.

Magyarországon az orthodoxok az itt használatos elnevezés szerinti neológokkal szemben az 1868/69-es Zsidó Kongresszus óta álltak nyílt versengésben; Bécsben az említett mérsékelt konzervatív szabályozással akadályozták meg a szakadást. Olyan kérdésekben, mint amilyen az orgona felállítása az új templomban, vagy a Cionért való imádkozás mellőzése, mégis felhevültek a kedélyek a különböző frakciókban.⁵²

Förster olyan háromrészes épület-együttest tervezett, amely a szűk utcában fekvő, nem nagyon mély, azonban eléggé széles telket átgondolt módon hasznosította. A tulajdonképeni templomépületet két iskola- és közigazgatási épület szegélyezi, amelyek közül a bal oldali még ma is megvan. Ezekről a főépületet két igen keskeny világítódudvar választotta el. A templom négyzetes alaprajzú, a belső tér háromhajós felosztása révén hosszanti irányban nyugat–keleti fekvésű. Ez a beosztás a homlokzatról is leolvasható. A szélesebb, magasabb és enyhén előreugró középrizalithoz két alacsonyabb oldalsó rész csatlakozik. A falfelületeket a sarkokon nyolcszögletű falpillérek keretezik,

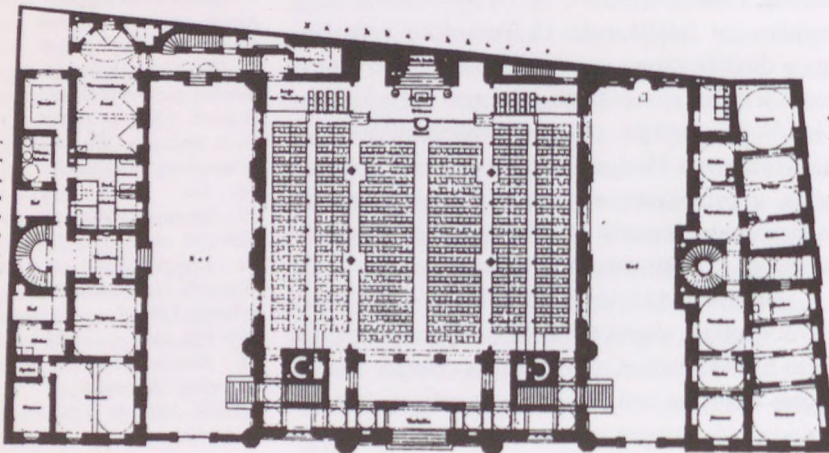
amelyek kupolával fedett kis tornyokban végződnek, ezeket a középrizalithnál megmagasították. A homlokzat felületét vörös és sárga téglaminta borítja; az ablakokat terrakottából készült plasztikus ornamentalszalagok veszik körül. Ebből az anyagból készült a gazdagon kiképzett koszorúpárkány és a lapos, nem látható tető előtt húzódnó pártázat is. Az alagsorban – a magas félköríves főportálhoz hasonlóan – bizantinizáló félköríves ablakok és fölöttük mérműves kitöltésű, négykaréjos rozetták találhatóak, a középrizalithon pedig egy nagyobb rozetta tűnik ki. Ilyenek az ablakok az oldalhajók udvari falain is.

A templom belseje három boltszakaszra tagolódik; az oldalhajókat a középhajótól megemelt csipkés ívek választják el, karcsú öntöttvas oszlopaik hordozzák a két emeletes karzatot. Az ablakokon kívül három felül-világító tető is megvilágítja a középhajót. A bima és a tóraszekrény a gazdagon díszített keleti falnál áll, vakárkádba foglalt, ugyancsak vak rózsablak alatt. A falak kifestése az eredeti tervtől eltérően viszonylag szerényre sikerült; a fehér vakolatfelületeken nagy rozetták, valamint ornamentalszalagok sorakoznak a falak élei és a sarkok mentén.

Azt, hogy Förster miért választott régi keleti stíuselemeket, nem pedig mór motívumokat, részletesen megindokolja a zárkó-letéleti ünnepség alkalmából elmondott beszédében (1858. május 18) és – csekély, de felettebb figyelemre méltó eltéréssel – az épület részletes leírásában az ABZ-ben.⁵³ Hogy az épület publikációjának az ABZ-ben milyen hatása volt, látható a bukaresti "Templum Coral" példáján, mely zsinagógát alig néhány évvel később (1864–1867) másolták le, kisebb változtatásokkal, Förster épületéről. A még meglévő templom ugyanakkor (fényképen) jobb benyomást kelt, mint a bécsi eredeti a rendelkezésünkre álló kevés és nem kielégítő minőségű felvétel alapján.

Figyelmen kívül hagyva Rosengartennek az ABZ-ben 1840-ben előadott érveit, amelyek szerint "egyáltalán minden keleti stílus elvetendő", illetve hogy "a hajdani templom rendelkezése és használata ugyanúgy különbözik a mai

8 Wien, Ludwig Förster zsinagógája, 1854–1958, alaprajz

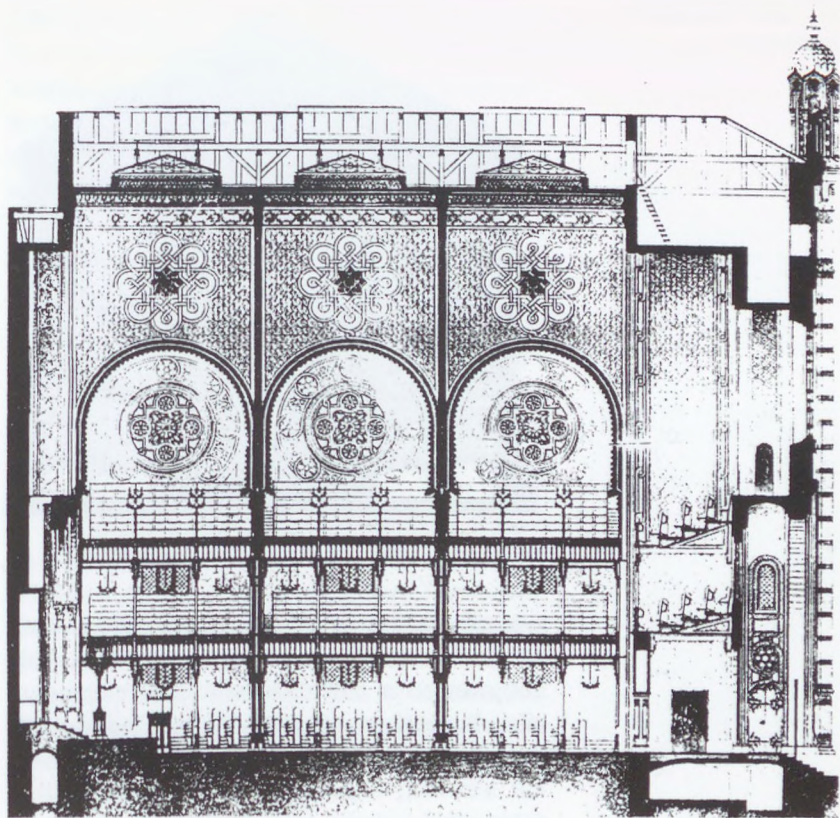

zsinagógáétól, mint a pogány templom a keresztény templomtól", Förster ünnepi beszédében kifejti azt a követelményt, hogy "egy izraelita templom (...) legalább a főbb vonásaiban feleljen meg minden templom megszentelt ideáljának, a salomoni templomnak", és ezért "a viszonylag leghelyesebb út az volna, ha (...) azokat az építészeti formákat választanánk, amelyeket az izraelita néppel közeli rokonságban álló ókori nemzetek használtak (...)." Az arabokra való utalás, amelyet Förster talán a *Bauzeitung* széleskörű ismertségére tekintettel inkább odaillőnek talált, az általa tervezett épületet tekintve nem éppen következetes, ebben a régi keleti utalások sokkal világosabbak és – történetileg nézve – alkalmasint indokoltabbak. Ugyanakkor az ABZ-ben adott megfogalmazás a zsidók és arabok "törzsi rokonságának" akkor használatos elméletére emlékeztet, amint ezt Schnaase kifejtette.

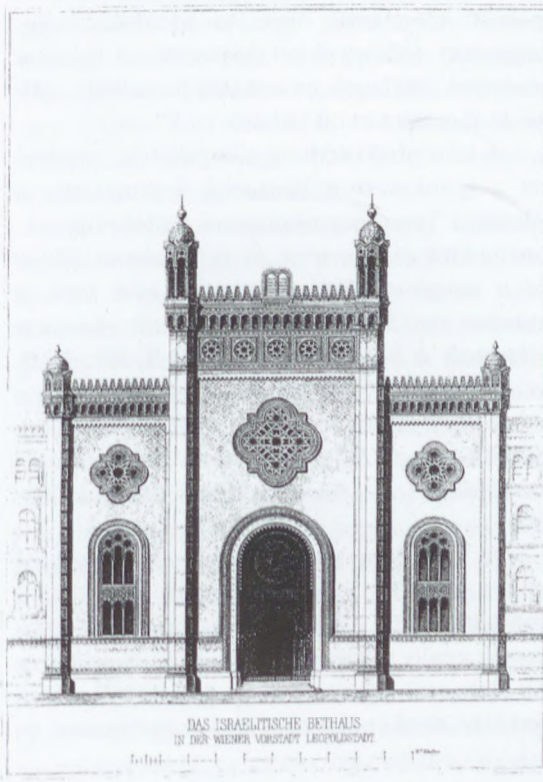
Arab, illetve általános mór stílusú előképekre a cikkben Förster már nem is tér vissza. "Orientális fajtájú" díszítésről és ornamentikáról beszél; valószínűleg inkább régi keleti stílust értett ezen, már amennyire az összefüggésből következtetni tudunk. Az ablakok és a faldíszítés piros, kék és sárga színű kialakítása azt mutatja, hogy Förster ismerte Jones Alhambra-rekonstrukcióit. A fiának, Heinrichnek küldött levelei egyikében így írt 1854-ben: "(...) mert írhatnék olyan cikkeket a keleti építőművészetről, amelyek az egész művészettörténetnek új utat és az építészetnek új irányt adhatnának. Azok a régi rajzok, amelyeket nemrég Szíriából, Kairóból és Algírból kaptam, jó szolgálatot tettek a pesti és a bécsi zsinagógák tervezésénél."⁵⁴

Försternek az ókori templomról alkotott elképzeléseit "a legrégebb keleti építészeti stílusok vizsgálata, valamint a Euphratész melletti, napjainkban elkezdett ásatások igazolják."⁵⁵ Förster épületén három lényeges jellemző vonás utal szimbolikus módon a salomoni Templomra: a színes téglahomlokzat, a két kis torony a középrizaliton, valamint a terek beosztása és ezek aránya egymáshoz. Az építész ezekről az elemekről a következőket írja:

"Így (...) a falnak különféle kövekből

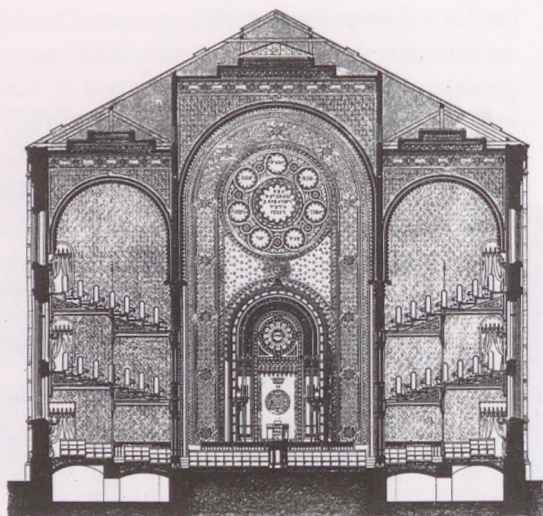

9 Wien, zsinagóga, hossz-metszet

10 Homlokzati kép

54 Idézi Wagner-Rieger, 1973, 145. old.

való elkészítése és mázas téglával való díszítésük már a klasszikus ókorban szokásos volt, ahogyan ezt a ninivei felfedezések megmutatták. Perzsiában égetett földből mindenféle polgont és velük a legkülönbélebb mintázatokot alkottak; a párkányokat gyakran egymás fölött elhelyezkedő kis fülkékkel díszítették, és galériák koronázták őket. Az árkádokat megmagasított félkörívvel képezték, a falakon növények, szalagok és vonalak fonadékai, palma és láncminta volt látható. (...) "

A középhajó sarkain álló pillérek, amelyeket a homlokzaton lámpások koronáznak, a salamoni Templom oszlopaira emlékeztetnek, amelyekről ez van írva: *És két oszlopot állított fel a templom előtt, az egyiket jobb felől, a másikat bal felől; és a jobb oldalt elnevezte Jákinnak, a bal oldalt Bóaznak* [I. Kir. 7,21]. Az az ősrégi időkből származó szokás, hogy a templomok előtt ilyen oszlopokat állítsanak fel, átkerült az arab építőművészetbe, mint minaret formájában (...) a keletieknél általában láthatjuk.

"A templom beosztása: az előcsarnok, a három szakasz a középhajóban, és végül a Szentek Szentje a salamoni Templomból származik, amely a Szentírás szerint 20 öl széles és 60 öl hosszú volt, és a nyugati oldalán lévő szentély 20 öl volt, a hajó szélessége szerint, és

a Szentek Szentje ugyancsak 20 öl, a hajó szélessége szerint."⁵⁶

Ily módon Förster modern temploma nemcsak építészetileg sikerült megoldás, hanem a határozott és következetes elméleti megalapozást sem nélkülözi. Azt, hogy ezzel nem áll egyedül, az ugyanebben az időben megépített (1853–1855) lipcsei zsinagóga bizonyítja, amelyet a Semper-tanítvány Otto Simonson szintén a bibliai méretek alapján és számos egyéb, a Templomra való utalással alakított ki, mindenesetre egyértelműen mór stílusban.⁵⁷

Förster fejtegetéseinek megfelelően a leopoldstadti zsinagóga összehatása egyáltalán nem mór stílusú. A meghatározó motívumok más stílusok köréből származnak.⁵⁸ A nyolcszögletű falpillérek a gótikából, a hármas osztású félköríves ablakok, de feltehetően a félgömbkupolás tornyocskák és áttört rácsozatú ablakok is, a bizánci építészetből eredeztethetők. Förster zsinagógájának színes rombuszalakos falmintája síkszerűségével a velencei Doge-palotára emlékeztet. A feltűnő, inkább quattrocentesk négykaréjos motívum nagyon hasonló elrendezésben Karl Rösner Nepomuki Szent János-templomának (1841–1846) homlokzatán található meg. A templom a zsinagóga közvetlen közelében áll, a Pratersträssen.

Bár Förster megjegyzései az ABZ-beli cikkében látszólag egybecsengenek Schnaase véleményével, aki az arab–zsidó analógiát lebecsülő értelemben használta, és végkövetkeztései szögesen ellentétesek Rosengarten felfogásával, mégis úgy véljük, hogy Förster ugyanúgy gondolkodott a zsinagóga-építészetéről, mint jóval később Max Fleischer. Az a benyomásunk, hogy az átfogóan képzett, minden új iránt nyitott romantikus a zsidók iránt sem táplált előítéleteket. Hogy a keleti építészetet általában milyen nagyra értékelte, kiderül "az építészet új irányá"-ról fent már idézett kijelentéséből. Toleráns magatartására azonban más, világosabb utalásokat is fellelhetünk.

Német származású protestánsként Förster a forradalom előtti Bécsben majdnem ugyanolyan helyzetben volt, mint a zsidó kisebbség, legalábbis ami a szakrális építészetet illeti. II. Józsefnek a "harangokat, tornyokat és az ut-

55 Ünnepi beszéd, 314. old.; az ABZ-beli cikkben, 14. old., ez áll: "(...) kutatások a régebbi és újabb építészeti stílusokról Keleten (...)".

56 ABZ 1858, 14–15. old.

57 Hammer-Schenk, 1981, I, 265–275. old.

58 Az olyan, szintén mór stílusú elemekhez, mint a minaret, fogasív, pártázat stb.; lásd még Al-Madhi, 1973, 92–98. old.

cáról nyíló bejáratot" illető tilalma ugyanis minden nemkatolikus vallásra érvényes volt, amint erre Förster a Wien-Gumpendorf-i evangélikus templom (1846–1849) felszentelése alkalmából nyomatékosan utalt is.⁵⁹

Kereken tizenöt évvel ez után a templom után tervezte az építész a miskolci orthodox zsinagógát (1861–1863), ugyanebben a bizantinizáló stílusban – az épületek az összetévesztésig hasonlítanak egymásra. Förster ezzel – meglepő módon – ismét Rosengarten felfogásához közeledik a kora-keresztény templomok és az antik zsinagógák közös bazilikaformáját illetően.

Szinte ugyanazokkal a szavakkal beszél Förster az Isten által megszentelt épületről saját közössége templomának felszentelésén 1849-ben, mint a leopoldstadti zsinagóga felavatásán, és beszédét a következő szavakkal zárja: "Éljen túl az épület számos emberöltőt, és gyűljön össze benne a közösség gyakran és nagy számban a Legmagasabb dicséretére, az pedig áldja meg örökké mindenkinek a ki- és belépését."⁶⁰

Förster, úgy látszik, hajlott arra, hogy a keresztény templomépítészetet és a zsinagóga-építést teljesen egyenértékűnek tartsa, s ezzel messze megelőzte a korát.

Pest (Ludwig Förster, 1853–1859)

Förster bécsi zsinagógájának stílusbeli megformálása és idevágó elméleti megfontolásai pontosan illenek második nagy épületére, amelyet Pest számára tervezett. Ezért itt csak azzal foglalkozunk, hogy a pesti templom miben különbözik a leopoldstadti zsinagógától.

1853-ban Pesten Löw Schwab reform-rabbi idején a neológok és az orthodoxok meggyeztek egy közös, újonnan építendő zsinagóga ügyében.⁶¹ Eleinte itt is kompromisszumos rítust találunk, rövidítés nélküli héber imákkal, emellett azonban kórust, orgonazenét és magyar nyelvű prédikációt.

A Dohány utcai templomnak Ludwig Förster – megvalósult – tervei mellett két további tervét ismerjük 1852-ből. Hild József, aki ké-

sőbb a zsinagóga építésvezetője lett, klasszicista tervet nyújtott be, Feszl Frigyes pedig rá tökéletesen jellemző romantikus gótikus-mór stílusú tervet készített. Később, miután a hitközség összevezett Försterrel, Feszl tervezte a templom tóraszekrényét és a belső tér ornamentális kifestését.⁶²

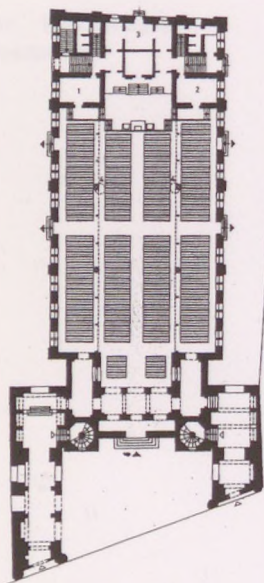
Förster elgondolásának érdekes módon van konkrét előképe is: A.Regel berlini építész egyik terve, amelyet Regel 1841-ben az Eduard Knoblauch vezette építészegylet egyik havi összejövedele alkalmával rajzolt.⁶³ Förster "plágiuma" újabb bizonyítéka alkalmazkodóképességének és nemzetközi építész-körökhöz fűződő kapcsolatainak.

A Dohány-zsinagóga tervezésénél Förster városépítészeti szempontból jóval kedvezőbb feltételek mellett dolgozhatott, mint Bécsben. A nagy telek a Dohány utca térszerűen kitáguló útkereszteződésében fekszik, ezáltal az épület a Kiskörút (Károly körút) felől jól látható. Ennek megfelelően az épület homlokzatát Förster fényűzőbbre tervezhette, mint a szűk külvárosi utcában álló bécsi zsinagógáét.

A tulajdonképpeni zsinagóga-épület két egyenlőtlen hosszúságú szárnyépület között mintegy hátratulva áll. Ezek egyfajta díszudvart képeznek és valamelyest kiegyenlítik a Dohány utca ferdén futó utcasíkját. A szárnyépületek hosszának különbségét 1930-ban a múzeum felépítésével kiegyenlítették.

A főépület térstruktúrája hármas osztásával megfelel bécsi párjának, mindamelllett a pesti épület négyszögletű alaprajzot mutat, igazi hosszházzal és két oldalhajóval. A bécsi zsinagógához viszonyítva a homlokzaton mutatkoznak feltűnő különbségek. A Bécsben inkább szerény méretű, minaretekké megmagasított fal-elemekből itt domináns, az előreugró oldalrizalitokon nyugvó nyolcszögletű tornyok lettek, hagymasisakjukat aranyozott ornamentika borítja. Ezzel a megoldással a gyakran idézett bibliai előkép,⁶⁴ Jákin és Bóaz gránátalma díszítésű oszlopai monumentális megformálásúak. A Dohány utcai zsinagóga külső megjelenését a vörös és sárga téglák, valamint a szürke homokkő színes hármashangzata határozza meg, a rombuszdzserek és a csíkozás csaknem ugyan-

59 "Das Bethaus der evangelischen Gemeinde A.C. in der Vorstadt Gumpendorf in Wien", ABZ 1849, 1–14. old., 228–234. tábla.
60 Ünnepi beszéd, 316. old.
61 Krinsky, 1988, 146. old.
62 Komárik, 1984, 57. old.
63 Bothe, 1983, 76–77. old.
64 I. Kir. 6,2–38; 7, 15–22.

12 Budapest, Ludwig Förster zsinagógája, alaprajz

olyan, mint Bécsben. A homlokzatot terrakotta csillagokból álló szalagok világosan körülhatárolt falfelületekre és -sávokra tagolják. A hátraugró középrészt a nagy körablak és a magas kapuív hangsúlyozza, ugyanakkor a sokkal keskenyebb oldalakon csak egyszerűen bizantinizáló ablakok vannak, s ezek optikailag toronyalapzatként hatnak. A homlokzatot a rátétek indításának magasságában fogazatos koszorúpárkány zárja le.

Csak a bejárati traktus lapos előcsarnoka mögött emelkedik a főépület törvénytáblákkal koronázott oromzata. A szárnyépületeket a földszinten félköríves árkádok törik át, amelyek fölött háromrészes, ugyancsak félköríves ablakok sorakoznak. Az épületszárnyak sarkain hagymakupolával fedett, nyolcszögletű falpillérek állnak.⁶⁵

Egészében véve, a Dohány utcai zsinagóga, bár falai síkszerűen ornamentáltak, az épület tömegeinek csoportosításában lényegesen plasztikusabb és mozgalmasabb, mint a bécsi.

Ez a telek jobb viszonyaival és az épület szabaddabb elhelyezésével magyarázható. Förster a keresztény templomok kéttornyos sziluettjéhez közelítette a "Dohány-templom" épületét, s ezért a templomot az épület nagyságának és jelentőségének megfelelően – 3000 ülőhelyével a legnagyobb zsinagóga volt a Monarchiában – így is nevezték: "zsidó katedrális".

65 Lásd általánosságban Kempf, 1859.

13 Homlokzat, metszet, 1859

Köln (Ernst Zwirner, 1857–1861)

A német nyelvterület 1868 előtti mór stílusú zsinagóga-építészetének bemutatását két olyan zsidó kultuszépület vizsgálatával zárjuk, amelyeket Förster tárgyalt művei érezhetően befolyásoltak, és amelyek maguk is sok további zsinagóga mintaképévé váltak: a kölni és a berlini zsinagógáéval.

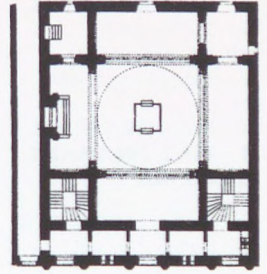
Kölnben Abraham Oppenheim bankár az 1802-ben feloszlatott "Maria im Tempel" kolostor telkén – ahol már állt egy kis imaház – Ernst Zwirner dóm-építőmesterrel fényűző zsinagógát építtetett, s ezt aztán a zsidó közösségnek ajándékozta.⁶⁶ Zwirner a Semper-féle zsinagógával rokon, görög kereszt alaprajzú, kupolás, centrális épületet tervezett, amelynek külső megjelenését, első ízben zsidó kultuszépület esetében, akárcsak a belső teret is, egyértelműen a mór stílus jegyében alakították ki.

Az északi oldalon található főhomlokzat elé földszintes előcsarnokot helyeztek el, amely a fal tagolásában és minaretekké meghosszabbított fal-elemeivel világos összefüggést mutat Förster bécsi megoldásával.⁶⁷ Fölötte magas dobbon ülő kupola emelkedik, amelyet, akárcsak a kis tornyok hagymakupoláit, aranyozott rézlemez borítottak. A különben egységes mór stílusú – a kairói kupolás mecsetek (Kait Bay sírmecsetje) mintaképét követő – homlokzatalakítás esetében feltűnő a középrizalit jóllehet patkóíves, mégis félreismerhetetlenül gótikus mérműves ablaka. Zwirner, úgy látszik, ezzel a mór és a gótikus építészet rokonságának elméletére utal, ezt azonban, jellemző módon, nem csúcsívvel teszi, amely bár "arabosabb"-nak, azonban a kölni Dóm városában mégis túl gótikusnak és ezáltal kereszténynek hatott volna. Zwirner, a dóm-építőmester a mór stílusú zsinagógát mintegy gótikus mérművel "nemesítette".

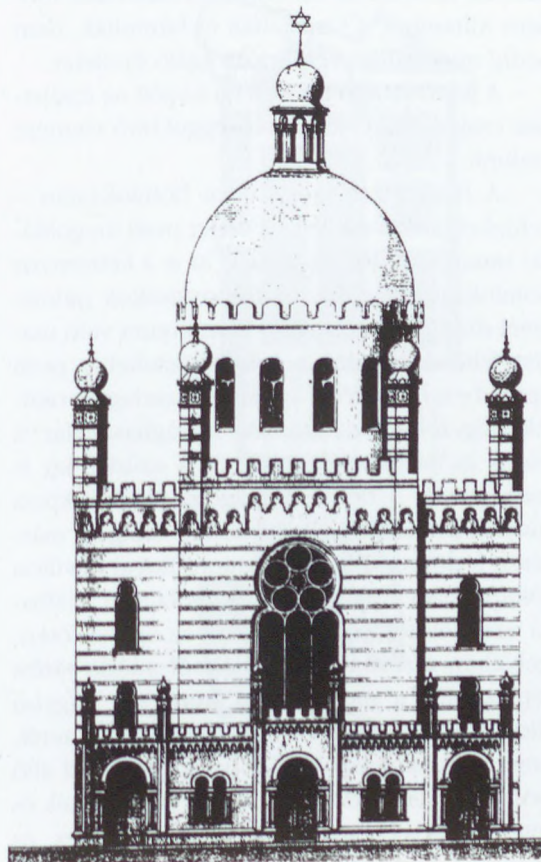
A szögletes épületet öntöttvas tartókból és ugyancsak öntöttvas támaszokból álló vázszerkezet tartja, akárcsak a kétemeletes karzatokat, amelyek a kereszt száraiban helyezkedtek el, a keleti karzat kivételével.⁶⁸ A keleti falon, hasonlóan a bécsihez, a tóraszekrény fölött vak arkádív található. A belső térben közepén, a

kupola alatt állt a bíma, a falakat mór stílusú stukkó-ornamentika borította, amelyet az Alhambra piros-kék és sárga (arany) színeivel festettek ki.

Zwirner zsinagógája volt az első, amelynek külsejét és belsejét, ha különböző mór mintaképek után is, következetesen alakították ki; Hammer-Schenk úgy tartja, a wiesbadeni (1862–1869, Philipp Hoffmann) zsinagóga mellett ez a keleti építészet "leghűbb stílusátvétele, amely a zsinagóga-építészetben fellelhető".⁶⁹

14 Köln, Ernst Zwirner zsinagógája, 1857-1861, alaprajz

15 Homlokzati kép

66 Franzheim, 1984, 167–181. old.

67 Vö. Künzl, 1984, 284–286. old.

68 Uo., 290. old.

69 Hammer-Schenk, 1981, I, 301. old.

70 Uo., I, 285–286. old.

71 Lásd uo., I,
284–296. old.

72 Idézve uo., I, 289.
old.

73 Uo., I, 286–287. old.

74 Uo., I, 289, 290–291,
295–296. old.

Berlin, Oranienburger Strasse (Eduard Knoblauch, Friedrich August Stüler, 1859–1866)

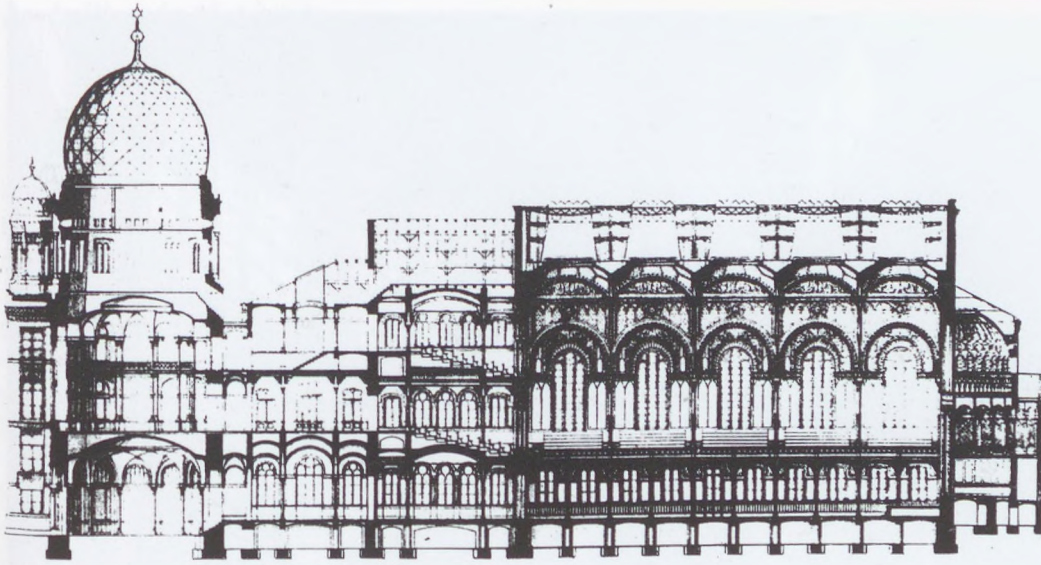
A berlini nagy reform-zsinagóga építését – a zsinagóga-építészet történetében először – nemzetközileg kiírt nyilvános pályázat előzte meg, amely mindenestre nem a megbízó megelégedésére zajlott le. A tervek kidolgozásával végül a pályázati bizottság elnökét, Eduard Knoblauchot bízták meg.⁷⁰ Knoblauch épülete – amelynek a belső berendezését Friedrich August Stüler tervezte és kivitelezte – kétségtelenül a zsinagóga-épület fejlődésének egyik csúcspontját jelenti. Az addig épült mór stílusú zsinagógák és technikai vívmányaik virtuóz módon megformált, harmonikus új egységbe olvadtak össze benne. Számos finom építészeti megoldása, amelyek részletesebb ismertetésére itt nem térhetünk ki,⁷¹ mellékesen azzal a következménnyel járt, hogy a zsinagógát 1866. évi felszentelése után inkább mint az építészet-technika pompás példáját és mint "a mór stílus ezerféle csodájával tündöklő, fantasztikus modern Alhambra"-t⁷² méltatták és bámulták, nem pedig mint vallási célokra szolgáló épületet.

A jelen ismertetés keretei között az épületnek csak néhány, itt jelentőséggel bíró elemére utalunk.

A berlini zsinagóga utcai homlokzatán – Schinkel hatása mellett – Förster pesti megoldásai ismerhetők fel; az építész itt is a kéttornyos homlokzatot variálja. (A toronysisakok pálmalevél-díszítésében ismét a Templomra való utalást feltételezhetünk.) A falfelületeket a pesti épülethez hasonlóan ornamsz-szalagok osztják négyzetes mezőkre. Az anyaghasználat, a vörös és sárga téglasávok és a szürke kő is megegyező. A berlini zsinagóga utcai traktusa hivatali helyiségek elhelyezésére szolgált, másrészt, a dobon ülő – a brightoni Royal Pavilion főkupolájára emlékeztető – kupola alatt található tizenkétszögletű előcsarnok az épület főtengelyében a szabálytalan telekből adódó törést leplezi. Ezt a megoldást a kortársak nagyon dicsérték.⁷³ A főtér háromhajós belső terét, amelyet vastámaszokból és vaskupolákból álló bonyolult rendszer tartott, a fény beesésének és intenzitásának figyelembevételével színes és

aranyozott festményekkel és stukkó-ornamentikával fényűző módon díszítették, az apszist a márvány tóraszekrényvel különösen kiemelték.

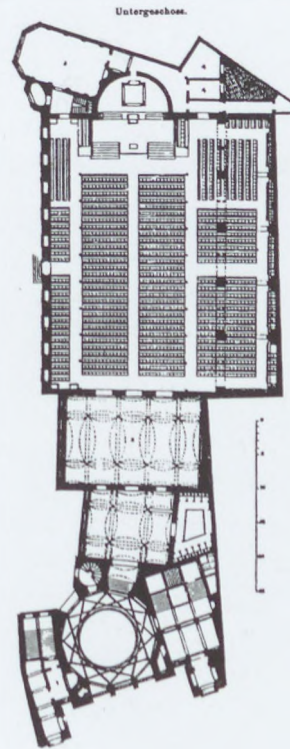
A berlini *Tempel* – a maga idejében messze a legnagyobb és legrágább zsinagóga-épület Németországban – ismét megmutatta, hogy a mór stílusú zsinagógáknak milyen problematikus mellékhatásai voltak. A berlini épületet mindenekelőtt mint egzotikus építészeti csodát bámulták, amely a reform-kultusz-közösség gazdagságát feltűnően érvényre juttatta, ugyanakkor azonban a korabeli kritika újra meg újra utalt arra, hogy ez az épület mennyire idegenszerű és mennyire nem illik bele Berlin építészeti képébe.⁷⁴ A társadalmi egyenjogúsítás célját a zsidók ezzel nemcsak hogy nem érték el; ellenkezőleg, ez a cél a 19. század vége felé újból megerősödő és a mór stílusú zsinagógák által mintegy "igazolt" zsidóellenes előítéletek miatt az egyre távolibb jövőbe tűnt.

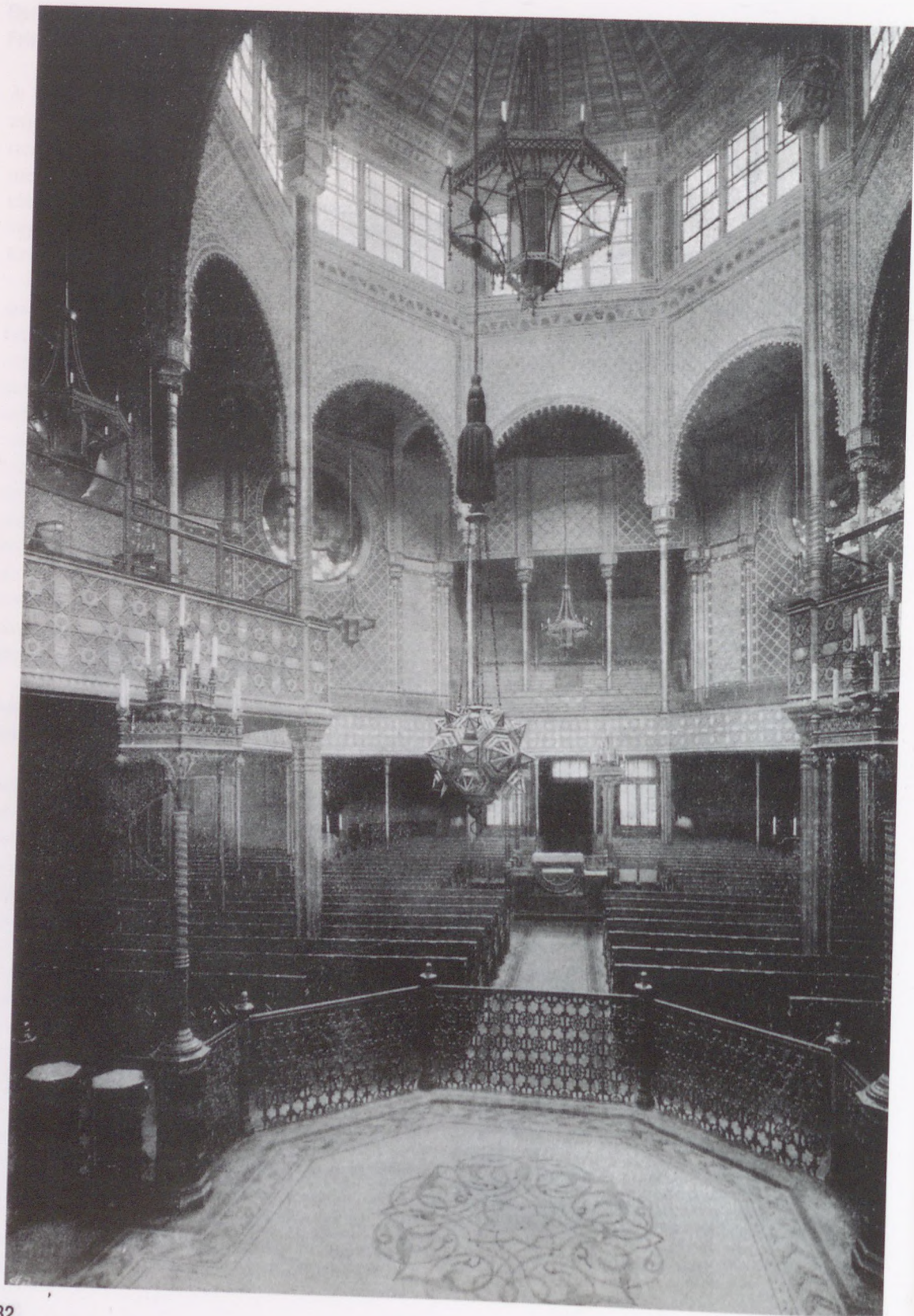
16 Berlin, Eduard
Knoblauch és Friedrich
August Schuler zsinagógája,
1859-1866, alaprajz

17 Homlokzat, fénykép,
1932

18 Hosszmetszet

19 Budapest, a Rumbach
utcai zsinagóga, a belső tér
nyugat felé, fénykép, 1895

Az építkezés története

1867. október 25-én a pesti izraelita hitközség orthodox tagjai, azt követően, hogy közülük huszonnégyen az év nyarán telket vásároltak a Rombach (Rumbach) Sebestyén utcában, zsinagóga-építőbizottságot állítottak fel.⁷⁵

A bizottság ugyanazon év december 18-án pályázatot írt ki. A pályázat minden valószínűség szerint meghívásos volt, mivel a tekintetbe jövő újságokban nem jelent meg nyilvános pályázati kiírás.

A hitközség 1868. március 18-án megtartott közgyűlésén előterjesztették Otto Wagner első díjat nyert tervét és jóváhagyták annak 215 000 osztrák váltóforint összegre rúgó költségvetését.⁷⁶ Wagner és a többi pályázó pályaművei nem maradtak fenn, illetve nem ismeretesek. Feltehető azonban, hogy Wagner tervei a későbbiekkel legalábbis fő vonásaikban megegyeztek.

Az időközben önállóvá vált orthodox hitközség a Rombach utcai telek nagysága és fekvése körül folytatott viták után, másfél éves késedelemmel, végül is az említett telek mellett döntött, és azt 1869. október 27-én megvásárolta a 24 tulajdonostól. Kallina Mór, Wagner megbízásából, valószínűleg 1870 tavaszán érkezett Pestre. A későbbiek során ő vezette az építési munkákat, és ő volt a felelős a részlet-, valamint a szerkezeti tervekért.

Kallina (1844–1913) a morvaországi Velka Bitesből (Gross-Bittesch) származott. Először a prágai német művészeti főiskolán tanult, majd 1869-től Hansen tanítványa volt a bécsi Akadémián.⁷⁷ Feltehetően Hansen közvetítése révén 1874-ig Wagner bécsi irodájában dolgozott (Wagner ebben az időben építésvezető volt Hansen mellett). Mivel Wagner bécsi műterméről ebből az időből jóformán semmit sem tudunk, csak feltételezzük azt, hogy a két, szinte azonos korú fiatal építész többé-kevésbé egyenrangú félként társult. Wagner Kallinát később is munkatársául választotta; 1883-ban, például, együtt dolgozták ki a budapesti parlament versenypályázatára szánt tervüket. Kallina képességeit bizonyítja az is, hogy már 1870-ben

megbízást kapott a pesti Szent-Király utcai tornacsarnok megépítésére.⁷⁸ 1874-ben, a zsinagóga elkészülte után Kallina felvette a magyar állampolgárságot, és Budapesten önállósította magát.⁷⁹ Haláláig számos épületet alkotott a magyar nagypolgárság és a magyar állam megbízásából, főként neoreneszánsz és neobarokk stílusban.⁸⁰

A zsinagóga építési munkálatai 1870. május 1-jén kezdődtek. A kivitelezéssel a Morvaországából származó és 1868 óta Pesten mesterként nyilvántartott, megbízásokkal elhalmozott Félix Buzsit (1829–1857) bízták meg.⁸¹

A Buzzi által szignált és 1870. június 13-i dátummal ellátott terveket június 14-én nyújtották be a pesti tanácsnál jóváhagyás végett. A terveket négy vászonpapír lap tartalmazta, amelyekre németül a következő feliratot írták: "A pesti terézvárosi Rombach utca 84. szám alatti új zsinagóga terve."⁸² A terveken a pinceszint, a földszint, a félemelet, az I., a II. és a III. emelet alaprajza, valamint a homlokzat rajza és egy keresztmetszet látható.⁸³ A méretábrázolat adatait bécsi lábban adták meg.

A zsinagógának a Wagner saját publikációjában található perspektivikus metszete az 1871. dátumot viseli, és akárcsak a benyújtott tervek, sok részletben különbözik a majd ténylegesen kivitelezésre került épülettől.⁸⁴ Az említett metszetet Wagner 1877-ben az új bécsi Képzőművészeti Akadémia megnyitása alkalmával állította ki.⁸⁵

A pesti városi tanács 1870. július 5-én megadta az építési engedélyt, ám pontosabb tervet kért a kupola vasszerkezetéről, ezeket Kallina négy rajz formájában még ugyanazon a napon benyújtotta. Ezek a tervek nem maradtak fenn.

Miután a Magyarországon nem használatos kupolaszerkezet kapcsán hosszabb vitára került sor a Középítési Bizottmány és a városi Mérnöki Hivatal között, a pesti tanács 1870. november 22-i ülésén néhány kikötés mellett kiadták a végleges építési engedélyt, azzal a megjegyzéssel, hogy a felelőség az építészt

75 Ahol nincs külön feltüntetve, az építéstörténetre vonatkozó adatok forrása Sisa, 1983, 37–42. old.

76 A zsinagóga-építési bizottság 1869. május 2-i jelentése szerint, amelyre Sisa ebben az összefüggésben nem hivatkozik, az említett gyűlés, ott: "a hitközségi képviselők gyűlése", 1868. március 15-én zajlott le; a költségjavaslatról a következők szerepelnek benne: "magának az építésnek a költségei, amelyeket előzetesen 34 000.- forintra becsültek, most 50 000.- forinttal többnek véve, összesen 225 000.- osztrák váltóforintot tesznek." In: *Izraelita Közlöny* 6, Nr. 25 (1869. május 7), 176–177. old. (Németül.)

77 Aradi, 1981, 151. old.

78 *Magyarország és Nagyvilág*, 6, Nr. 50 (1870. december 11), 590. old.

79 Thieme, Becker, 1926, 475–476. old.

80 Művei: 1879–1881: Honvédelmi Minisztérium; 1895: Várparancsnokság, Dísz tér; 1895: evangélikus templom a Vármegyében; 1900: Budai Vigadó; 1900: a budai Gellért-emlékmű architektúrája (vejevel, Árkay Aladárral); az 1880-as években: a tatai zsinagóga átépítése stb.

81 Komárik, 1972, 415. old.

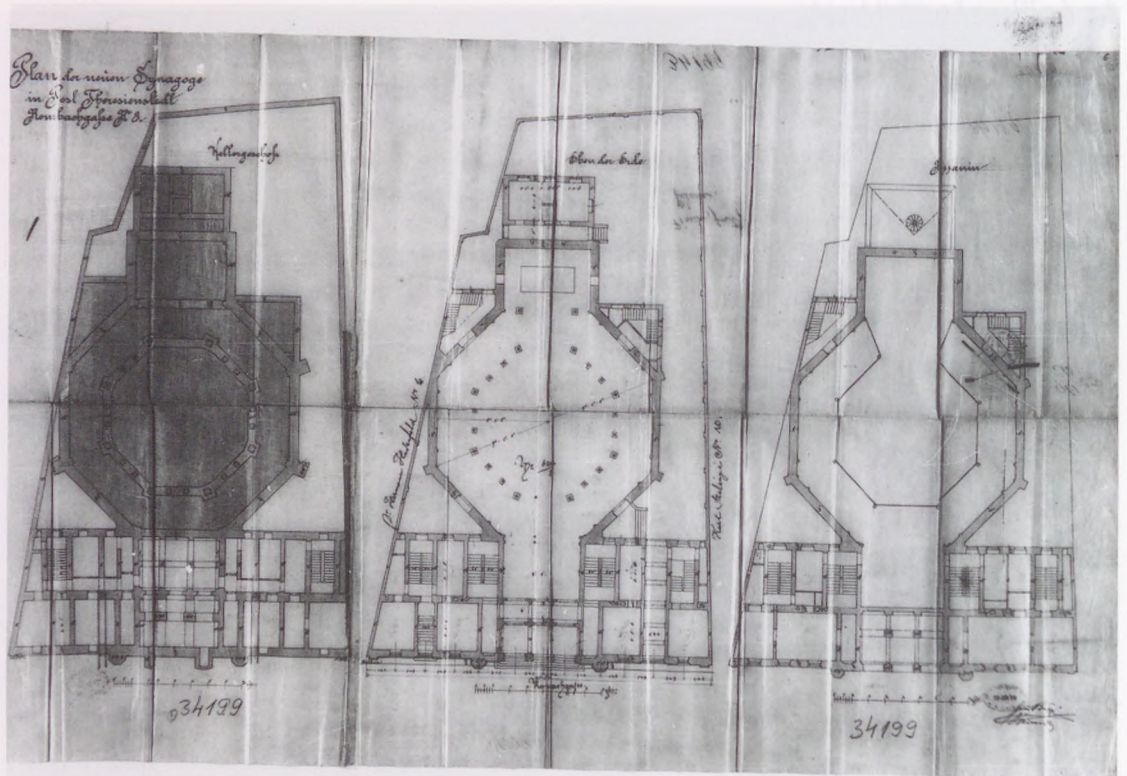
82 Budapest Főváros Önkormányzata, Főpolgármesteri hivatal, Tervtár, jelzet: 34.199: 961/EB/1870; 21.201/961.

83 Ez megfelelt az 1829. évi, hatályos bécsi építészeti rendeletnek; ebben a következő tervekért benyújtásra: "(...)valamennyi szint alaprajza, metszet és profil(...)"; lásd Wehdorn, 1979, 22. old.

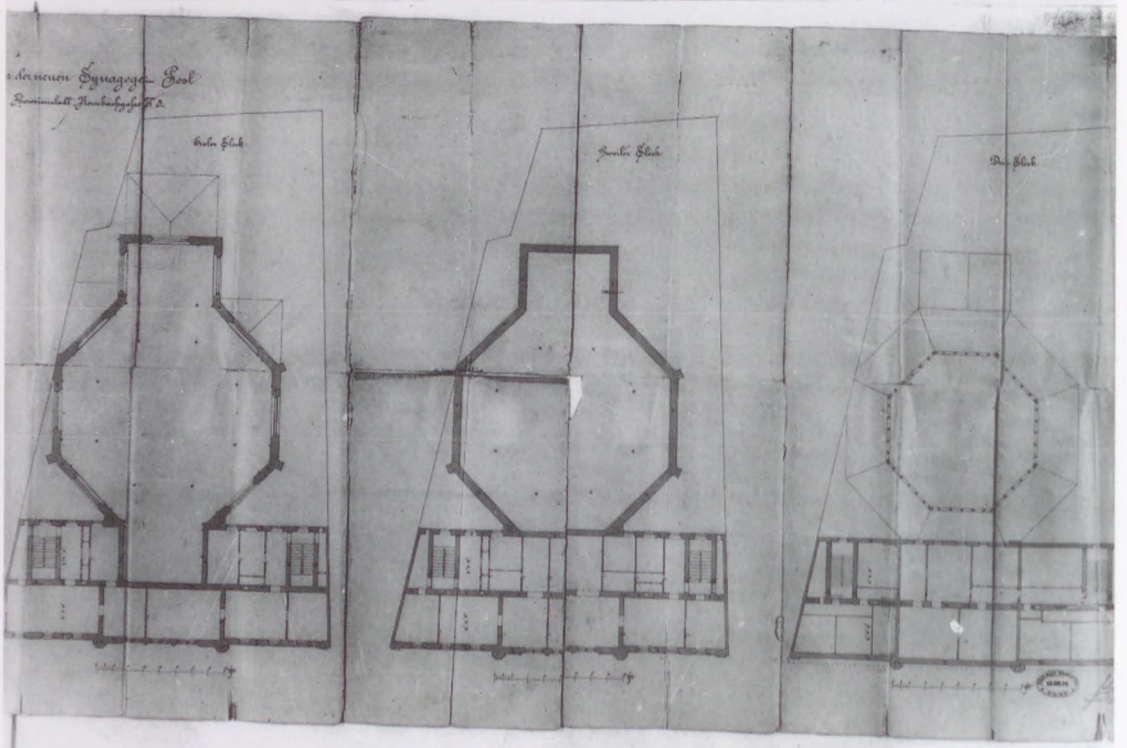
84 Wagner, 1889, 53. tábla.

85 Wurzbach, 1885, 52. kötet, 122. old.

20 Az 1870. júniusi beadványi terv, a pinceszint, földszint és magasföldszint Keller által készített alaprajzai

21 Az I., II. és III. emelet alaprajzai

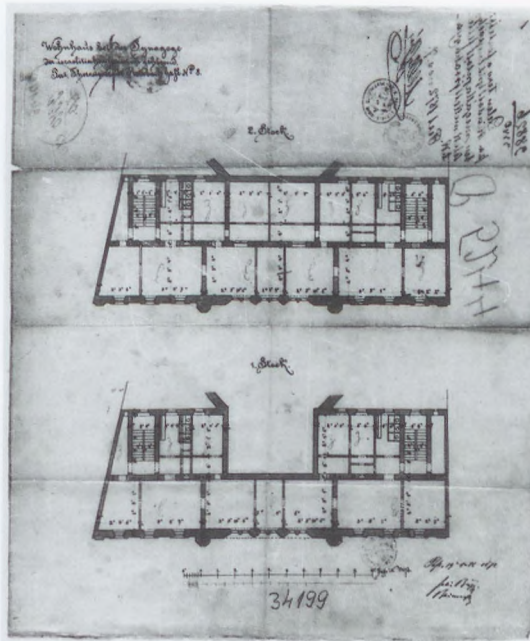
terheli, mivel a vasszerkezet véleményük szerint nem eléggé teherbíró.⁸⁶

1871 januári dátummal Kallina két tervet készített a kapukhoz. A kapukat azután lényegében e tervek szerint készítették el. A zsinagóga berendezésére vonatkozó részletrajzok közül mindössze ez a kettő maradt fenn.⁸⁷

Miután az épületet 1872 nyarán csatlakoztatták a városi csatornahálózathoz, a zsinagóga építési munkálatai öszre nagyrészt befejeződtek. 1872. október 1-jén került sor a zárókö ünnepélyes elhelyezésére.

"Templomavatás. Ma reggel, pontosan 9 órakor ünnepélyes körülmények között felavatták a Rombach utcai új zsinagógát. Az ünnepségen a hívők, valamint a felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül meghívott vendégek olyan tekintélyes számban vettek részt, hogy a pompáját tekintve egyedülálló zsidó istenháza helyiségeit meglehetősen megtöltötték. Miután Lónyi úr, a pesti hitközség elnöke felolvasta a templomépítési bizottság jelentését, és Barnay titkár úr az alapkőben elhelyezendő, magyar és héber nyelven megfogalmazott oklevelet, helyére illesztették az alapkövet. Ezután 24 pompásan díszített Tóra-tekercest hoztak be a templomba és elhelyezték őket a szent szekrényben, meggyújtották az "Örök Fény"-t, és ezzel végetért az ünnepség első része. Ezt követően Pollak rabbi úr felment a szószékre és megtartotta ünnepi beszédét, amely nagymértékben lebilincselte a jelenlévő közönséget. Miután a derék pap elmondta a felavatási imádságot, az ugyanolyan szép, mint ritka ünnepség befejeződött."⁸⁸

Az utcai traktuson, amely ebben az időpontban még nem volt készen, az építés során láthatóan még néhány változtatást eszközöltek, az lehet, hogy a végleges terveket csak az építési munkák közben készítették el, mivel Buzzi

22 Az utcai traktus 1872. október 19-én benyújtott alternatív terve

alternatív terve: "Az izraelita hitközség tulajdonát képező zsinagóga melletti lakóház, Pest, Terézváros, Rombach utca 8. szám" I. és II. emeletére vonatkozóan az 1872. október 19. dátumot viseli.⁸⁹ Ezen a rajzon emeleti illemhelyek szerepelnek, amelyek nyilván a lakó- és irodahelyiségekhez tartoztak, míg a zsinagóga látogatói számára szolgáló illemhelyek valószínűleg a földszinten és a félémeleten helyezkedtek el. A műszaki berendezésekhez tartozott a pincehelyiségekben elhelyezett fűtés is.

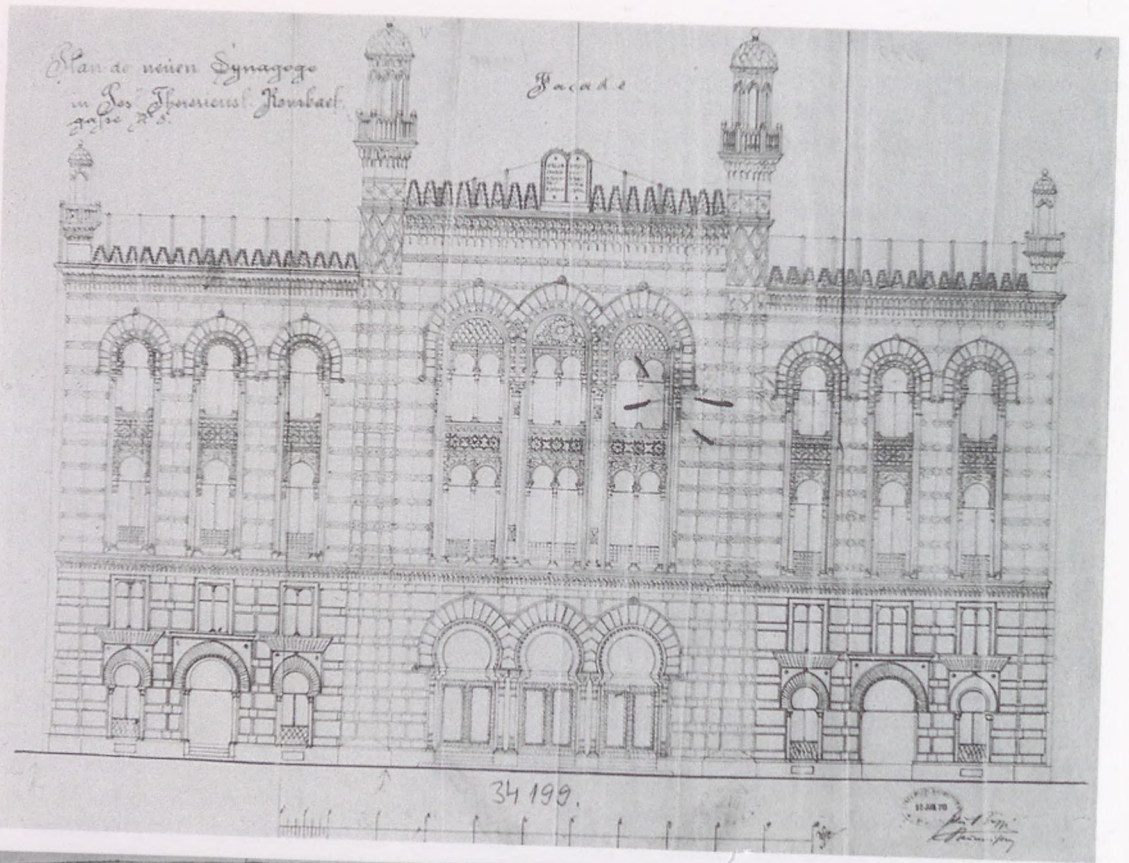
A tél folyamán néhányszor már tartottak istentiszteletet a zsinagógában. 1873. április 1-jén a pesti tanácsnál bejelentették az egész épület elkészültét, és április 27-én került sor a műszaki átvételre. A zsinagóga és a lakóház használatbavételi engedélyét 1873. május 1-jei hatállyal, pontosan három évvel az építési munkálatok megkezdése után adták ki.

86 Fehérvári, 1981, 10. old.

87 "Ajtó az új zsinagóga számára / rajz A a Port. Nr. 1-hez / Kallina M. / Pest, 1871. január / 3 db. Pestre, Nr. 1." BTM, Újkori gyűjtemény, Tervtár, Árkay Aladár hagyatéka, jelzet: 67.57.3. – "B Port. Nr. 2 / Kallina M. / Pest, 1871. január"; lásd in: *Építő Ipar – Építő Művészet*, 38, Nr. 40 (1914. október 14.), 367. old.

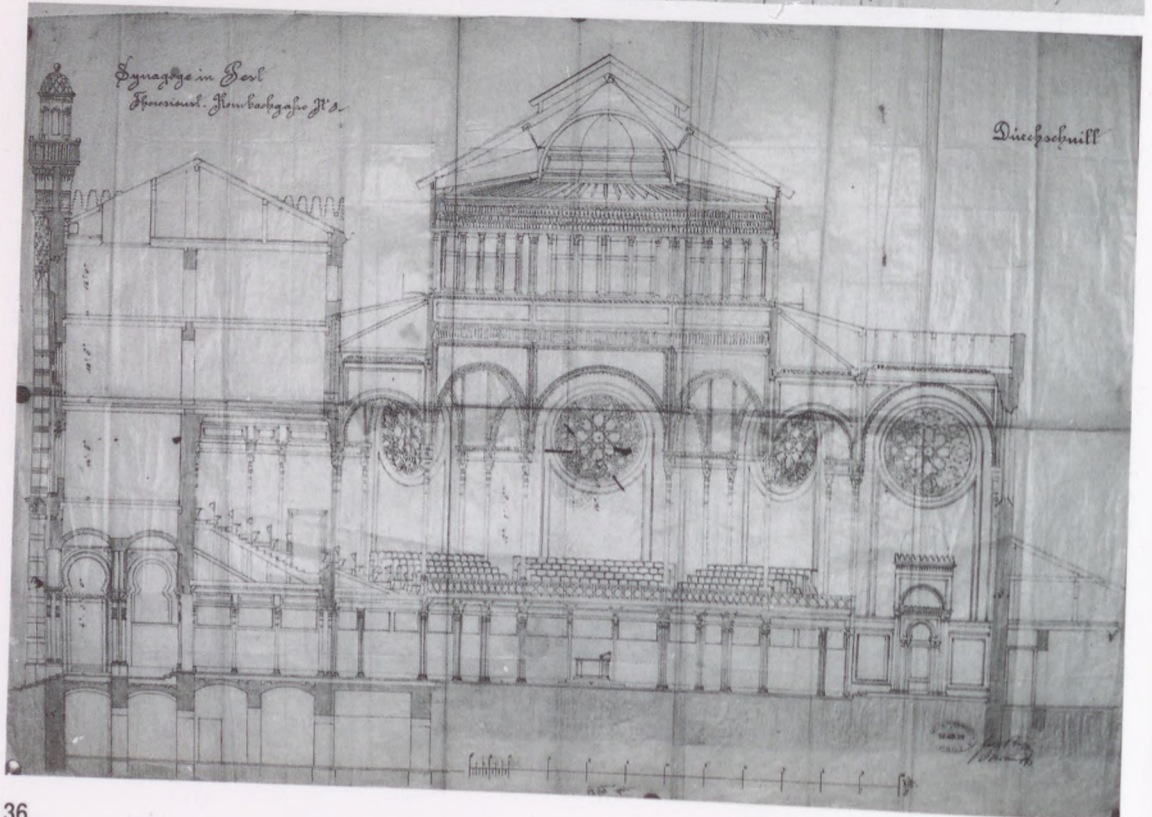
88 *A Pester Lloyd esti lapja*, Nr. 225 (1872. október 1, kedd).

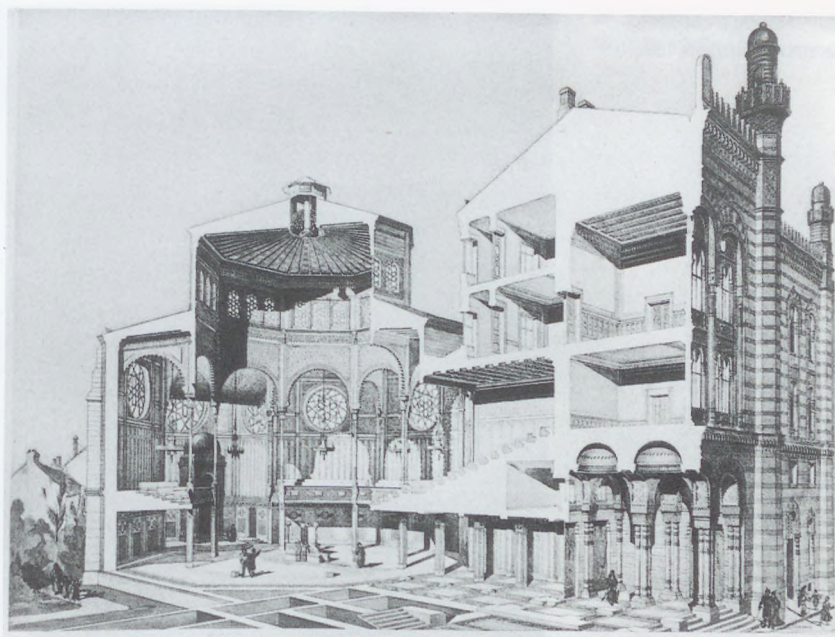
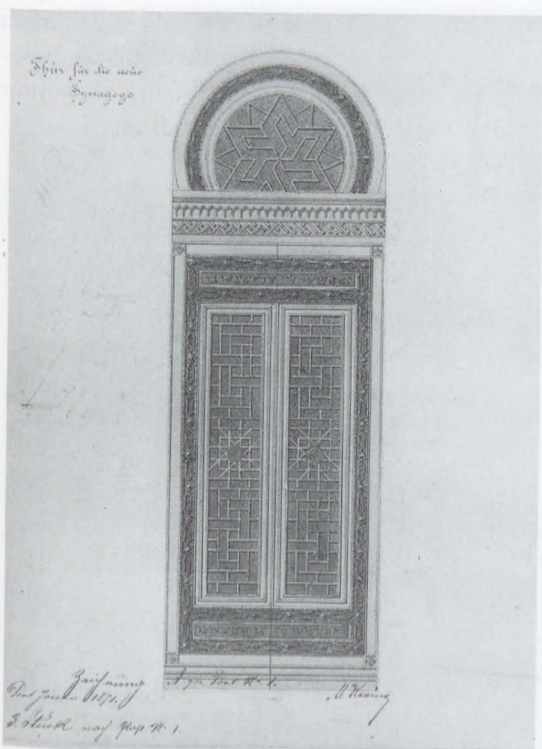
89 Budapest Főváros Önkormányzata, Főpolgármesteri hivatal, Tervtár, jelzet: 34.199: 961/EB/1870; 21.201/961.

23 Az 1870. júniusi bead-
ványi terv, homlokzati rajz

24 Hosszmetszet

Az épület állapota 1873-tól napjainkig

A zsinagóga épülete, eltekintve néhány korszerűsítési munkától és az utcai traktuson elvégzett csekély mértékű átépítéstől, valamint a háborúban elszenvedett kisebb károktól, a második világháború utáni évekig szinte változatlan maradt.

1908-ban a gázvilágítás helyett villamos lámpákat szereltek fel.⁹⁰ A huszas években az utcai traktusban néhány szobafalat áthelyeztek. 1944-ben a déli oldalon álló lakóházat gránátbomba találat érte, a legfelső emelet súlyosabb kárt szenvedett, és a zsinagóga-teremben is a legtöbb ablak betört. A háború után néhány nagyobb helyreállítási és felújítási munkára került sor.⁹¹ Később, 1959-ben az erősen megfogyatkozott hitközség úgy döntött, hogy a zsinagógát nem használja tovább. Az ezt követő években az épületet raktárként hasznosították. Az épület 1960 óta műemléki védelem alatt áll.

Pénzhiány és a zsinagóga tulajdonosának, a budapesti izraelita hitközségnek csekély érdeklősége miatt az épület reaktiválására irányuló kísérletek sorra kudarcot vallottak. 1979 novemberében beomlott a tető a tóraszekrény fölött,⁹² majd néhány évvel később az utcai traktus és a kupola közötti tetőrész is. Eddig az

25 A főportál bejárati kapuja, Kallina Mór rajza, 1871. január

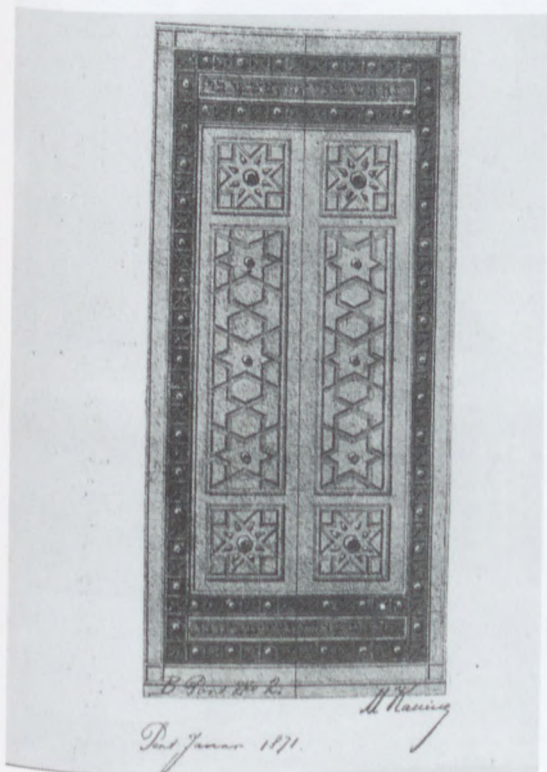
26 Az oldallépcsőházak bejárati kapuja, Kallina Mór rajza, 1871. január

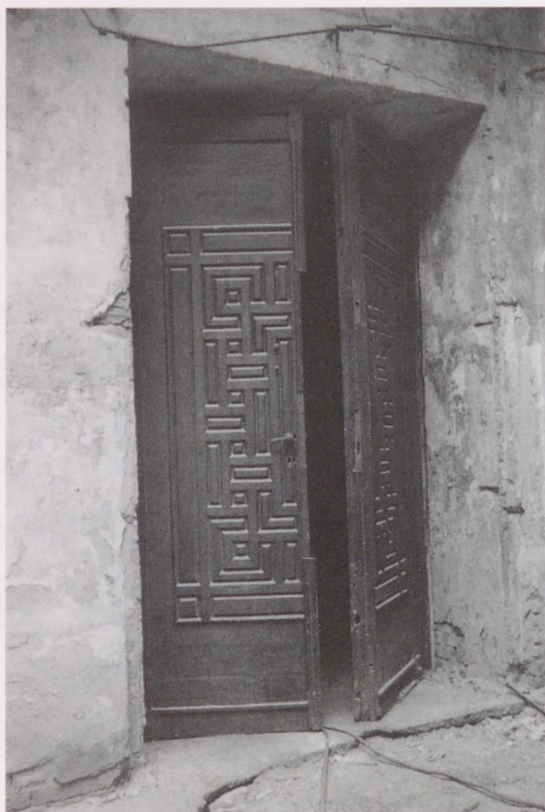
27 Perspektivikus metszet, készítette Otto Wagner, 1871

90 Elektromos lámpa terve, vő. 91. jegyzet.

91 Febérvári, 1981, 20. old.

92 Uo.

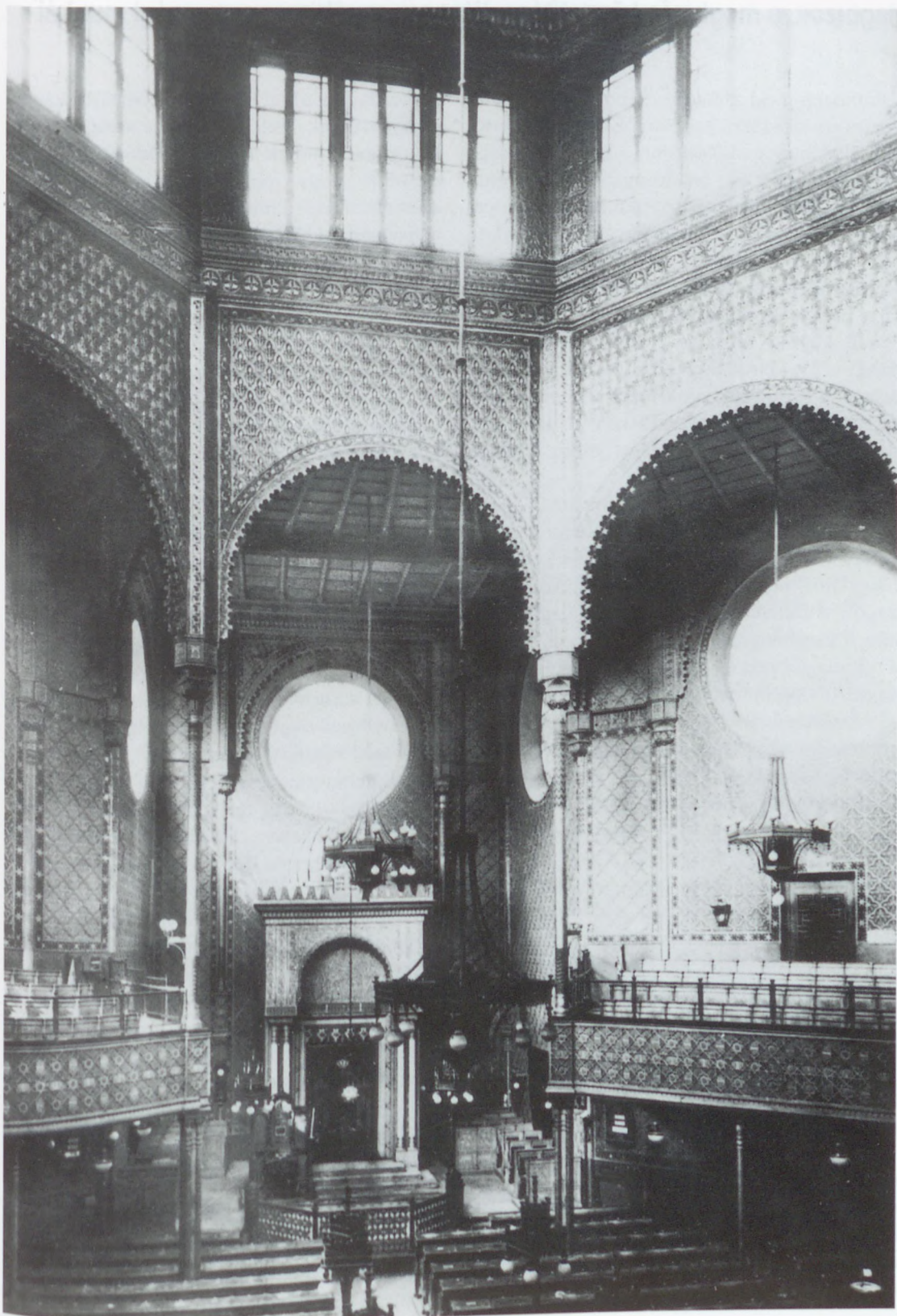

időpontig a belső berendezés még szinte hiánytalanul és épségben megvolt, a következő évek során azonban a törmelékkel együtt eltakarították ezt is. Egy s más megmaradt belőle a Zsidó Múzeumban vagy a helyszínen, a legtöbb darab azonban elpusztult. A tetőn lévő nagy lyukak miatt a zsinagóga belsejét az időjárás súlyosan károsította.

A nyolcvanas években Budapest főváros, amely az épület használati jogával rendelkezett, az utcai traktus néhány földszinti helyiségét, valamint a zsinagóga-terem előterét bérbe adta az "Antik Art" nevű cégnek, amely ott gipsz díszítőelemek készítésére szolgáló műhelyt rendezett be.

1988 júniusában a budapesti hitközség eljárósága a romos zsinagógát eladta a székesfehérvári Alba Regia építőipari vállalatnak 1.6 millió forintért. A vállalat a budapesti Műemléki Hivatal közreműködésével 1988. július 4-től kezdődően az egész épületet példászerű gondossággal restaurálja. Az Alba Regia dolgo-

zói által végzett építési munkák, valamint a műemléki rekonstrukció és helyreállítás, amelyet egy független magyar restaurátor-csoport végez, a közeljövőben befejeződhetnek.

29 A belső tér, kelet felé,
fénykép, 1949

Megbízók, a megbízás közvetítése, Wagner egyéb magyarországi munkái

A Rumbach utcai zsinagóga tervezése és építése arra az időszakra esik, amelyben Magyarország általában, és különösen a zsidó lakosság, fontos lépéseket tett önállóságának megteremtése felé. 1867. december végén hatályba lépett az osztrák császárság és a magyar királyság között létrejött kiegyezés, amely szavatolta Magyarország szinte teljes önrendelkezését. Néhány nappal korábban került elfogadásra "Az állampolgárok általános jogaira vonatkozó alaptörvény a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományok részére", amely többek között megadta a zsidóknak az állam- és magánjogi egyenjogúságot a cs. és kir. monarchiában.⁹³

A kiegyezést követő évek folyamán zsidó értelmiségiek, bankárok és gyáriparosok jelentős részvételével óriási gazdasági és kulturális fellendülés ment végbe, s nemcsak Magyarországon. A föllendülés majd csak a világhiállítás után, a tőzsdekrachhal (1873) ért véget.⁹⁴ 1873-ban Buda, Óbuda és Pest egyesítésével létrejött Magyarország új fővárosa, Budapest.

A zsinagóga tervezésére és az építkezésre egy másik esemény és annak előzményei közvetlenül is hatással voltak. Ez az esemény a Budapesten 1868. december 14 és 1869. február 23 között megtartott zsidó kongresszus (Egyetemes Gyűlés) volt.⁹⁵ A kongresszus, amelynek feladata volt, hogy a hitközségi és iskolaügyet az egész magyar zsidóság számára általánosan kötelező módon rendezze, és amelyet a kultuszminiszter, br. Eötvös József hathatósan támogatott, elmélyítette a reformerek (akiket Magyarországon neológoknak neveztek) és az orthodoxok között már régen fennálló ellentéteket. A két irányzat között még a kongresszus befejezése előtt nyílt szakadásra került sor.

A neológok, akik a küldöttek többségét alkották (126 küldöttjük volt a többi 94 küldöttel szemben),⁹⁶ 1869. február 5-én elutasították a *Sulhan Aruch*⁹⁷ elismerését a zsidó élet alapjaként, mire 48 orthodox képviselő tiltakozásképpen elhagyta a kongresszust.⁹⁸ Noha az et-

től kezdve "neológ" kongresszus határozatait az állami szervek 1869 júniusában szentesítették, az orthodoxoknak két évvel később sikerült elérniük, hogy megalakítsák saját országos szervezetüket.⁹⁹ Ennek következményeképpen a magyar zsidóság három külön táborra szakadt: a neológ vagy ún. kongresszusi hitközségekre, az orthodoxokra és az ún. "status quo ante", azaz a kongresszust megelőző állapothoz ragaszkodó vagy ahogyan rövidebben mondták: *statusquo* hitközségekre.¹⁰⁰

Az orthodox tábor híveinek a Rumbach utcai új zsinagóga felépítése előtt egy imaterem állt rendelkezésére Orczy báró házában, az egykori Orczy-házban (a mai Károly körút és Király utca sarkán). Ez ideiglenes megoldás volt, mivel a helyiség a hívek növekvő száma miatt mind nagyságát, mind pedig az egészségügyi körülményeket tekintve egyre kevésbé felelt meg az igényeknek.¹⁰¹ A hitközség orthodox tagjai azonban nem csupán ebből az okból szorgalmazták a zsinagóga építését. A Dohány utcában a Ludwig Förster által épített és 1859-ben befejezett óriási templom az egész budapesti zsidóság rendelkezésére állt. Ez az épület azonban berendezését tekintve a reformált (neológ) szertartásnak felelt meg, s ez Magyarországon lényegesen radikálisabb volt, mint a kompromisszumos bécsi rítus. Az istentiszteletben orgona és kórus működött közre, a bima a hosszház keleti oldalán helyezkedett el, és a rabbi a szószékről magyar nyelven mondta el a szentbeszédet és az imákat. 1866-ban a nagy-mihályi (Michalowitz) *bét-din* által kiadott *peszak*¹⁰² ezeket és a hasonló egyéb újításokat élesen elítélte, és a hagyományos szabályok betartását követelte.¹⁰³ Ezt az okmányt, jóllehet mindenekelőtt az ultra-orthodoxok igényeinek felelt meg, 67 magyar rabbi írta alá. Az orthodox hitközségek főként a Felvidéken és Északkelet-Magyarországon jelentettek nem lebecsülendő hatalmi tényezőket.¹⁰⁴

A hagyományos szokásoknak megfelelő új zsinagóga építésének terve már 1867 nyarán a pesti hitközség orthodox csoportjához kötő-

93 Bihl, 1980, 19. old.

94 Sandgruber, 1985, 68–75. old.

95 Bihl, 1980, 26. old.

96 Katzburg, 1969, 14. old.

97 "Terített asztal", hagyományos szabálygyűjtemény, amely a zsidó élet minden területére kiterjedő halákhikus előírásokat ismerteti rendszeres formában. Joseph Caro (Száfed / Cfát) műve, nyomtatásban Velencében jelent meg először, 1564/65-ben.

98 *Jüdisches Lexikon*, IV/2. kötet, 1107. hasáb.

99 Bihl, 1980,

26–27. old.

100 Uo., 27. old.

101 "Bericht der Synagogenbau-Kommission", 176. old.

102 Rabbinikus bíróság vallási ítélete.

103 Például megtiltotta a neológ zsinagógába belépést és a reform-istentisztelet látogatását, továbbá zsinagóga torony építését és a bima keleti oldalra való helyezését. Lásd Katzburg, 1969, 6. old.

104 1880-ban a 624,737 magyar zsidóból 56.1% az orthodox, 38.2% a neológ és 57% a "status quo ante" irányzathoz tartozott (népszámlálási adatok); lásd Zeke, 1991, 4. old.

OTTO WAGNER

ARCHITECT.

WIEN, GÖTTWEILERGASSE 1.

30 Otto Wagnernek a pesti izraelita hitközséghez intézett levele, 1873. augusztus 25 (Fordítását lásd 96. old.)

Liebliche israelitische Kultusgemeinde in Pest!

Hochzuverehrerlichen freundlichen Grüßen, Indisgenissungen, Uebersetzungen etc. zür Bau der neuen israelitischen Synagoge zur Zeit gefordert, wie auf die Pläne der Synagoge über die angrenzenden Uebereinanderbauten ...

Ich glaube für unsere jüdischen und christlichen in Uebereinstimmung ... dass wir ein altes Gebäude aufgeben müssen ...

Grüßend nicht weniger auf die Güte der Herrn Gemeindevorstände zu danken, so ist der Erfüllung unserer angeregten Bitte ...

Wien den 25. August 1873.

Handwritten signature and stamp area.

105 "Bericht der Synagogenbau-Kommission", 176. old.

106 Jurcsik, 1987, 4–6 old.

107 Körösi, 1875, 47. old., 7. tábla.

108 Katzburg, 1969, 6. old.

109 Az 1880. évi népszámlálás szerint a magyarországi zsidó lakosság 17.4%-a volt magyar anyanyelvű; lásd Zeke, 1991, 6. old.; vö. Katzburg, 1969, 10. old.

110 Katzburg, 1969, 11. old.

dött, az épület kivitelezése mögött pedig már az újonnan megalakult orthodox hitközség állt. A zsinagóga ezáltal egy számbelileg ugyan alulmaradt, ám így is erős és harcias frakció önmegvalósításának kifejező eszközévé vált. Ez a frakció még a hitközségi képviselő végző szakadását megelőzően úgy nyilatkozott, hogy "a nagy zsinagóga-párt érdekében ugyanolyan atyai módon kell cselekednie, mint ahogyan azt annak idején a templom-párt érdekében tette" (kiemelés tőlem – I.M.).¹⁰⁵ Már ez a tudatos megkülönböztetés is, amely nyomatékosan szembeállítva használja az orthodox zsinagóga és a neológ templom szót, felhívja a figyelmet az akkor még szervezetileg egységes hitközségen belül meglévő ellentétekre.

Számos jel utal arra, hogy az orthodox hitközség a nagy neológ templommal versengve építette fel új zsinagógáját. A Rumbach utcai építési telek körüli viták oka leginkább az lehetett, hogy a szűk, nem pontosan keletelt, kedvezőtlen fekvésű, de a "Dohány-templom" közvetlen közelében fekvő telek mellett döntöttek az alkalmasabb, de jóval távolabb eső másik telekkel szemben. A Rumbach utcai telek legalábbis optikai kihívást jelentett a "Dohány-templom" hívei számára. A rivalizálás szándékát bizonyítja a zsinagóga rendkívül költséges berendezése.

Noha már a 34 000–215 000 váltóforintos költségvetés is tekintélyes volt, a végösszeg az ilyen épületek szokásos építési költségeit többszörösen meghaladta. Wagnernek a "Tisztelt pesti izraelita hitközség"-hez 1873-ban intézett honorárium-kérő leveléből világosan kitűnik, hogy az építési költségek 350 000 osztrák váltóforintra rúgtak. Az ugyanabban az időben épült, körülbelül ugyanolyan nagyságú győri orthodox zsinagóga a hozzá tartozó hivatali és iskolaépületekkel együtt 134 000 forintba került, s ez az összeg csupán kis mértékben haladta meg a 120 000 forintos eredeti költségvetést.¹⁰⁶ A "Budapest építészeti tevékenysége 1873 és 1874 között" című kiadvány adatai, ha egybevetjük őket, azt mutatják, hogy a 365 négyszögöl alapterületű zsinagóga az említett években a legnagyobb és legköltségesebb pesti épületek egyike volt.¹⁰⁷ A rendkívül jelentős

anyagi ráfordításokra, amelyeket az orthodox hitközség az új zsinagógára áldozni hajlandó volt, főként a nagy munkai igényű és drága belső kialakítás miatt volt szükség. Igen drága volt, például, a falak burkolása színes stukkódombormű-lapokkal vagy a vasoszlopok bevonása 16 karátos arannyal stb. Még az általában rövid és tárgyyszerű tájékoztatásra törekvő *Pester Lloyd* is "pompájában egyedülálló zsidó istenháza"-ról ír, ami jelen esetben nyilván nem volt túlzás. Építése idején a Rumbach utcai épület biztosan a legköltségesebb közép-európai mór stílusú zsinagóga volt, és legfeljebb olyan zsinagógákkal lehetett összehasonlítani, mint a berlini.

Végül is az idézett újságcikk két megjegyzése is arra mutat, hogy a zsinagóga építői a neológ templommal kívántak versenyre kelni. Ezek a megjegyzések a zárókőben elhelyezett kétnyelvű okiratra és a 24 Tóra-tekerésre vonatkoznak.

A nagymihályi *bét-din* által kiadott *peszak* a héberén és a jiddisen kívül minden egyéb nyelv használatát megtiltotta.¹⁰⁸ Ez természetesen azok ellen a reform hitközségek ellen irányult, amelyekben az adott ország nyelvén prédikáltak, sőt, imádkoztak. Az orthodoxok által 1867-ben alapított pesti *Somrei Ha-Dath* ("Hitőr Egylet") nevű egyesület az újságját, a *Magyar Zsidót* mégis magyar nyelven jelentette meg, jóllehet az orthodox lakosság nagy része nem is beszélt magyarul.¹⁰⁹ A lapnak azonban más feladatai voltak: "Ez volt az első alkalom, hogy a hagyományos zsidóság a politikai szervezet és tevékenység modern formáihoz folyamodott és kinyilvánította hazafias elkötelezettségét(...)."¹¹⁰ Ebben az értelemben magyarázhatjuk a Rumbach utcai zsinagóga alapító okiratának kétnyelvűségét.

Az orthodox hitközség a hagyományok megőrzése mellett hitet tett a magyar haza mellett is. Ezzel szemben a neológok – legalább orthodox szemszögből nézve – a keresztény-protestáns istentisztelethez való közeledésükkel az asszimilációra törekedtek.

Végeredményben a Tóra-tekercek száma, amelyeket "pompásan díszítve" hoztak be a templomba, azt jelzi, hogy az orthodoxok min-

den módon megpróbálták felülmúlni a reformpárti többséget: egy új zsinagógában 24 Tóra-tekerics óriási gazdagságot jelent.

A mór stílus alkalmazására is valószínűleg a neológ templommal való rivalizálás szándéka jegyében kerülhetett sor, mégpedig a hitközség kívánságának megfelelően; ez azonban egyszerűs mind művészi kihívást jelentett Wagner számára, hogy utólag összemérje erejét az időközben elhunyt nagy Försterrel.

A pesti orthodoxok tehát zsinagógájukat, amely a második legnagyobb volt a városban,¹¹¹ azzal a szilárd eltökéltséggel tervezték és építették, hogy nem maradnak el ellenfeleik mögött, sőt, lehetőleg felülmúlják őket. Ebben a szándékukban valószínűleg tehetős hitközségi tagok támogatását tudták maguk mögött, mert bár az építést, mint az általában szokásos volt, a körülbelül 1000 ülőhelyre gyűjtött előjegyzésekkel finanszírozták, anyagi természetű nehézségek már a tervezés időszakában felléptek.¹¹² Egyrészt, szokás volt, hogy új létesítmények építését pénz és egyéb adományokkal támogassák, másrészt, fel lehet tenni, hogy a hitközség tagjai között voltak olyanok, akiknek szívügye volt, hogy támogassák az orthodoxok vallási és politikai függetlenségre irányuló törekvéseit.

Van a zsinagóga keletkezéstörténetének egy rejtélyes mozzanata. Hogyan jutott a fiatal, Bécs határain túl nemigen ismert Otto Wagner ehhez a megbízáshoz? Mivel minden valószínűség szerint meghívásos pályázatról volt szó, Wagnert valakinek ajánlania kellett a hitközségnél.

Ezzel kapcsolatban, többféle megfontolásból, felmerül egy bécsi bankár és tőzsdei tanácsos, Gustav von Epstein lovag személye.

Gustav von Epstein (1828–1879), egy prágai bankár és posztókereskedő fia, a hatvanas évek közepétől az 1873. évi tőzsdekrachig Bécs egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb személyisége volt. Rendkívül sokat tett a város zsidó, sőt, általános kulturális életéért. Epstein 1867-től haláláig a bécsi izraelita hitközség vezetőségi tagja volt,¹¹³ és hathatósan részt vett a zsidó árvák istápolásában.¹¹⁴ Az 1865-ben alapított osztrák Művészeti és Ipari Múzeumot

(Museum für Kunst und Industrie) "olyan mértékű támogatásban részesítette, hogy annak főméltóságú védnöke, Ő cs. és kir. felsége Rainer főherceg udvari címet adományozott neki".¹¹⁵ Epstein rendszeresen adományozott nagy összegeket jótékonyági célokra. Például, "egy emberbaráti alapítvány támogatására 5% kamatozású osztrák államkötvények formájában 100 000 forintot adott".¹¹⁶ Ez az összeg annak idején óriási vagyonnak számított. Mind ezen szolgálatai miatt, és nem mellesleg azért, mert 1866-ben ő volt az első magánszemély, aki jelentős összeget bocsátott rendelkezésre a Poroszország ellen viselt háború költségeinek fedezésére, Epstein ugyanazon év novemberében megkapta a lovagi címet.

Gustav Epstein "a még ismeretlen Otto Wagnert hasonlóképpen patronálta, mint azt Hansennel tette; ezt az építészt (...) már 1867-ben megbízta a Baden bei Wien-ben felépítendő villájának tervezésével és kivitelezésével".¹¹⁷ A következő években (1860–1871) Wagner Hansen mellett mint építésvezető dolgozott a bécsi Ringstrassén álló Epstein-palota építkezésén.¹¹⁸

Epstein határozott érdeklődését az építészet iránt bizonyítják nemcsak saját épületei, amelyek kiváló minőségűekről és biztos ízlésről tanúskodnak, nemcsak elkötelezett részvétele a tőzsde építési bizottságában, amely Hansenne bízta a tőzsdeépület felépítését,¹¹⁹ hanem az az értékes ajándék is, amelyet 1865-ben adott a Művészeti és Ipari Múzeumnak. Owen Jones 1842–1845-ben Londonban megjelent, az Alhambrát ismertető két főlíó-kötetéről van szó, amelyek színes, részben aranyozott metszeteikkel akkoriban a mór építészettel foglalkozó irodalom alapművének számítottak és amelyeket Wagner és Kallina a zsinagóga-építéssel kapcsolatban alaposan tanulmányoztak is.

Epsteinnek bizonyíthatóan szoros üzleti kapcsolatai voltak Pesttel. Tagja volt, például, a Francia–Magyar Bank igazgatótanácsának; pénzügyét Bécsben és Prágában a Magyar Hazai Életbiztosítási Bank és a Magyar Általános Hitelbank képviselte.¹²⁰ Azt, hogy volt-e Epsteinnek közvetlen kapcsolata a pesti orthodox zsidó körökhöz, eddig nem sikerült tisztáz-

111 Óbudán ezenkívül volt egy klasszicista zsinagóga (1821); lásd Gazda, in: Gerő, 1989, 218–220. old.

112 "Bericht der Synagogenbau-Kommission", 176. old.

113 Husserl, 1910, 514. hasáb.

114 Mayer, 1917, 295. old.

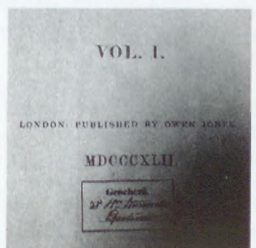
115 Gustav Epstein nemzeti rangra emelése, 1866. (Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien). 116 Uo.

117 Wagner-Rieger, Reissberger, 1980, 304. old., 103. jegyz.

118 Wagner 1868-ban elkészítette továbbá egy tégla-tervet is ("Ziegelei am Laerberge des Herrn Ritter Gustav von Epstein", kelt: 1868. március 22), ami ugyancsak az Epstein és Wagner közötti szoros kapcsolatot igazolja. Hogy a gyártelep tervét kivitelezték-e, nem tudjuk. A tervrajz reprodukcióját lásd in: *Nachlass Otto Wagners*, 1984, 12. old.

119 Wagner-Rieger, Reissberger, 1980, 304. old., 103. jegyz.

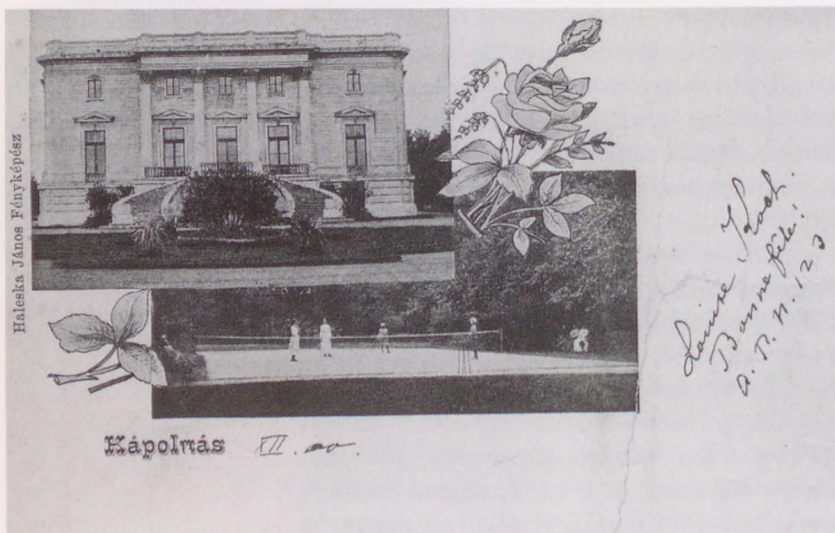
120 Uo., 243. old.

31 Wien, Bellaria, a Theophil Hansen által tervezett Epstein-palota, 1868-1871 (mögötte jobbra az Otto Wagner által tervezett Zinshaus, 1869)

32 Kápolnás, Mocsonyi-kastély, képes levelezőlap, 1900 körül

121 Wagner levele a hitközséghez, 1873. augusztus; lásd fent, 41. old. és a Függelékben.

122 *A Honvéd*, 3, Nr. 1 (1869. január 5), 19. old.; idézi Graf, 1985, 14. old.

123 *Építő Ipar – Építő Művészet*, 42, Nr. 16 (1918), 126. old. – Hevesi, é. n. (1873), 144–145. old.

124 "Promemoria", Wiener Stadtbibliothek, Handschriftensammlung, I.N.188,352; in: Haiko, 1974, 3. füzet, 293. old.

ni. Valószínű azonban, hogy a bécsi hitközségben, ahol nagy figyelemmel kísérték a magyarországi zsidók ügyeinek alakulását, az új zsinagóga építésének a tervéről hamarosan értesültek, sőt talán felkérés is érkezett hozzájuk, hogy ajánljanak megfelelő építész. Eléggé kézenfekvő, hogy Epstein a fiatal Wagnernek, aki éppen az ő badeni villáját építette, egy nagyobb megbízást akart szerezni.

Természetesen más is lehetett a közvetítő, azonban amíg nem áll rendelkezésünkre más irányú konkrét bizonyíték, 1867 őszén és Wagner közvetlen környezetében kétségtelenül Epstein látszik a legvalószínűbb közvetítőnek. Az ebben az összefüggésben gyakran említett Förster nem jöhet számításba, mert a pályázat kiírásakor már négy éve halott volt. Az a körülmény, hogy Wagner rövid ideig Förster műtermében dolgozott (1862/63), esetleg latba esett akkor, amikor a zsinagóga-építési bizottság a döntést meghozta.

A zsinagóga felépítése, amely nyilván mások szemében is "minden igényt kielégítő műalkotás" volt,¹²¹ rövid időn belül megnyitotta az építész előtt a magyar építőipari piacot.

Wagner már a megbízás elfogadásának évében Honvéry Antallal együtt kidolgozta tervét "Pest szepítési munkálatai"-hoz. Terve a korabeli leírás szerint nagyszabású volt, körutakkal, terekkel, angolparkokkal és "Louvre-szerű kormányépület"-tel hét minisztérium számára.¹²² Kézenfekvő az összehasonlítás Wagner későbbi városrendezési terveivel. Pesti terve is nagyvonalú volt, akárcsak a későbbi bécsiek.

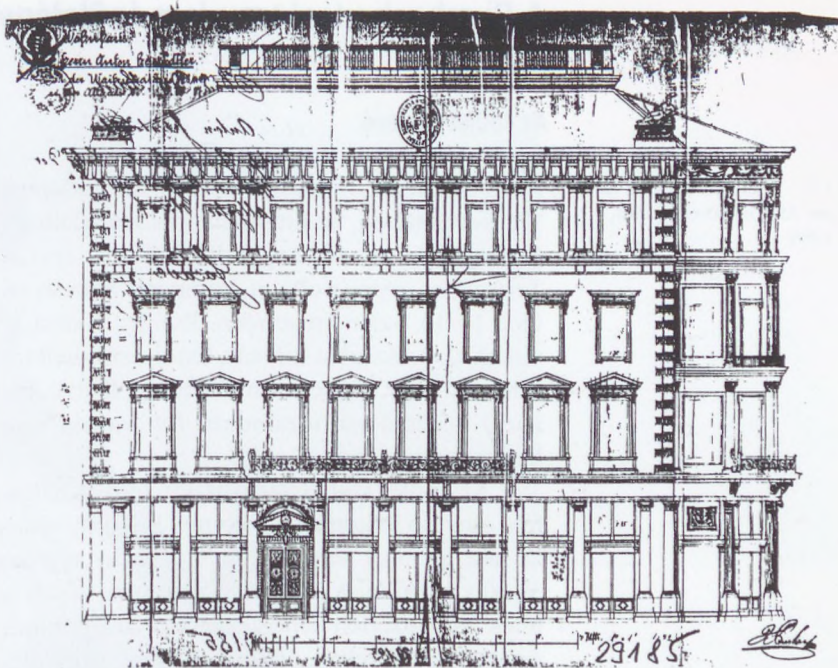
Egy további épületet, az ún. "Iparudvar"-t, a Bajcsy-Zsilinszky út és az Ó utca sarkán (régiben: Váci körút – Ó utca sarok), Wagner Kallinával együtt építette 1871–1872-ben Freistadtler Antal zsidó földbirtokosnak.¹²³ Feltehető, hogy Wagner ezt a megbízást is a zsinagóga-építéssel összefüggésben kapta.

Mocsonyi úr kápolnási kastélya, amelyet csak azért ismerünk, mert Wagner 1876-ban említést tett róla,¹²⁴ szintén a zsinagóga-építés éveiben épült, és talán ugyancsak összefüggéssel azzal. Az építető valószínűleg Mocsonyi András volt, aki az 1850-es években lett Temes, Torontál és Krassó megyék cs. és kir. kerületi

főbiztosa", és aki 1860-ban a birodalmi tanács tagja volt.¹²⁵ A ma Romániához tartozó Kápolnás (Capalnas) az egykori Krassó megyében fekszik. A kastély egy 1900 tájáról származó képeslapon látható.

Kápolnástól 10 kilométernyire északra található a ma ugyancsak Romániához tartozó Soborsin (Savirsin) nevű helység. 1879-ben Wagner egy pályázati kiírás nyomán tervpályázatot tervezett a falunak. Feltehető, hogy a pályázatról Mocsonyi révén szerzett tudomást.

Valószínű, hogy vannak Budapesten más épületek is, amelyeket Wagner tervei alapján építettek a hetvenes években, de ezek még felfedezésre várnak.¹²⁶ Mint már említettük, Wagner Kallinával együtt 1882-ben tervet készített a budapesti parlament építésével kapcsolatban kiírt pályázatra, ami arra utal, hogy a két építész hosszabb időn keresztül jó kapcsolatban volt egymással, és nemcsak az "Iparudvar"-t építették közösen.

33 Budapest, Iparudvar, amelyet Otto Wagner és Kallina Mór Anton Freistaedtler megbízásából tervezett, 1871/72, a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) felé néző homlokzat

34 A Bajcsy-Zsilinszky út felőli homlokzat, fénykép, 1988

125 Wurzbach, 1868, 18. kötet, 411–412. old.
126 Vö. "Promemoria", Haiko, 1974, 3. füzet, 293. old.

A Rumbach utcai templom épületének ismertetése és elemzése

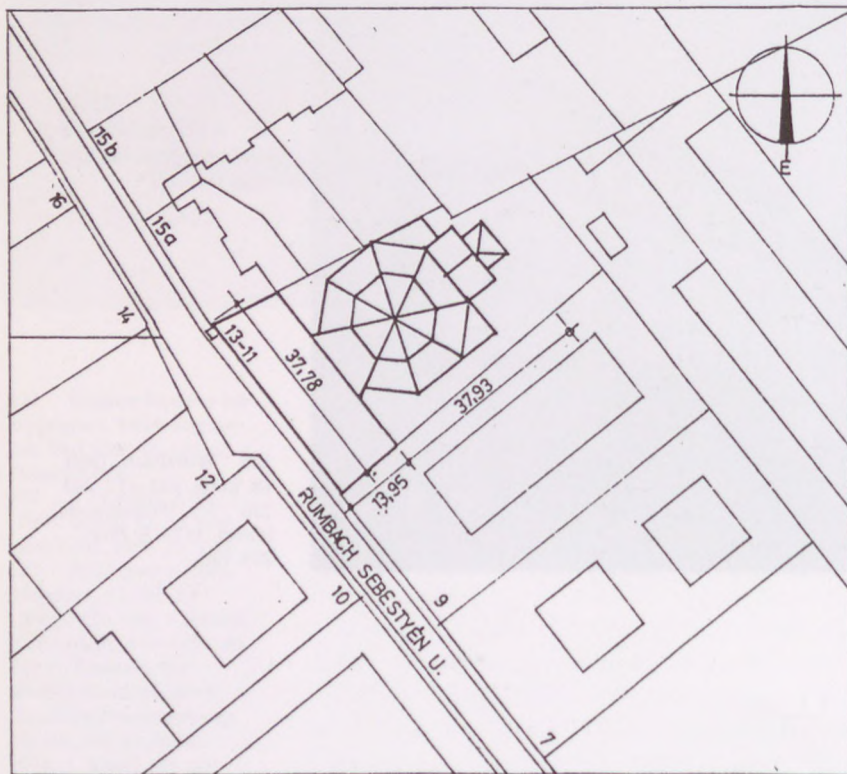
Az épület fekvése

127 Méretek az Alba Regia ÁÉV mérései szerint, 1988.

A volt izraelita orthodox zsinagóga Budapest VII. kerületében, az Erzsébetvárosban található (amely egészen 1882-ig a VI. kerület, azaz a Terézváros része volt), a Rumbach Sebestyén utca 11/13. szám (régebben: Rombach utca 8. szám) alatt. Az utca a Deák tértől északkeletre a Károly (egy időben Károly király, illetve Tanács) körúttal párhuzamosan fut, vagyis Pest központjában van.

Az épület szabálytalan alakú, ferdén hátrafelé elnyúló telken áll, amelynek keskeny oldala néz az utca felé. Az utcai traktus mérete 37.80 x 14.00 m. A templom belső tere, amely a telek kedvezőtlen elhelyezkedése miatt nincs pontosan keletelve, 38.00 m hosszú; a nyolcszög átmérője 28.40 m. Az utcai traktus és az oktogon magassága a koszorúpárkány vonalán mérve 21.00 m.¹²⁷

35 A Rumbach utca 11-13 alatti telek helyszínrajza, 1988

A templom mint építészeti egység

Az axiálisan szigorúan szimmetrikus alaprajzú épület formailag és funkcionálisan két, egymástól szinte független részre tagolódik. A háromemeletes utcai traktusnak, amelyben lakások, irodák és iskolatermek helyezkedtek el, utcai homlokzatával a zsinagógát kellett reprezentálnia. Az istentiszteleti tér a lakóépülettel csak a főaxisra fűzött előcsarnok, szélfogó és előtér révén áll kapcsolatban. A zsinagóga csak mint belső tér kidolgozott. Rendkívül egyszerű külső oldala csak az eredetileg beépített udvari oldal felől látható. Az épületnek ez a része tisztán kubusos elemekből áll, csupán a nagy kerek ablaknyílások tagolják, és egyetlen építészeti dísz a lapos főpárkányzat alatt körbefutó egyszerű fogoros fríz.

A nyolcszögletű zsinagóga-tér az utca felől nem látható, ezáltal az utcáról belépőt meglepő hatás éri. Az épületbe egy hatásosan zsinagógára utaló, ám egyszersmind közönséges lakóháznak álcázott homlokzaton át jutunk be. Tágas, magas, pompásan díszített kupolás térbe lépünk. Ennek a térnek a kultikus jellege félreismerhetetlen.

Az épületnek egy profán bejárati traktusra és a mögötte elhelyezkedő "szakrális" főtérre való felosztása, vagyis szigorú formai és tartalmi szétválasztása tekintében Wagner két bécsi előképre támaszkodhatott. Ám koncepciójára bizonyára leginkább a budapesti telek alakja és fekvése volt befolyással. Az építési bizottság, mint a többi összehasonlítható zsinagóga esetében, itt is ragaszkodott ahhoz, hogy a tulajdonképpeni zsinagóga mellett lakások, iskola-termek és irodák is épüljenek. Mindezt a felettből kedvezőtlen adottságú telken elhelyezni nem volt könnyű feladat.

A Joseph Kornhäusel által 1824 és 1826 között épített bécsi zsinagóga összehasonlítható megoldást kínál. A II. József által a nem katolikus szakrális épületek számára kiadott építészeti előírás miatt a kialakítás szabadságában erősen korlátozott Kornhäusel az álta-

36 A Rumbach utca felé
néző homlokzat, fénykép,
1985 körül

37 A zsinagóga-oktagon az udvar felől nézve, fénykép, 1988 (fent)

38 Fénykép, 1991 (lent)

128 Haiko, 1974, 3. füzet, 284–294. old.; Kortz, 1906, II: *Spezialitäten – Theater und Zirkusgebäude*, 338–340. old., 499. kép.

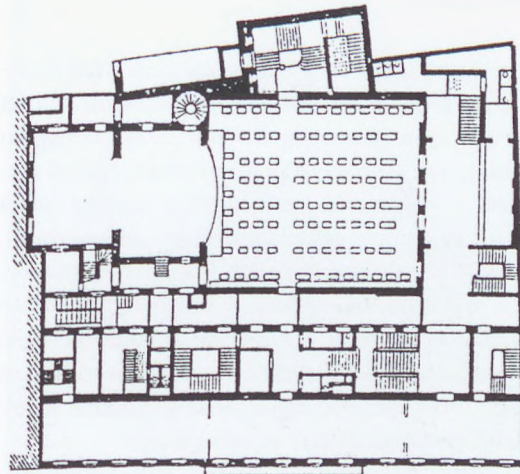
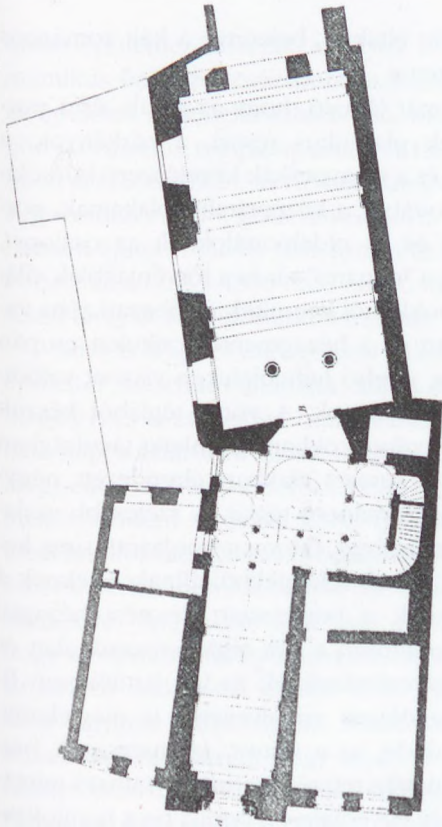
la tervezett zsinagóga ellipszis alakú központi terét a hitközség lakó- és adminisztrációs épülete mögött helyezte el. Az építmény céljára csupán a klasszicista stílusban emelt bérház főbejárata fölötti héber betűs felirat utal. Az épületnek ilyen, a külső, utcai traktus szerény megjelenése és az ünnepélyesen pompás zsinagóga-tér közötti bizonyára szándékolt kontraszt nagy hatással van a szemlélőre.

Egy másik bécsi épület még sokkal inkább hasonlít Wagner zsinagógájához. Ez a Fleischmarkt-on álló görög orthodox templom utcai traktusa, amelyet Teophil Hansen 1858 és 1861 között épített át. Az egyszerű plébánia- és iskolaépületet, amely ugyancsak megfelelt a forradalom előtt érvényben volt építési előírásoknak, Hansen belül átalakította és színes téglahomlokzattal és nyolcszögletű központi toronnyal látta el.

Akárcsak Wagner műve esetében, a görög orthodox templomnál is profán épület szolgál arra, hogy a mögötte elhelyezkedő szakrális építményt, az 1782 és 1787 között Peter Moller által emelt régibb templomot az utca felé reprezentálja. Arra, hogy Wagner a Hansen-féle homlokzatnak nemcsak a teljes struktúráját, hanem annak kialakítását is pontosan és alaposan tanulmányozta, később, más helyen még visszatérünk.

Wagner 1865–1866-ban már tervezett és épített egy hasonló alaprajzú "kettős épület"-et. Az ugyancsak Wagner által kivitelezett bécsi Harmoniegasse optikai lezárásául szolgáló Harmonietheater (a későbbi Orpheum), a 9. kerületi Wasagasséban, az utca felé háromemeletes bérházból és az udvaron álló 1300 ülőhelyes színházteremből állt. A lakóépület földszintjén volt a színház előcsarnoka és a ruhatárak, valamint egy kávéház.¹²⁸

Az utcai traktus homlokzata, amelyen öt-tengelyes, lapos középrizalit található, a Harmoniegasséra néző, a bécsi Ringstrasse bérpalotáihoz hasonló kialakításával, valamint építészeti díszjeivel – az I. emeleti ablakok között elhelyezett, múzsákat ábrázoló négy freskóval, valamint a középrizalit vonalában a koszorúpárkány fölött elhelyezett szoborcsoporttal – a célnak megfelelően díszített.

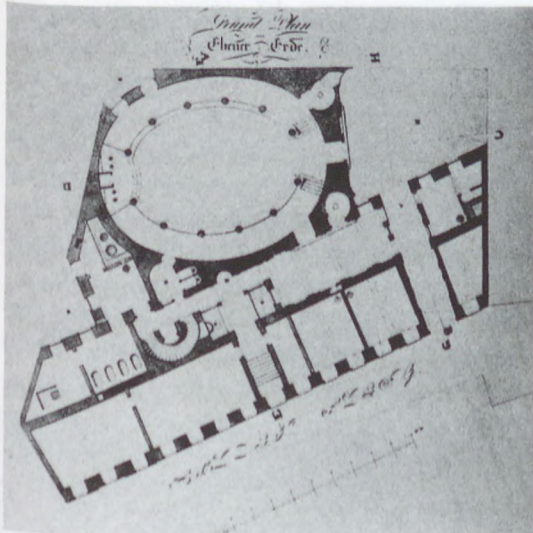

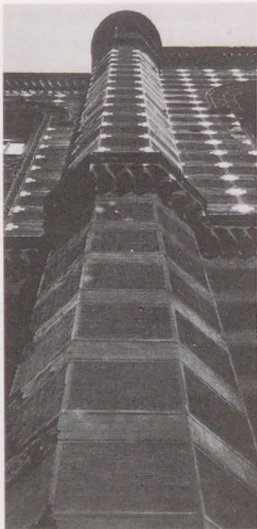
39 Wien, a Fleischmarkton álló görög orthodox templom, alaprajz a Theophil Hansen által 1858-1861-ben végrehajtott átalakítás után

40 Wien, Joseph Kornhäusel Városi temploma, 1824-1826, alaprajz

41 Wien, Otto Wagner Orpheuma, 1865/66, az 1904-ben átalakított épület alaprajza

Wagner tehát lényegében ugyanazt a koncepciót alkalmazta két egészen különböző típusú épületre. Minthogy a két épület, vagyis a színház és a zsinagóga tervezése között alig több, mint két év telt el, feltehető, hogy Wagner a pesti épületnél tudatosan folyamodott a már bevált megoldáshoz.

42 Homlokzati részlet, fénykép, 1988

A homlokzat

A keskeny utcában a zsinagóga csak mint homlokzat, tehát mint épülettömeg nélküli felület jelenik meg. Az utcai traktus hézagmentesen csatlakozik a szomszédos bérházak építési síkjához – végtére is szerkezetileg bérház maga is –, úgyhogy egyáltalán nem felismerhető, hogy a homlokzat mögötti kultikus építménynek milyen a szerkezete. A homlokzat felülete gazdagon díszített ugyan, de tulajdonképpen plasztikusan nem tagolt, s az egyértelműen irányt adó elemek tagoltságát gyengítik a felületeket hangsúlyozó tendenciák.

Első pillantásra a három, egyenként háromtengelyű szakaszra osztott homlokzat függőleges rendező eszközei vannak túlsúlyban. Az épület külső éleit lapos lizénák foglalják be: a csak kis mértékben előreugró, megmagasított középlizénát két keretező nyolcszögletű falpíler hangsúlyozza. Ezek minaretszerű tornyocskákban végződnek. A szokásos emeletmagasságokban elrendezett, lapos fülkékben elhelyezett ablakoknak az őket tengelyenként összefogó keretézések kölcsönöznek monumentális megjelenést, a középső részt az egy egységgé összeolvadó hat ikerablak még külön is kiemeli. A tengelyek a lábazati zónában a félemeleti ablakokban és az oldalportálokban, illetve a háromrészes főportálban folytatódnak.

Ezzel az erősen hangsúlyozott vertikálitást közvetlen vízszintes elemként csupán a választópárkány és a főpárkány ellensúlyozza, ezek a választópárkánytól a középrizalit koszorúpárkányáig sztalaktit-párkányként háromszorosan lépcsőzöttek. A homlokzat felső élén lévő pártázat mintha a lezáró vízszintest feltételeken újra feloldaná, úgyszólván felfelé kirojtozná.¹²⁹ Ez persze csupán a homlokzati rajzon látszik, mivel a pártázat a szűk utcában lenről nem látható. Az egész homlokzat megfogalmazásakor nagyobb távolságból való rálátással számoltak. A csekély mértékű plasztikus tagozódásnak ezzel a hálózatával az alatta elhelyezett hangsúlyozottan vízszintes, színes felületkiképzés áll szemben. A homlokzat eredeti színezése csupán az 1989-es restaurálás során vált ismét láthatóvá, az egyszínű vakolatfesték minden

anyagszint eltakart, beleértve a kék zománcos csempéket is.

Ma már látható, hogy az ablak- és a portálkeretek plasztikus részei, a párkányok, a pártázat és a tornyocskák kezelőszerű burkolata terrakottából, a középrizalit ablakainak, portáljainak és az oldalportálokban az oszlopai, valamint a "minaret"-ek és a törvénytáblák világos homokkőből készültek. A lábazati zóna vakolva van és a hézagmentes csíkokat csupán utánozza, a felső falfelületeken viszont valódiak a téglaszalagok. A vörös téglából készült háromrétegű csíkokban egyenletes távolságban találjuk a kereszt alakban elrendezett négy-négy kék zománcos téglát. A szélesebb szalagok szürkéssárga, finoman bordázott, sima keretézésű vakolt felületekből állnak. Ezeknek a felületeknek a bemetszett illesztési hézagjai mindig pontosan a kék téglakeresztek alatt és fölött helyezkednek el, és így járulékosan finom függőleges vonalvezetés is megjelenik. Ebből adódik az a színes, szőnyegszerű, bármely irányban tetszés szerint folytatható mintázat, amely egyenletesen borítja be a homlokzattot, és amelyre a plasztikus elemek hasonlóképpen illeszkednek. Ez utóbbiak szintén textilszerű hatást keltenek, mint például a portál- és ablakkeretézések kötélfonat-díszje.

A zsinagóga homlokzata tehát elsődlegesen mint világosan lehatárolt felület mutatkozik, amely felületet építészeti, épületplasztikai, valamint síkbeli és színes eszközök segítségével kiegyensúlyozott vízszintes-függőleges raszterháló tagol.

A fenti formai elemzés Wagner zsinagógájának a homlokzatát mindenekelőtt három

43 A homlokzat pártázatának töredéke, fénykép, 1989

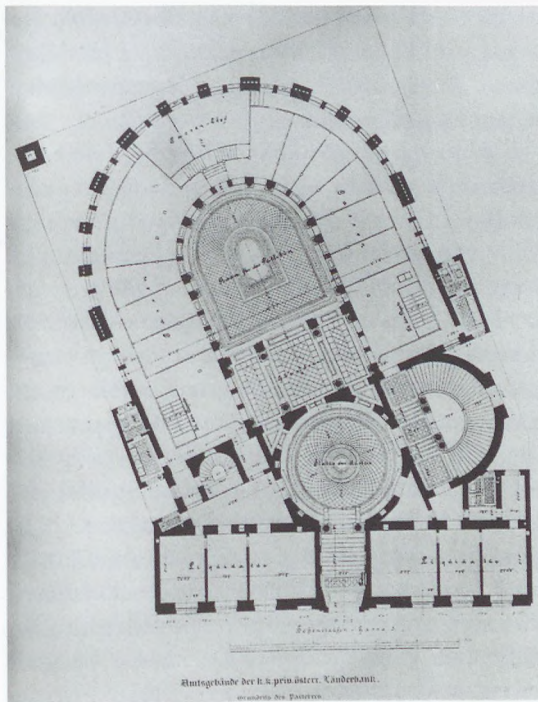
129 Ennek a pártázatnak a töredékeit a padláson fedték fel a helyreállítási munkák során, restaurálták és beillesztették őket a homlokzaton még meglévő mélyedésekbe.

olyan épülethez közelíti, amelyek a bécsi romantikus építészet csúcspontjait jelentik. Ezek az épületek a Fleischmarkton álló, már említett görög orthodox templom, amelyet Hansen alakított át (1858–1861), az Arsenalban a cs. és kir. Fegyvermúzeum (Waffenmuseum), amelyet Hansen épített 1850 és 1856 között és a Ludwig Förster által (1853–1858-ban) emelt, már részletesen tárgyalt leopoldstadti templom.

Mielőtt Wagner zsinagógáját ezzel a három épülettel összehasonlítanánk, álljon itt néhány megjegyzés a zsinagóga homlokzatáról és annak kapcsolatáról Wagner további műveivel, mégpedig azokkal, amelyek nem tartoznak a mester modern alkotásai közé. Ha a Rumbach utcai homlokzatot összehasonlítjuk egy korabeli bécsi bérház homlokzatával (de akár Wagner budapesti "Iparudvar"-ával is), szembetűnik, hogy a félemelet fölött a szokásos három emelet helyett csak kettő látható (a III. emelet ablakai ugyanis hátrafelé, az udvarra nyílnak). Ehhez hasonló Wagner egy későbbi műve. A Länderbank épületének utcai traktusa a bécsi Hohenstaufengasséban (1884), amely traktus funkcionálisan a zsinagógához hasonlítható, nagyon magas lábazati zónával rendelkezik, mely magába foglalja a földszintet és a félemeletet, s amely fölött ugyancsak csupán két emelet látható. Olyan benyomást kelt, mintha a homlokzat függőlegesen meg volna felezve.¹³⁰ A Länderbank számára Wagner által emelt épület egy másik zsinagógával is kapcsolatba hozható: Wagner figyelemre méltó megoldása, amely szerint a főtengely törését egy kerek központi előtér takarja el, mint már említettük, a Berlin Oranienburgerstrasse zsinagógánál található meg, amelyet Knoblauch és Stüler építettek.

Ami a Rumbach utcai zsinagóga homlokzatán a felület- és anyagkialakítás színkezelését illeti, hasonló megoldásokat találunk Wagner későbbi, még nem a modern korszakához tartozó műveinél. A felhasznált anyag hasonló sokfélesége figyelhető meg a közvetlenül a zsinagóga után épített Grabenhofnál (1873–1874), amelyet Wagner Otto Thienemannnal közösen épített. Különösen a Schottenring 23. alatti, erősen Hansen-i hatásokat mutató lakó- és üzlet-

44 Wien, az Otto Wagner által tervezett Landsberg, 1884, alaprajz

házon (1877) figyelhető meg a zsinagógához hasonló falfelület-kiképzés. Ennek az épületnek az ablakkeretezései vörösre vannak festve (és ezért terrakotta hatást keltenek), a falfelületeit pedig ismétlődő fekete és sárga háromszögekből álló végtelen minta díszíti.

Förster és Hansen három előbb említett művének, valamint Wagner zsinagógájának számos fontos közös jellemző vonása van. A vakolatlan téglafelületű, kubusosan zárt épülettest hangsúlyos középrizalittal rendelkezik. A hangsúlyozott koszorúpárkányzatot pártázat zárja le, amely eltakarja a mögötte lévő lapos tetőt. A világosan meghatározott falakon vörös és sárga téglából készült szőnyegminta húzódik végig. A plasztikus terrakotta- és kőelemek felragasztott díszek benyomását keltik, s nem valódi tektonikus tagozódást mutatnak.

A homlokzat felépítésének alapelemeit Wagner a Förster által épített zsinagógából veszi át. A nyolcszögletű pillérekkel keretezett középrizalított az alacsonyabb és hátraugró oldalrizalitokkal szemben mindkét épületnél minaretszerű tornyocskák hangsúlyozzák. Ha a homlokzat Wagner által eredetileg benyújtott tervét (amelytől a ténylegesen kivitelezett hom-

130 Ez a homlokzatfelosztás azonban, úgy látszik, a középületekhez készült terveknek szokásos volt, vö. például Wagner Igazságügyi Palota tervét (1874) vagy Hansen, Akademie der bildenden Künste (1872–1876).

131 Strobl, 1961, 19–21. old.

132 Többek között: Evangélikus templom, Gumpendorf, ABZ 1849; Klein-ház, Brünn, ABZ 1849; Pereira-villa, Greifenstein mellett, ABZ 1849; a Fegyvermúzeum előzetes terve, 1849.

133 Vö. Wagner-Rieger, Reissberger, 1980, 38. old.

134 "Az ágostai és helvét hitvallású evangélikusok temetője Bécsben", ABZ 1863; "Az invalidusok házának kápolnája, Lemberg, 1855–1859", ABZ 1860; protestáns templom, Késmárk, Szepesség, 1870.

135 A Fegyvermúzeum középrizalitja, eltekintve a figurális díszítéstől, teljes egészében mór stílusú zsinagógaként hathatna, felmutatja az összes szükséges attribútumot: tömszerű épülettest, egzotikus mintázati kupola, színes téglahomlokzat, pártázat és saroktornyocskák, keleti ornamentika.

136 Vakolatimitációk, terméskő, épületplasztika terrakottából, vörös és sárga színezések. Vö. Wehdorn, 1979, 66–67. old.

137 Ferstelnek a bécsi Währingerstrassén álló Kémi Intézeténél (1869–1872) a portálkeretezésen itáliai majolikák által befolyásolt díszítőelemek találhatók, nevezetesen, sárga, kék és zöld mázas virágok és gyümölcs-szalag, azonban a homlokzat többi részének kialakítása a szokásos vörös-sárga téglamintázatra korlátozódik.

138 Többek között: Pályázati terv, Postsparkasse, 1903; Schützenhaus, Donaukanal, 1904–1908; bérház, Döblergasse 4, 1912; a második Wagner-villa, 1912–1913; bérház, Neustiftgasse 40, 1909–1910; Lupusheilstätte, 1910–1913. – A két utóbbi épületnél a csempék fekete mázasak.

139 A díszítést szolgáló kék csempék különben Wagner számos színes

loksat eltér) hasonlítjuk össze a Förster-féle zsinagógával, láthatjuk, hogy a kettő – a járulékos kisebb saroktornyok miatt – még nagyobb hasonlatosságot mutat.

A görög templomnak a Wagner-féle utcai traktushoz sokban hasonló álcázott lakóház-homlokzatán ugyancsak hangsúlyozott középrizalit van, amelyre az egy ív alatt egy egységbe összefoglalt ablaktengely jellemző. Wagnernél az oldalrizalitok ablaktengelyei hasonló módon vannak összekötve. A Rumbach utcai zsinagóga különösen jellegzetes, hármastörzses és ablakzónája többé-kevésbé hasonló formában megtalálható a Fegyvermúzeum középrizalitjánál. Az ablakokat és az ezektől egy párkány, illetve balkon által elválasztott portálokat közös keret fogja össze zárt egységgé az őket körülvevő semleges felületen. Közvetlen átvételnek tekinthetők a zsinagóga portál- és ablak-ívpárkányainak kötélfonat-díszei. Hansen bizáncimór stílusú díszítései szemmel láthatóan nagy hatással voltak a Rumbach-zsinagóga kialakítására.

A Bécsben egyáltalán nem hagyományos vakolatlan téglás építésmódot Förster és Hansen honosította meg az 1850-es évek elején. Förster, aki valószínűleg nem volt zseniális építész, de csillapíthatatlan kísérletező kedvvel, maximális technikai szaktudással és – mint az *Allgemeine Bauzeitung* alapítója és kiadója – a lehető legjobb nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, 1846-ban hozta Bécsbe az akkor 33 éves Theophil Hansent, aki ezt megelőzően Athénben nyolc éven át tevékenykedett építészként. Közös műtermükben az Arsenal építése során¹³¹ 1851-ben bekövetkezett összekülönbözésükig műszaki és művészeti szempontból elsőrendű műveket alkottak.¹³²

Mivel mindketten jól ismerték az általuk ornamentális kvalitásai miatt nagyra becsült keleti művészetet – Hansen Görögországban bizánci és török épületeket tanulmányozott, Förster az általa kiadott *Bauzeitung* részére a világ minden tájáról kapott építési terveket –, és mindketten érdeklődtek az anyagmű építészet iránt, sokat tanulhattak egymástól. Még az elválásuk után alkotott műveiken is sok hasonlóság figyelhető meg.¹³³

Annak a kísérletnek, amelynek célja a bizánci-mór stílus és az anyagmű építészet kombinációjának meghonosítása Bécsben, a csúcsponjtját minden bizonnyal Hansennek az Arsenalban emelt Fegyvermúzeuma jelenti. Hansen romantikus korszakának egyéb Bécsben található emlékei: a már megtárgyalt görög templom, valamint a Bécs Matzleinsdorf-i evangélikus temető kápolnája (1857–1858), valamint Bécsen kívül a monarchia más városaiban is néhány épület.¹³⁴

Eltekintve attól, hogy Förster és Hansen közösen, illetve külön alkotott művei 1870 körül a fiatal építészek alapismereteinek szerves részét jelentették, a Rumbach utcai zsinagóga esetében konkrét összefüggések is megállapíthatók. Egyrészt, az említett épületek szinte maguktól kínálkoznak ahhoz, hogy egy mór stílusú zsinagóga mintaképeül szolgáljanak,¹³⁵ másrészt Wagner és Kallina közvetlen kapcsolatban álltak a két említett építésszel. Wagner 1862/63-ban Förster irodájában mint munkatárs dolgozott, majd 1868 és 1872 között építészvezető volt a Hansen által tervezett Epstein-palota építési munkálatainál. Kallina pedig 1869-ig Hansen tanítványa volt a bécsi akadémián.

Így azután a Rumbach utcai zsinagóga, a fent említett általános közös vonásokon túlmenően, további részleteiben is visszautal Hansen és Förster műveire. A Wagner által benyújtott tervek metszetráján a körablakok kitöltései mint a Fegyvermúzeum ablakrózsáival közeli rokonságot mutató, kőből készült mérművek jelennek meg. A bécsi Ringen álló Epstein-palota homlokzatán ugyanazok az anyagok kerültek alkalmazásra, mint a zsinagógánál.¹³⁶ A vörös és sárga téglákat mind a görög orthodox templomnál, mind Förster bécsi zsinagógájánál vízszintes sávokban rendezték el. Ez még szembevetőbb a Förster által épített pesti "Dohány-templom" homlokzatán.

A bécsi vakolatlan tégláépítészet területén újdonságnak számíthatott a Wagner-féle zsinagóga homlokzatán alkalmazott kék mázas tégladíszítés.¹³⁷ Ezzel Wagner kibővítette az anyagmű építészetben addig használatos szürke, sárga és téglavörös színválasztékot. Egyszersmind a nyers vakolat és a tompa fényű téglák, vala-

mint a ragyogó kék máz közti kontraszttal újszerű felületi hatást ért el. Az indítékot esetleg az ókori perzsa építészet Försternél említett "mázás téglái" szolgáltatták, s azzal kísérletezett, hogy az Alhambra színei, a vörös, a kék és a sárga láthatók legyenek a homlokzaton is. Knoblauch és Stüler berlini zsinagógáján, amelyet Wagner berlini tartózkodása idején, és az irodalomból is, megismerhetett, szintén vannak – a külső falon – kék mázzal bevont csempékből álló csíkok, bár nem a homlokzaton, hanem az udvarra néző oldalfalakon.

A korai Wagner-épületen található kék csempék már csak azért is különös figyelmet érdemelnek, mert a mester kései művein szerepük különleges: Wagner érett műveiben gyakran ez az egyetlen feltűnő díszítés, így – s persze, az általa gyakran alkalmazott koszorúdíszekkel együtt – egyfajta "márkajegy" gyanánt hatnak.¹³⁸ A kék szín egyébként az aránylag világos égszínkékből a zsinagóga falán sötétlen fénylő azúrkékké változott.¹³⁹

A homlokzat síkszerűségében és az ornamentika fölhasználásában Wagner voltaképpen még a försteri romantika hagyományában áll. Hansen közvetlen hatása, s egyben az a mód, ahogyan Hansen és az újabb építészgeneráció a historizáló épületstílusokat alkalmazták, inkább a részletekben figyelhető meg. Hansen már korai művein is szinte archaeologiai pontossággal használta fel a történeti motívumokat és ezek kombinációit, szemben Försterrel, akinek romantikus historizmusa a "kerti mecset korszak", azaz az 1800 körüli évek teljesen pontatlan, ám roppant kreatív egzotizmusát alkalmazta. Hansen 16 évvel fiatalabb Försternél, s már korai, még romantikus műveiben is az egyes elemek pontos utánérzésére, akár másolására törekedett. Ezzel került közel a kortárs fiatal építészek, például, Wagner és Kallina szigorú historizmusához.

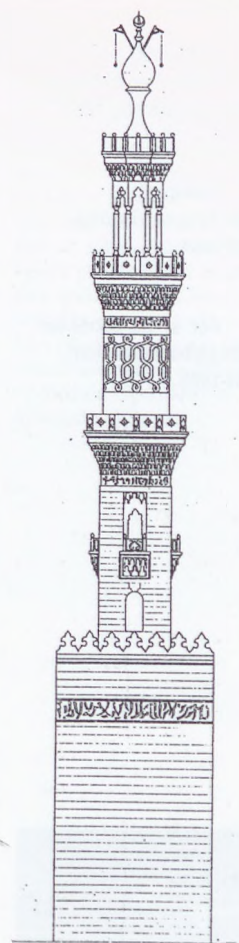
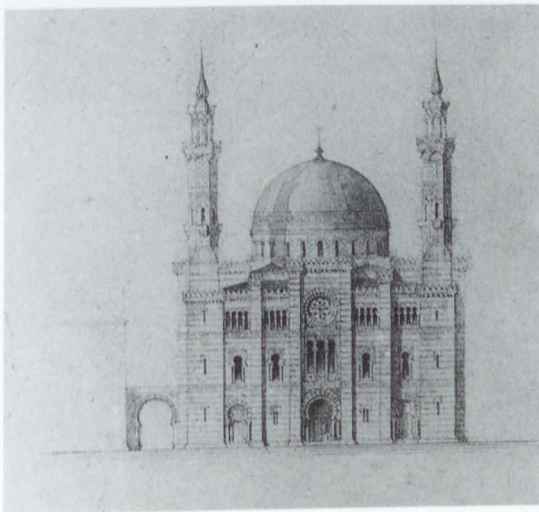
Különösen szembeszökővé válik a különbség a Förster és Hansen által a leopoldstadti templom építéséhez benyújtott terveken (1853).¹⁴⁰ Míg Förster a salomoni Templom modern változatáról kialakított elképzelését a régi keleti, a gótikus, mór és bizánci stílustól kölcsönzött elemekkel kívánta megvalósítani, és

ennek során rendkívüli megoldásra jut, Hansen egy nem kevésbé eredeti, ám stílusosan lényegesen világosabban körülhatárolható, tiszta mór hatást keltő kupolás épületet tervez, amelynek a kialakítása, különösen a "minaret"-ek, a vörös-fehér csíkozású falak és portálok, szigorúan a kairói mameluk kori előképekhez igazodnak.¹⁴¹

Ugyanez a pontos historizálás jellemzi a Rumbach-zsinagógát is, jóllehet ennek összehatása még romantikus. A zsinagóga olyan korszakban épült, amelyben a szigorúan historikus módszerek már általánosan elterjedtek, ám a mór stílusú zsinagógákat továbbra is romantikus felfogásban építették.

Az évszázad közepének keleti hatások alatt álló romantikus építészetével kapcsolatban feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy Magyarországon ennek a stílusirányzatnak kimagasló alkotásai álltak, s Wagner és Kallina minden valószínűség szerint ismerték is ezeket az épületeket. Feltétlenül megemlítendő Budapesten az Unger-ház (1852), valamint a főtí plébániatemplom (1845–1865), amelyet Ybl Miklós épített, s végül a Feszl Frigyes által 1859 és 1864 között épített pesti Vigadó.

Magyarországon az ismert történelmi stílusok szokásos alkalmazása mellett az 1850-es évektől kezdve törekedtek külön "nemzeti stílus" kialakítására. Még az előtt, hogy a századfordulón olyan építészek, mint Lechner Ödön

45 A kairói Barkauk-mecset minaretje, ABZ 1862

46 A Wien leopoldstadti zsinagóga Theophil Hansen által készített pályázati terve, 1853, homlokzati kép

tervvezletán megjelennek, például a Ferenc József császár nevét viselő Városi múzeumhoz (Stadtmuseum) készült vázlatokon látható lépcsőházban (1912), s ugyanígy a Wagner tanítványok által készített vázlatokon is. Vö. általánosságban Pozzetto, 1980. 140 Förster, ABZ 1858; Hansen, színezett rajz, Kupferstichkabinett der Akademie der bildenden Künste, Wien, jelzet: 12/113/20,764.

141 Hogy Förster doku-

47 Budapest,
az Ybl Miklós terve alapján
készült Unger-ház, 1852

48 Budapest,
Feszl Frigyes Vigadója,
1859-1864

49 Fót, az Ybl Miklós ter-
vezte plébániatemplom,
1845-1865

mentációs anyagát és raj-
zait, amelyeket a zsinagó-
ga-épületeihez keletről ka-
pott, Hansen jól ismerte, a
már bevégzett iroda-válás
ellenére is, arra következ-
tetni lehet abból, hogy az
által mintaként használt
képek a kairói minaretek-
ről csak 1856-ban, illetve
1862-ben jelentek meg az
ABZ lapjain.

142 Komárik 1984,
25. old.

143 Moravánszky, 1988,
140. old.

144 A kor magyar építé-
szetéhez lásd Zádor, 1981.

és Kós Károly, a specifikus magyar stílusról al-
kotott elképzeléseiket a szecesszió keretei kö-
zött megvalósították volna, a szigorú klasszicz-
mushoz képest fantáziadúsabb, romantikus-
historizáló építészet kísérletezett az egzotikus
és európai stílusformákkal. A tipikusan magyar
művészet eredetét ez idő tájt általában Keleten
keresték. Maradványait a hagyományos nép-
művészetben vélték föllelhetni.

Különösen Feszl Frigyes törekedett a nyu-
gati és a keleti építészeti harmonikus összeil-
lesztésére. Ez a törekvése, akárcsak Försternél,
egészen egyéni és eredeti terveket és épülete-
ket eredményezett. Feszl valószínűleg Bécsből
is kapott ösztönzést, ezt igazolja, például, a
pesti (rég) Országház általa készített tervének
(1845) számos részletét tekintve bámulatos ha-
sonlósága a Hansen-féle Hadtörténeli Múze-
umhoz. Főművével, a Vigadóval érte el Feszl
"keleti-mór félköríves stílusa"¹⁴² a csúcspontot.
Egy Hansennek tulajdonított mondás szerint az
épület "a csárdás kikristályosodása".¹⁴³

A bécsi romantikus-historizáló épületekkel
összehasonlítva, Ybl említett alkotásain, példá-
ul, sokkal erősebb egzotikus beütés figyelhető
meg, amely egzotikumot – Förster evangélikus
templomával vagy a zsinagógákkal ellentétben
– nem a specifikus építészeti feladat indokolja.
Olyan részletek, mint az Unger-ház nyíl és csil-
lag alakú oromcsipkézettel ellátott koszorúpár-
kánya, megtalálhatók Förster "Dohány-templom"-
án is, de nem fordulnak elő egyetlen bé-
csi városi palotán sem. A gazdag és fantáziadús
díszítésű főtéri plébániatemplom is több hasonla-
tosságot mutat a korabeli zsinagógákkal, mint
a "normális" osztrák templomokkal.¹⁴⁴

Az oktagon

Térszerkezet

Maga a zsinagóga-terem egyenlő oldalú, nyolcszögletű tér, amelyet hét oldalról emeletmagasságban körbefutó karzat vesz körül. Keleti oldalán szentélyszerű négyszögletes térré bővül, ebben áll a tóraszekrény.¹⁴⁵

A nyolcszög összesen nyolc karcsú vasoszlop által határolt belső térmagból áll, amelyet nyolcoldalú gúla alakú tető fed le, ebbe egy "ál"-laternával ellátott fagerendás mennyezetet függesztettek. A kupolaként ható belső oktagon körbefutó ablakzónája alatt kezdődik a külső térhéj, ez egyfajta magas körüljáró. Ebben helyezkednek el, az oszlopkoszorú és a külső falak között, a karzatok. A körfolyosó feletti félnyeregretető csatlakozását az oszlopok között feszülő nyolc könnyeden csipkés ív takarja el. Az oszlopok és a külső falak között boltszakaszonként egy-egy támívszerű összekötő fal helyezkedik el, ezt ugyancsak csipkés ívként képezték ki.

Az Alhambra-oszlopfőkkel ellátott oszlopok és csipkés ívek a külső falfelületekre kiveítve megisméltódnak a gipszből készült faldíszítésen. Mindegyik külső falfelületen nagy körablak található, akárcsak a "keleti szentély" mindhárom falán. Az építmény tehát függőleges metszetben három zónából áll; ezek: a karzatok, az alsó körablak és a felső kupola- és ablakzóna. A nyugati falon a karzat fölött páholyos tér nyílik, ebben emelkedően elrendezett ülésorok találhatóak, s alaprajzilag az utcai traktusban helyezkedik el és onnan lépcsőkön át közelíthető meg.¹⁴⁶

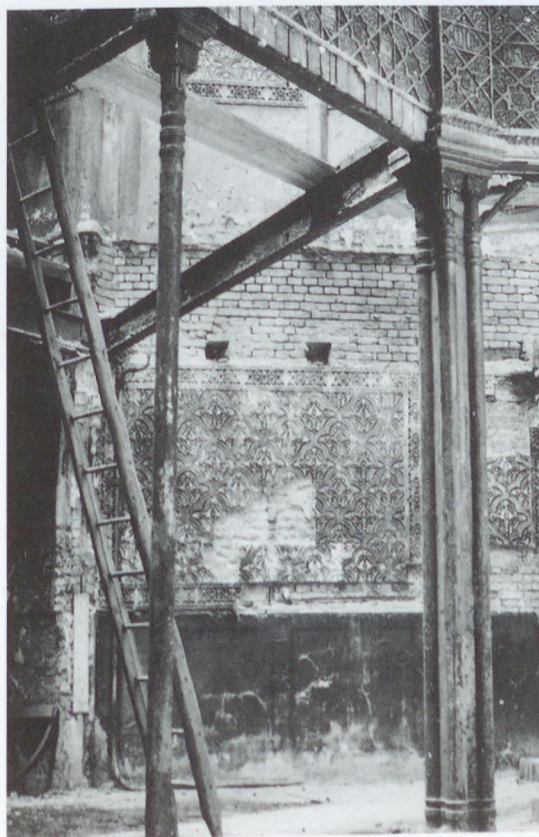
Szerkezet

A szokványos téglaszerkezetű utcai traktussal ellentétben a zsinagóga-terem teherhordó váza vasoszlopokból és vastartókból, a mennyezeteknél és karzatoknál pedig deszkaborítású fagerenda-szerkezetekből áll. A kupola falai, a külső falak és a "támívek" téglából készültek. Nem utolsósorban ennek a könnyű szerkezetnek köszönhető, hogy a belső tér törékeny, mintegy papír hatású.

A nyolcszög váza, mint az építés történetének ismertetésénél már említettük, a nyolc vasoszlopból álló támszerkezet, amely a fal-szerkezettől fedve a kupola ablakzónájáig folytatódik. Fölötte a falzatban vasból készült tartógyűrű helyezkedik el. Ez a gyűrű szolgál a tetőgerendákkal együtt a feszítő acélsodronyok kötővasainak rögzítésére. A belső kupola fából készült mennyezete úgyszólván ezen a szerkezeten függ. Maga a szerkezet Polonceau-tartókból áll. Bécsben az 1850-es évektől kezdve fő-

145 Az épület nem pontosan keletelt, hanem északnyugati irányban áll; az egyszerűség kedvéért azonban az épületrészeket továbbra is kelettel és nyugattal jelöljük.

146 Az adatok az épületnek az 1988–1992. évi átépítés előtti eredeti állapotról vonatkoznak. Mindegyik az utcai traktusban vittek végbe nagyobb változtatásokat a meglévő épületben (új földemlak, közfalak stb.).

50 A karzatok támszerkezetei, fénykép, 1988

51 Vastámaszok és I-tartók a nyugati páholy alatt, fénykép, 1988

52 Kupolaszerkezet, vas-tartógyűrű a külső falban, fénykép, 1989

53 A kupola felfüggesztése, Polonceau-tartók és feszítő-acélsodronyok, fénykép, 1989

ként vásár- és pályaudvari csarnokokban alkalmazták.¹⁴⁷ Kupolákat ugyan nem sűrűn építettek, ám nem voltak szokatlanok sem. Statikájuk, mindenesetre, annak idején nem volt kiszámítható, és ezzel magyarázható a kevésbé gyakorlott magyar mérnökök vonakodása.

A karzatokat is vastartókból készült rudazatok támasztják alá, ezeket az oszlopok és a külső falak között helyezték el. A sarkokon álló fő oszlopok között egy-egy kisebb, karzattartó oszlop felezi. A karzatok szerkezete fagerendákból áll, ezeket hajópadlóval burkolták. Ugyanilyen a mennyezetek szerkezete is.

Mint már említettük, a Magyarországon még szokatlan vasszerkezetet a városi Mérnöki Hivatal 1870-ben nem engedélyezte, mivel szakemberei nem tartották eléggé teherbírónak.¹⁴⁸ A Közmunkatanács a terveket csak az alapozás hivatalos megvizsgálása után, bizonyos kikötésekkel és az építész, illetve az építőmester felelősségére fogadta el.¹⁴⁹ Az engedély kiadásának feltételül megszabták, hogy az oszlopok és a külső falak közötti szilárd összekötéseket meg kell erősíteni és a vastartóknál szegecsek helyett csavarokat kell alkalmazni.¹⁵⁰

Pesten a zsinagóga építése idején épült fel egy olyan épület, amelynek vasból készült nyitott lépcsőszerkezete ugyanolyan merésznek

hatott, mint Wagner "függő kupolá"-ja. Ez a Steindl Imre által épített pesti Újvárosháza volt, amelyhez az építész 1868-ban neogótikus terveket készített, majd az épületet 1870–1875-ben végül is vakolatlan téglahomlokzattal és terrakotta épületplasztikával neoreneszánsz stílusban építette fel.¹⁵¹ A lépcsőház, amelynek előképe valószínűleg az a lépcső volt, amelyet Schinkel készített Albrecht porosz herceg palotájában (1830–1832), mindenesetre elég látványos volt ahhoz, hogy mint referencia a kivitelező Oetl Antal cég reklámjául szolgáljon.

147 Wehdorn, 1979, 90. old.

148 Fehérváry, 1981, 10. old.

149 Uo., 10. old.; vö. Moravánszky, 1988, 67. old.

150 Fehérváry, 1981, 10. old.

151 Sisa, 1983, 251–267. old., 27–47. kép.

54 A belső tér, kelet felé, a bima és a tóraszekrény, fénykép, 1988

Belső díszítés és ornamentika

A zsinagóga-tér belső falait és a karzatok mellvédjét mór mintázatú stukkóreliefek borítják. Minden falsíkra más-más díszítés jellemző. A belső tér díszítésének színei a vörös, a kék és a sárga (arany). Ezeknek a színeknek különféle kombinációi fordulnak elő.

A karzatok mellvédjein vízszintesen, függőlegesen és átlósan futó, egymást metsző párhuzamos vonalakkal álló mintázat fut végig. Az így létrejövő köztes felületeket apró belső díszek töltik ki. A színelosztás eredményeképpen kék és vörös kereszttekből és csillagokból álló minta jön létre.

A külső falakat a karzatok alatt és fölött féloszlopok tagolják mezőkre. Mindegyik mezőt hatágú csillagokból álló szalag keretez. A mezőket kitöltő, arabeszkekkel teli, rombusz alakú, végtelen díszítéseket mezőnként változtatva vörösre, illetve kékre festették. A vörös mezőkben levő bordák színe kék, a kék mezőkben levőké pedig vörös. A csipkés ívek és a kupolaablakok zónája közötti felső falmező-

ket virágszalag keretezi, és itt hasonló végtelen minta látható, mint a külső falakon. Maguk az egyes alakzatok azonban inkább lándzsaformájúak. A nyolc felső falmező ugyancsak felváltva vörösre és kékre festett, az alakzatok kiemelkedő bordáit ezenfelül még aranyozták is. A támasz ívek falfelületeit az oszlopok és a külső falak között ugyanolyan rombuszmintás díszítéssel látták el, mint a külső falak mezőit, ezt a díszítést azonban virágszalag keretezi. Hasonló virágszalagok keretezik a körablakokat is.

A fennmaradó többi falfelület főként keskeny csíkokat jelent. Ezek: a kupolaablakok közötti falak, a kupola lábazati zónája, az oszlopok fölötti háromoldalú falelemek és a falfelületeknek az egyes tetőindítások alatti lezárása; különböző geometrikus és részben virágmintákból álló szalagok borítják őket.

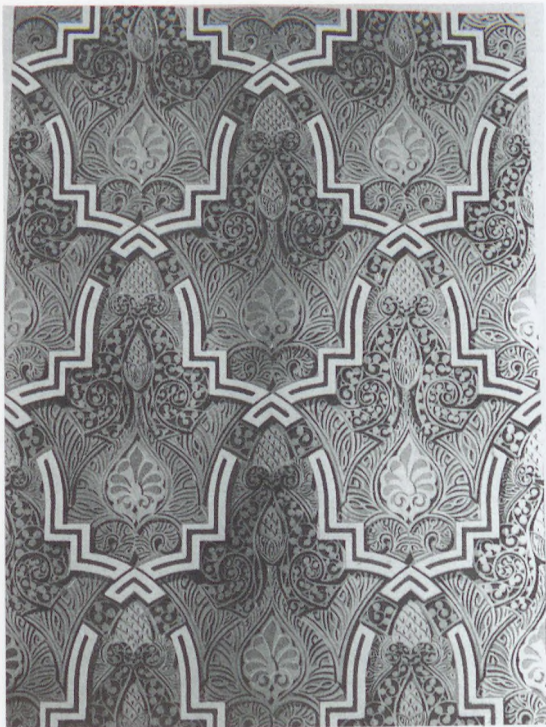
A zsinagóga belső terének falfelületeit borító folytonos mintázat kiterjed valamennyi belső épületrészre, és a berendezésre is. A körablakokat fehér és borostyán színnel, a "szentély"-ben pedig fehér és kék színnel üvegezték. Nyolc színes üveg vesz körül egy-egy fehér

55 Fonadékossalalag, Alhambra, Owen Jones, *Grammar of Ornament* című könyvéből

56 Ívpárkányok, córdobai Nagymecset, ABZ 1856

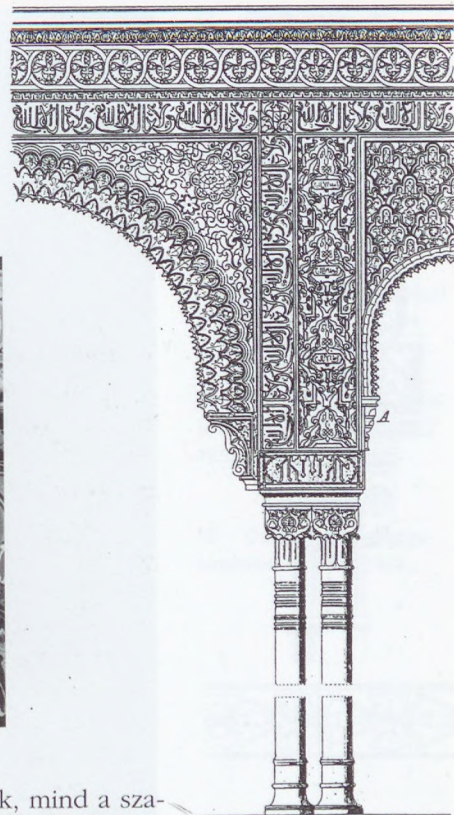
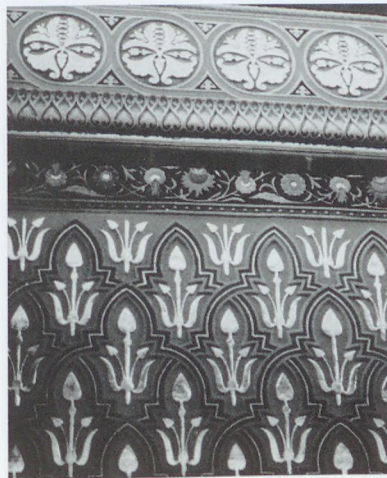
57 Oldalportálok, fénykép, 1988

csillagot, és ablakokként nyolc ilyen kör rendeződik el a kilencedik körül. A kupola 24 ablakának üveglapjait eredetileg borostyánszín arabeszek díszítették, ezek valószínűleg hasonlítottak az őket határoló falfelületek mintáihoz. Mivel ez a mintázat régi fényképeken ugyan látható, de a csekély számú eredeti töredék alapján már nem volt rekonstruálható (az ablakokat a háború után tejüveggel üvegezték be), az arabeszeket a restaurálás alkalmával a többi díszítés szellemében készítették el.

Az alulról burkolatlan fagerendás mennyezeteket ugyancsak színes díszítéssel látták el. A kupola mennyezetét, a karzat fölötti mennyezeteket, valamint a "szentély" mennyezetét faragott, kékre festett és részben aranyozott gerendák tartják. A deszkákat saktáblaszerűen kékre és sárgára festették. Arabeszek díszítik őket, úgyhogy kazettás mennyezet benyomását keltenek. A kupolamennyezet díszített laternáját nyolcszirmú virág mintájára alakították. A karzatok mennyezetét a famennyezetekhez hasonlóan, ám kevésbé költséges módon díszítették. A sárga fakazettákat és az élszedett gerendákat itt vörös arabeszek borítják.

Az oszlopok és az oszlopfők, mind a szabadon, mind a falnál állók, kivétel nélkül mind aranyozva vannak, és színes cikcakk-, valamint fonadék-szalagokkal díszítették őket. A faldíszítések aranyozása a fény beeséséhez igazodik. A kupolazóna és a karzattalélvédők reliefmintáinál a kiemelkedő bordákat és a közbenső mintákat aranyozták. A karzatok fölötti falak reliefjeinél csupán a közbenső arabeszek aranyozottak, míg a karzatok alatti falak alakzatai egyáltalán nem. A falak világossága ezáltal lentről felfelé és kívülről befelé fokozatosan változik. Az aranyozásnál és a színek alkalmazásánál a berlini zsinagóga belső kialakítása szolgált mintául.

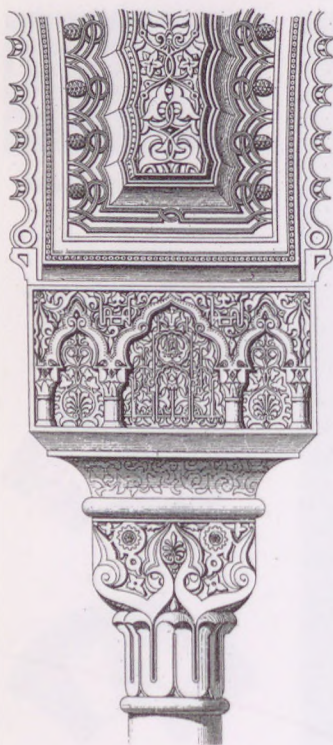
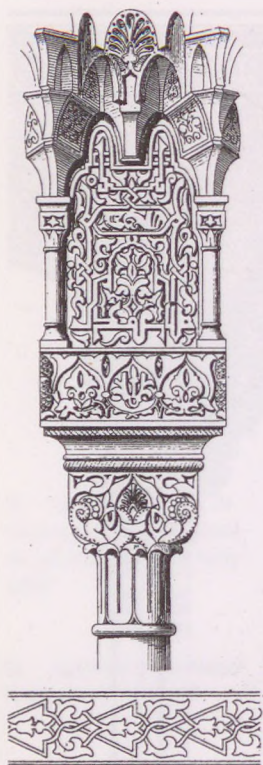
A zsinagóga díszítési rendszerének kialakításánál, azaz az egyes díszítőelemek kiválasztásánál, kialakításánál és összeállításánál a különféle keleti stílusok díszítőelemeit vagy közvetlenül lemásolták, vagy lehetőleg "eredeti" formában utánozták. Ezért elmondható, hogy a "szigorú historizálás" szellemében dolgoztak.

A mór épületek eredeti díszítésére vonatkozóan az építészeknek 1870 körül több mű is a rendelkezésükre állt mintakönyvül. Az építé-

58 Falburkolat az Alhambra-ban, Owen Jones, *Plans of the Alhambra* című könyvből

59 A kupolazóna falburkolata, fénykép, 1990

60 Az Alhambra Oroszlánudvarának árkádsora, ABZ 1856

szettörténettel foglalkozó általánosabb értekezések is gyakran tartalmaztak olyan illusztrációkat, amelyek keleti épületek részleteit hitelesen ábrázolták. Wagner és Kallina bizonyíthatóan mindenekelőtt három művet használtak mintaként: a *The Grammar of Ornament* címűt, Owen Jones két Alhambra-kötetét és a "Die Baukunst der Araber" című cikket az ABZ-ben.¹⁵²

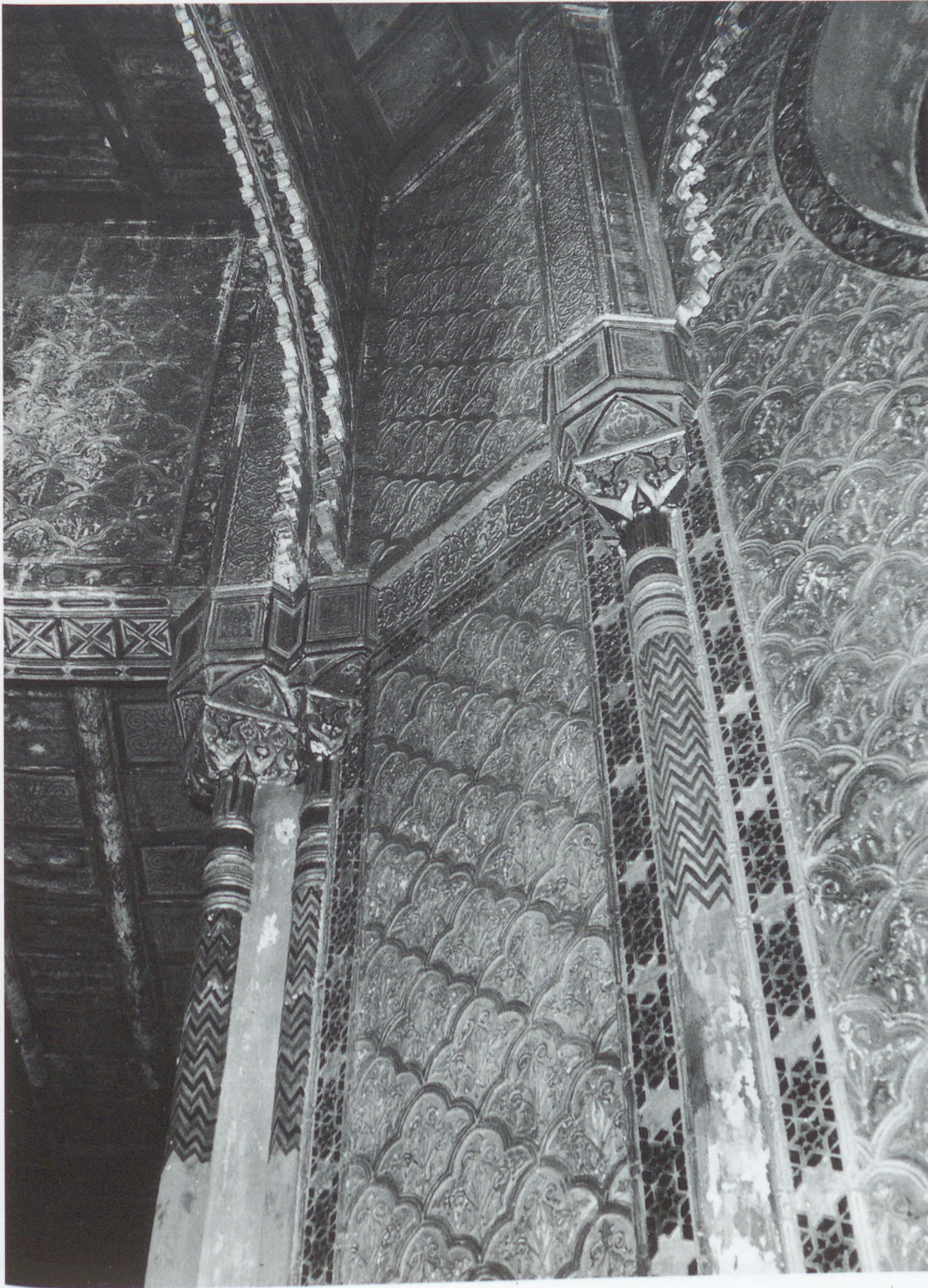
A díszítőelemek és előképek behatóbb vizsgálata azt mutatja, hogy Wagner a pesti zsinagógában jobbra a mór Spanyolországból, Kairóból és Isztambulból származó motívumokat alkalmazott.

Például, a belső térben álló nagy oszlopok oszlopfői, a falburkolatok, valamint a homlokzati portálok és ablakok vörös-fehér csíkos ívei az Alhambrában és a córdobai Nagymecsetben lévő épületelemek enyhén egyszerűsített változatai. A tóraszekrény ajtajához egy kairói mecset kapujának vasalását másolták le, és a perzsa szőnyegmintáknak Jones könyvében ábrázolt virágszalagjait variálták a falborításon. A zsinagóga különösen szépen kiképzett fakapui talán az isztambuli Rüsstem pasa dzsámi (1561) kapuinak utánezatai.

Az utánérzett díszítőelemek, valamint ezeknek az elemeknek a nyugati klasszikus szempontok szerint látszólag rendszertelen, valójában szigorúan geometrikus és virágos mintákká való összerakása tekintetében imponáló a fiatal historizáló mesterek biztonsága és tudása, amellyel megérik a mór ornamentika komplex rendszereit. Még pontos összehasonlításokkal sem fedezhetünk fel durva eltéréseket vagy a nyugati ízlésnek megfelelő korrekciókat.

Mindamellet megfigyelhető, hogy a díszítőelemek elhelyezése önkényes. Az egyik kairói mecset *mimbar*-jának faburkolatát díszítő felületkitöltő mintát a körablak ólomüvegezésénél alkalmazták. A "minaret"-ek lapos pikkelyek borította törzsei az ABZ-ben közölt – de tévesen értelmezett – rajz szerint készültek. Az említett képen ugyanis a rajz készítője csupán egy sztalaktit párkányt ábrázolt ügyetlenül.

Más tipikusan mór motívumokat, például, az Alhambrából származó fonott szalagot, ame-

61 Főportál, oszlop, fénykép, 1985

62 Oszlop az Alhambra Oroszlán-udvarába vezető bejárat boltívén, ABZ 1856

63 A córdobai Nagymecset régi fedélszékének díszítése, ABZ 1856

64 Oszlop az Abencerraje-teremben, Alhambra, ABZ 1856

65 Oszlop a zsinagóga-teremben, fénykép, 1989

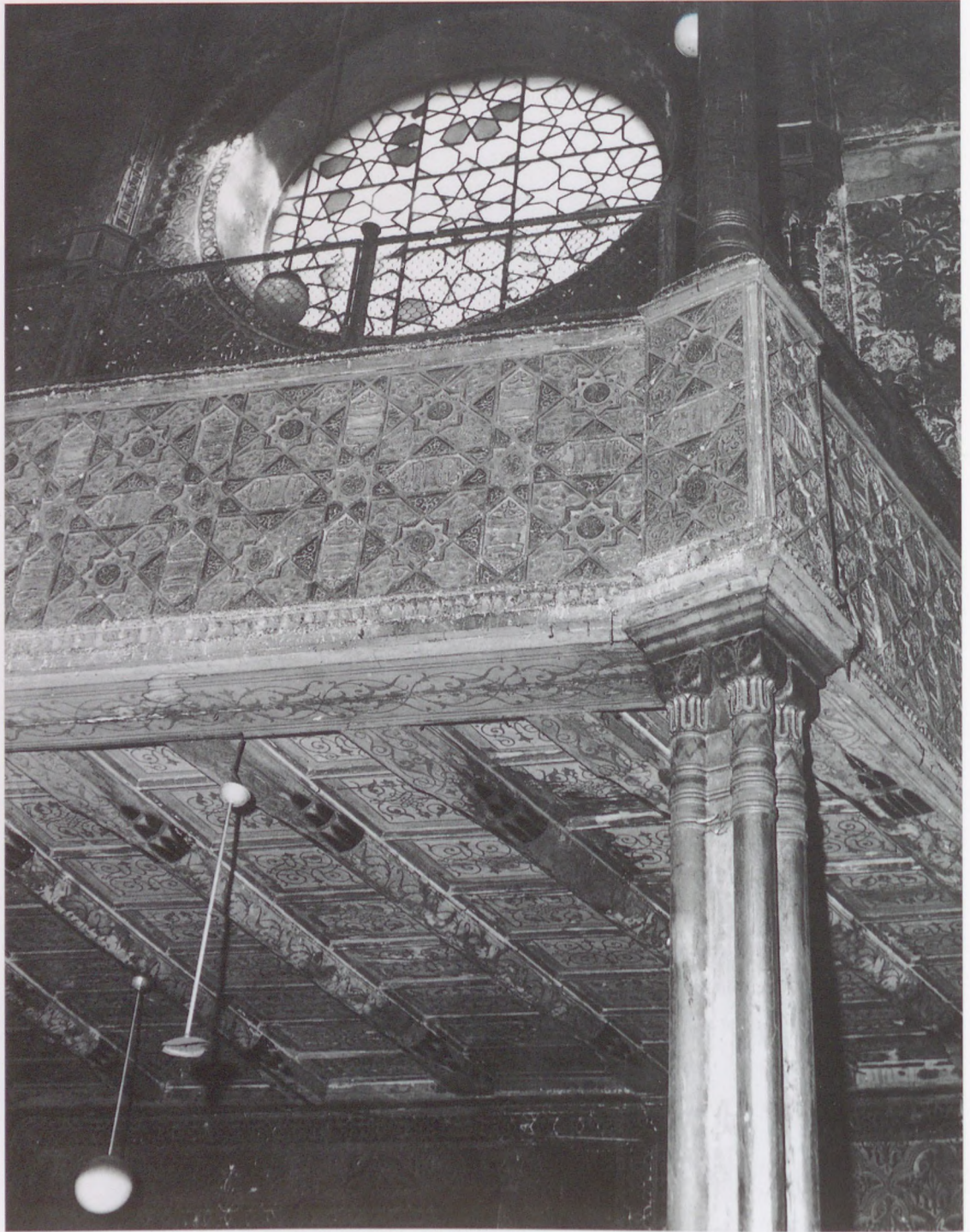
66 Az északnyugati fal burkolata, fénykép, 1971

152 Továbbá: "Die Wasserleitungen von Constantinopel", ABZ 1853; "Ansichten von Minarets in Cairo", ABZ 1862.
– Az 1870 körül Bécsben a keleti művészetről rendelkezésre álló irodalomhoz lásd Függelék.

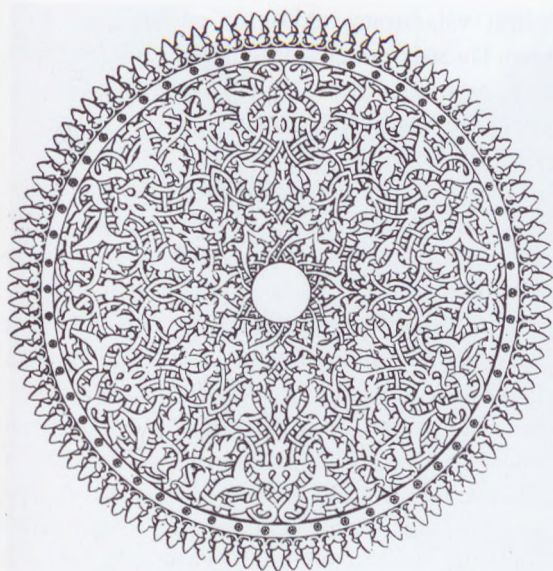
67 A karzat északkeleti sarka, fénykép, 1971

68 A karzat alsó oldalának festése, részlet, fénykép, 1988

69 Arabeszk, csembaló, Hannover, 1738

153 Ezt az épületet 1851-ben spanyol nemzeti emlékművé nyilvánították, és 1847-ben részleteiben bemutatták az *Album Artistico del Toledo*-ban. Vö. Künzl, 1984, 76–77. old.

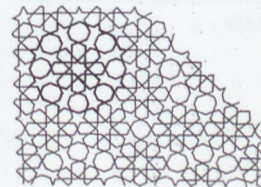
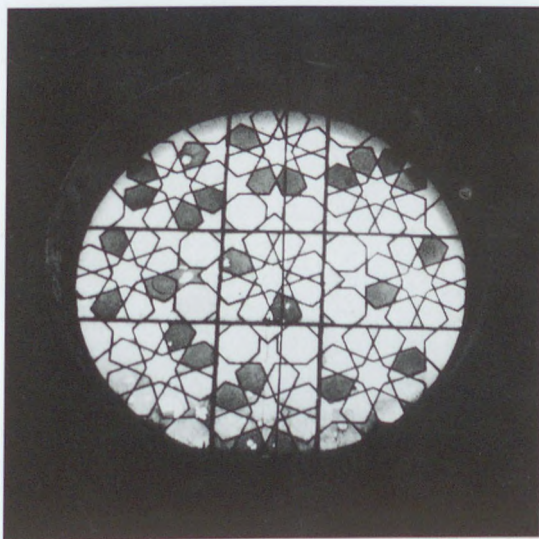

lyet Hansen a Fegyvermúzeum épületén alkalmazott, közvetlenül keleti stílusú bécsi épületekről vehettek át.

Ritka eset a 19. század nyolcvanas éveitől, hogy új épületen alkalmazott díszítésre "valódi" mór stílusú zsinagóga lett volna hatással. A spanyolországi S. Maria la Blanca zsinagóga (1200 körül)¹⁵³ falburkolata valószínűleg előképe a Rumbach utcában a karzattalvédők mintázatának és a tóraszekrény oldalsó burkolatának.

A Rumbach utcában egész épületelemek kialakítása is igazodik mór előképekhez. A három főkapu fémbe készült szárnyai mameluk fakapuk típusához hasonlítanak. A tóraszekrény felépítése – zsinagógai előképeitől (Berlin) függetlenül – isztambuli kútházacskákra emlékeztet.

A díszek a mór előképekkel összehasonlítva – első pillantásra lenyűgöző sokféleségük ellenére is – egyszerűek. Míg a cordobai Nagymecset ívpárkány-mezőiben minden csíkban más arabeszk-variáció jelenik meg, a Rumbach utcai zsinagóga ívein mindig ugyanaz az ornamentum ismétlődik. Ez a terrakotta elemek sorozatgyártásával magyarázható.

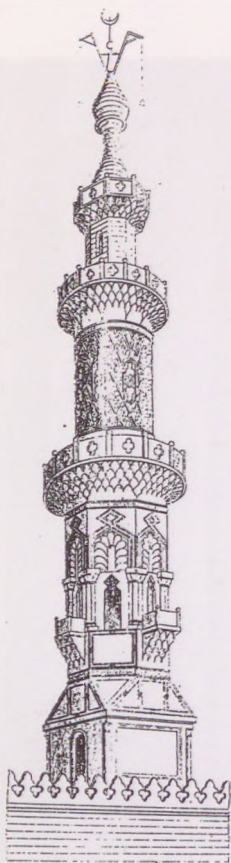
70 A kairói El-Barkukije mecset ajtóvasalása, Owen Jones, *Grammar of Ornament* című könyvéből

71 Ajtóvasalás a tóraszekrényen, fénykép, 1988

72 A zsinagógaterem körablaka, fénykép, 1988

73 A kairói Ibn Tulun-mecset mimbarja, a kazettás minta átrajzolása

A famennyezeteken és a karzatok alsó oldalán lévő festett minták sokkal több rokonságot mutatnak az európai reneszánsz kori arabeszk-adaptációkkal, mint a mór díszítésekkel.

74 Kait Bay sirmecsetjének minaretje Kairóban, ABZ 1856

154 Általánosságban lásd Tombor, 1968.

155 "A legmélyebb meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a frigysátor leírása (...) a salamoni Templom leírásával együtt, a stílus-tan legfontosabb szakaszáról, amellyel itt foglalkoztunk, teljes fogalmat ad. (...) E kettő segítségével a legnagyobb biztonsággal tudjuk bizonyítani burkolás elementáris építészeti elveinek progresszív fejlődését, a burkolásnak a kváderépítéssel való legszorosabb kapcsolatát és keveredését(...)" – írja Semper, 1878, I: *Die textile Kunst*, 375. old.

A hagyományos magyar építészetben ennek megfelelőjét nyújtják a református templomok festett kazettás mennyezetei, amelyek valószínűleg török hatást őriznek.¹⁵⁴

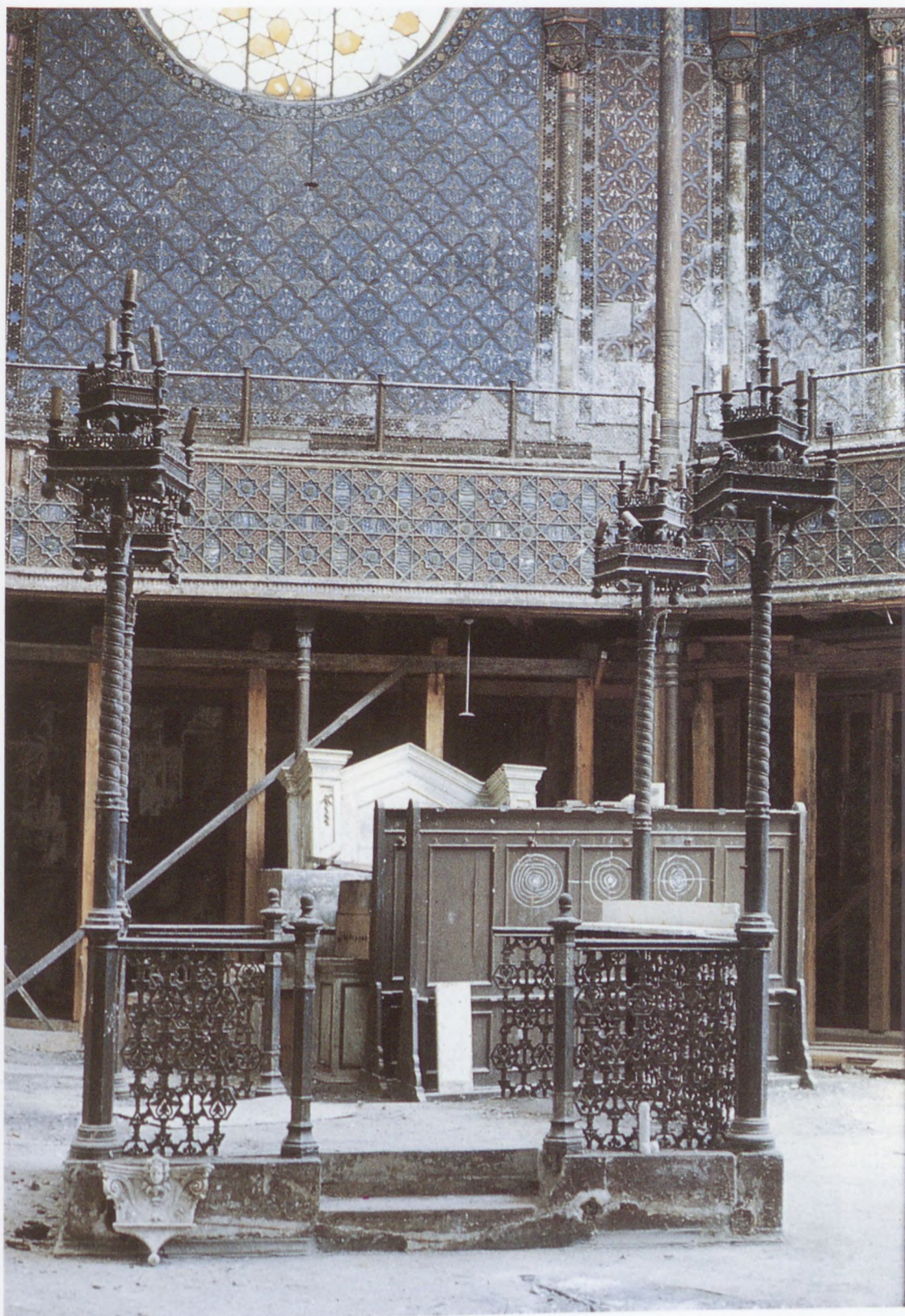
A zsinagóga díszítésére szolgáló ornamentek általában történelmi előképek pontos vagy némileg egyszerűsített másolatainak bizonyulnak. Csak kevés olyan díszítőelem van, amely "mór szellemben" készült utánzat. Ezeknél is gyakran sematikusan jártak el és számos elemet képletszerűen raktak egymás mellé. Ez nem jelenti azt, hogy Wagner (ha a díszítést egyáltalán ő tervezte, hiszen a részlettervek inkább Kallinától származtak, bár Wagner nyilván átnézte és jóváhagyta őket) csupán ötletszegény másoló lett volna. Wagner későbbi, látszólag annyira eredeti és újszerű díszítéseit sem Wagner találta ki, ezek legtöbbször stilizált klasszikus díszek. Mint a szó legjobb értelmében vett historizáló művész, értette a módját, hogyan állítsa a saját szolgálatába a stílusokat. Nem a részletek eredetisége a döntő, hanem a tér "igazi" összhatása, és ez a Rumbach utcai zsinagóga esetében kétségtelenül új és meglepő volt.

Az összes rendelkezésre álló falfelület maradéktalan beborítását színes reliefdíszítéssel a *horror vacui* kifejeződésének foghatnánk fel, ha az aprólékosság, a szabályosság és a színek tiszta rendszere nem keltene nyugodt és egységes benyomást. A díszítés tompítja a nagyon vékonynak tűnő, élesen határolt, szinte kristályszerűen merev falak keménységét. A falakat értékes, plasztikus textil hatású bevonat borítja, amelyet a vörös és kék színben tartott ornamentek tesznek ritmusossá. A feltűnően karcsú, aranyozott oszlopok alkalmazásával olyan tér keletkezett, amely egy sokszögű, szönyegekkel borított falú sátor benyomását kelti. Ezt a hatást a vörös, kék és sárga színű, kizárólag mór díszítések elmélyítik.

A belső térnek a szokatlan nyolcszögű forma miatt nem éppen zsinagógákra jellemző kialakításával a két fiatal építész Semper híres "beburkolás-elmélet"-ét szinte példászerűen illusztrálta – tudatosan vagy akaratlanul. Ha meggondoljuk, hogy Semper a díszített építészetéről szóló tételének archetípusául a salamoni "ősi Templom"-ot, a bibliai (Ószövetség) frigy-

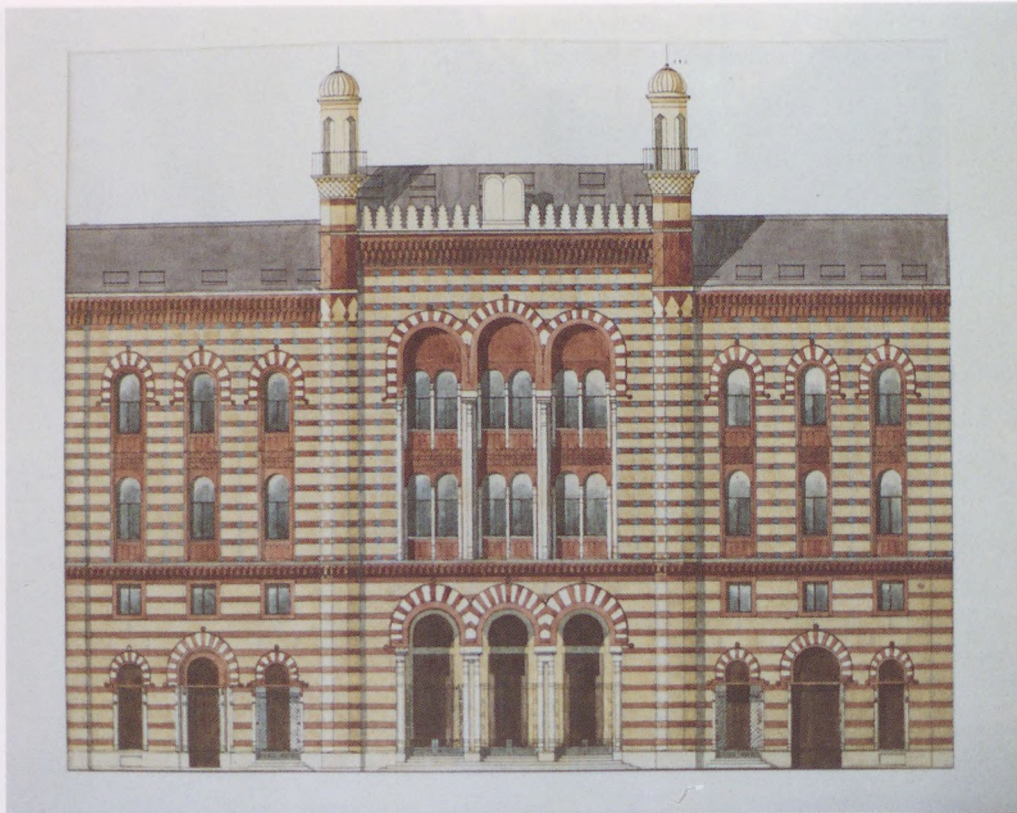
sátrat választotta, akkor ez az analógia már nem látszik véletlenszerűnek.¹⁵⁵ Nagy mintaképpét, Semper Otto Wagner sohasem tagadta meg, szemben számos más szellemi tanítómes-terével.

A pontosan lemásolt mór részletek ellenére a zsinagógában mélységesen európai épület jött létre. Ez az épület: romantikus, szintetikus Alhambra; magán viseli a fiatakori művek bizonyos fogyatékoságait, de a nagy tehetség valamennyi ismertetőjegyét is. Wagnernek a grafikus-textilszerű felületdíszítéshez és felületborításhoz való vonzódása későbbi műveiben egyre markásabban jut kifejezésre, például a Wienzeilén álló híres Majolika-házon (1898) vagy a városi vasút schönbrunni udvari pavilonjának belső kialakításában (1898). Ez a Loos által annyira leszólt vonzódás a "tetovált ház"-hoz.

I Budapest, a Rumbach utcai zsinagóga, a belső tér a bimával, fénykép, 1988

II Homlokzati kép a színek rekonstruálásához, Baliga Kornél akvarellje, 1989

III Bukarest, Templum Coral, 1864–1867 (Ludwig Förster 1854–1858-ban épült leopoldstadti templomának másolata)

IV Wien, Arsenal, a
Theophil Hansen által terve-
zett Fegyvermúzeum,
1849–1856

V Wien, a Fleischmarkt
álló görög orthodox temp-
lom, Theophil Hansen alkotá-
sa, 1857–1861

VI Friedrich Carl Busse
templomterve, 1852 előtt,
perspektivikus nézet

VII Otto Wagner első terve
az Am Steinhof-templomhoz,
1903, perspektivikus nézet

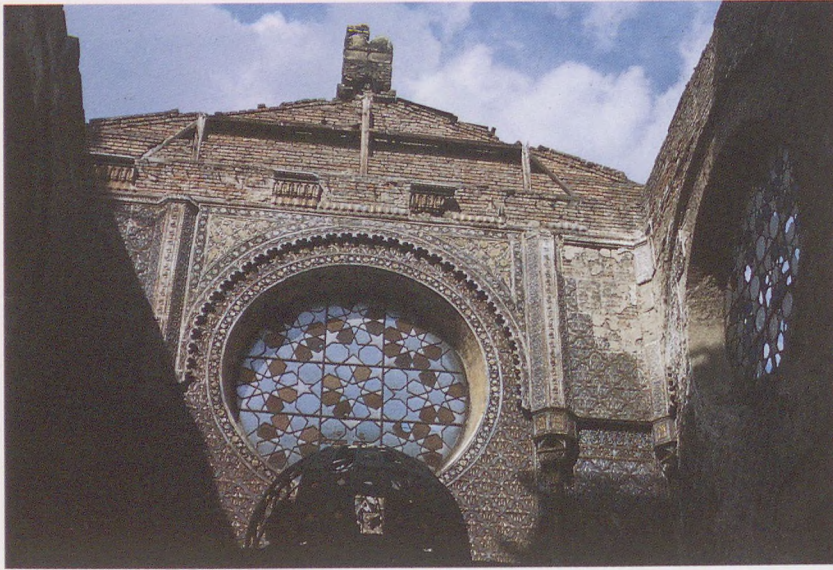

VIII Budapest, a Rumbach utcai zsinagóga, jobb oldali oldalrízalit, fénykép, 1991

IX A Rumbach utca északnyugati irányban, fénykép, 1991

X A középrízalit, fénykép, 1988

XI A zsinagógaterem, a keleti fal, fénykép, 1988

XII Az északnyugati sarok az utcai traktus hátsó falával, fénykép, 1988

XIII A tóraszekrény homlokzata, részlet, fénykép, 1988

XIV A karzatok alatti falburkolat részlete, fénykép, 1988

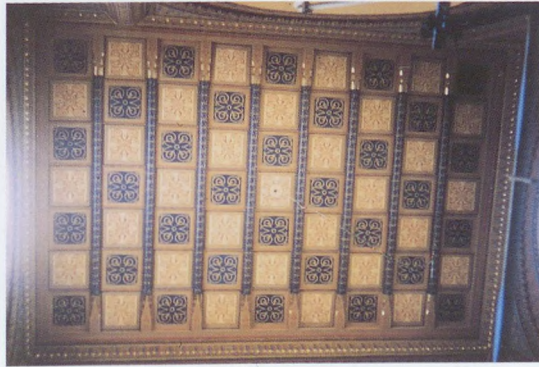
XV A kupola belseje, fénykép, 1991

XVI A belső tér északnyugati része, fénykép, 1991

XVII A kupola belseje, fénykép, 1991

XVIII A keleti apszis rekonstruált gerendamennyezete, fénykép, 1991

XIX Kupolaablak, a rekonstruált üvegezés részlete, tervezője Baliga Kornél, fénykép, 1990

XX A keleti apszis északi fala új burkolattal és újraüvegezett ablakkal, fénykép, 1991

XXI A kupolazóna új falburkolatának részlete, fénykép, 1990

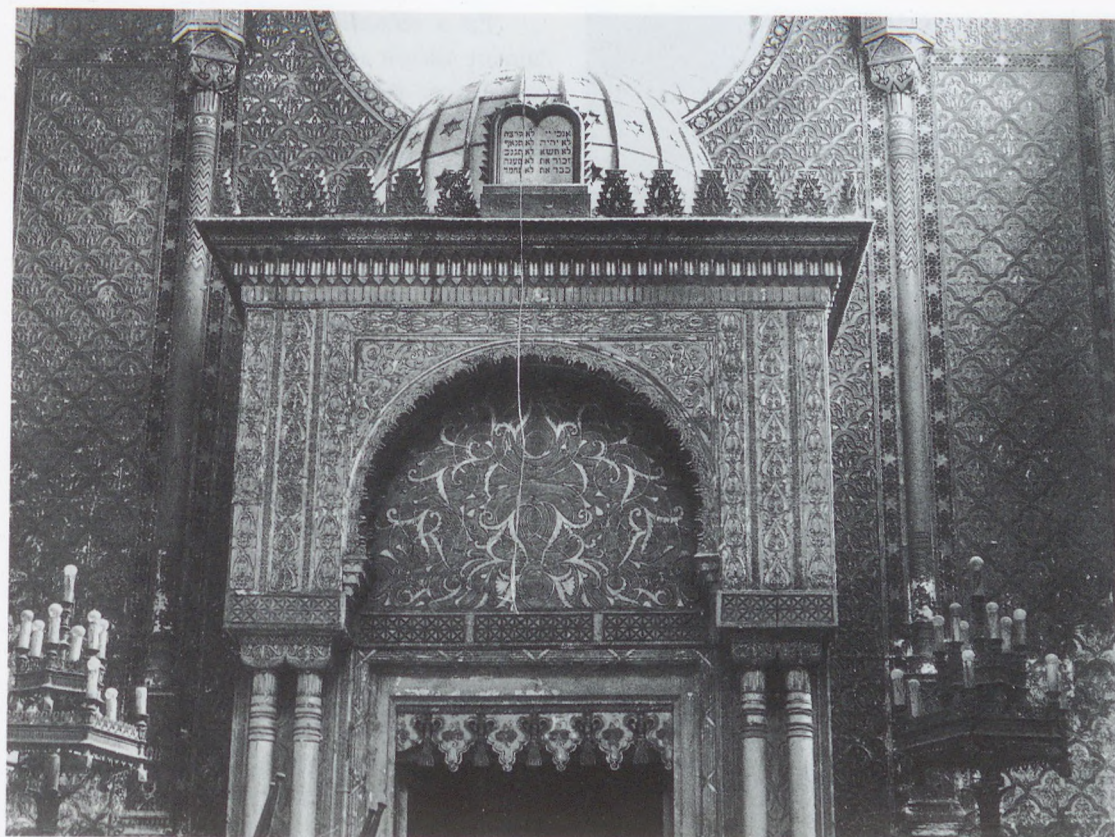
XXII A kupolazóna új falburkolatának részlete az aranyozás előtt, fénykép, 1990

XXIII A középrizalit ablak-
zónájának részlete, fénykép,
1988

XXIV Részlet, fénykép,
1988

75 A tóraszekrény, fénykép, 1971

Rituális berendezés

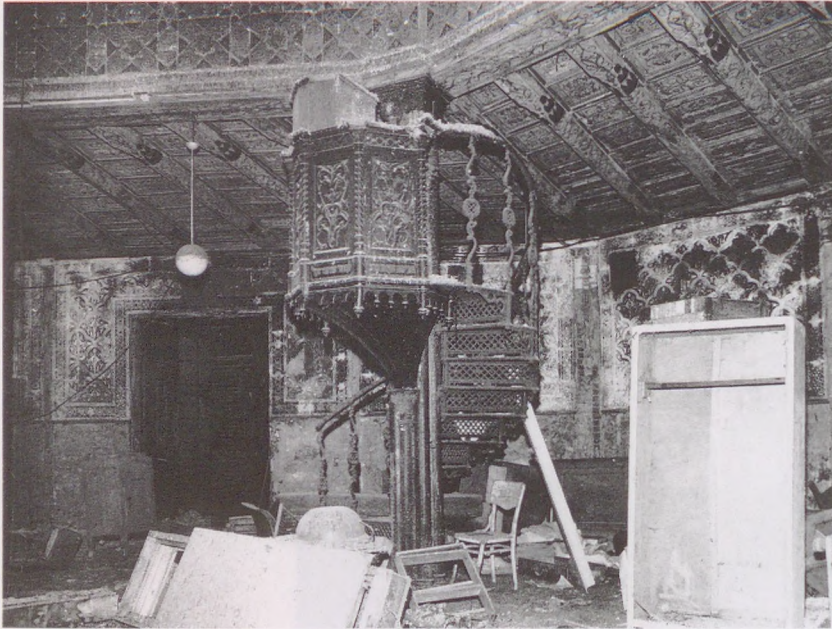
A Rumbach utcai zsinagóga rituális berendezése az épület lassú pusztulása során nagy károkat szenvedett. A lezuhanó tető súlyosan megromgálta a tóraszekrényt és az előtte levő emelvényt, s a hitközségi előjárók székeit is. Az 1980-as évek elején eltávolították az összes ülést. Valószínűleg ekkor szerelték le a szószék öntöttvasból készült csigalépcsőjét is. A tóraszekrényt alighanem rekonstruálni fogják és újra felállítják, az egykor a tér közepén álló bímát és a szószéket azonban nem, ezért álljon itt a fontosabb berendezési tárgyak rövid leírása.

A homlokzat középrizalitján van a két kőből készült törvénytábla a Tízparancsolat héber kezdőbetűivel. A nyolcszögletű zsinagóga-épület udvari oldalán hasonló táblák voltak elhelyezve a tóraszekrény terének keleti fala fölött. Ezeket fémpánttal rögzítették egy felfalazáson. Úgy látszik, hogy felirat nem volt rajtuk.

A zsinagóga keleti terét, amelyet néhány

lépcsővel megemeltek, a hatalmas tóraszekrény (*aron ha-kodes*) tölti be. Előtte körülkerített emelvény volt, amelyen a hitközségi előjárók székei álltak. Az emelvény két oldalán fémből készült állólámpákat helyeztek el. Az emelvény padlóját mozaik borította. A falazott lábazon álló, fából készült tóraszekrény alaprajza négyszögletes, belső tere pedig kör alakú volt. A szekrény fölött hagyma alakú vasvázás kupola helyezkedett el, amelynek gipszből készült borításába sárga üvegcsillagokat illesztettek. A gazdag fémverettel ellátott magas kaput két gipszből készült Alhambra-oszlop szegélyezte, felül timpanonszerű díszítéssel. A kereken 7 méter magas tóraszekrény főpárkányzata felett fogas pártázat és közepén a törvénytáblák találhatóak. Az egész aron-t festett gipszreliefek borítják. A reliefeket fehér alapozáson különböző bézs-árnyalatokban dúsan aranyozták.

Az *aron* előtt a mennyezetre egy fémből készült sokszögletű lámpa volt felfüggesztve, amelyben a *nér tamid*, az Örök Fény, azaz az

76 A szószék, fénykép,
1971

örökmécses égett. Nagyon hasonló örökmécses található még ma is a "Dohány-templom"-ban. A függőlámpát és a *parochet*-et: a tóraszekrény függönyét, valamint a Tóra-mutatót (*jad*) a templom 1959 évi megszűnése óta más budapesti zsinagógákban használják.

Az orthodox rítus előírásainak megfelelően a központi tér közepén a két lépcsőfokkal megemelt bíma, azaz a Tóra-olvasó pult állt. Négyzetes felületét fémkorlát szegélyezte, négy sarkán egy-egy lámpa állt, ezek harmonizáltak a keleti emelvény lámpáival. Ugyancsak az orthodox szokásoknak megfelelően, a nőknek fenntartott karzatokat rácsok zárták el.

A déli oldalon lévő második főpillér mellett a karzat alatt fából készült szószék állt, amelyre öntöttvas csigalépcsőn lehetett feljutni. Hasonló, hangvetővel is ellátott szószéket találunk a Dohány utcai Förster-féle zsinagógában. Az orthodox zsinagógákban szokatlan a szószék. Talán úgy foghatjuk fel, mint engedményt a fent ismertetett modern fejlődésnek, illetve mint a neológokkal való erős versengés jelét.

A szószéken az alábbi héber adományozási felirat maradt fenn:

הכימה הזוח נרב / לכבוד תורחנו הקד'
ה'זלמן אלטשטאק / שמעו מוסר וחכמו ק'

"Ezt a szószéket szent Tóránk tiszteletére Zalman Altstok adományozta. Híre, tanítása és bölcsessége szent."

A három külső kapu mindegyikén is található héber felirat, egyike a zsinagógák kapuin szokásos szövegeknek:

זה השער לה צדיקים יכואו בו

"Ez a kapu az Örökkévalóé, az igazak mennek be rajta."

(Ps. 118,20)

A zsinagóga épületének külső oldalán és belső terében egyaránt mellőzték a félreérthetetlenül zsidó jelképek, például a Dávid-csillag (Dávid-pajzs, *Magén David*) vagy a *menóra* alkalmazását. Ez is összhangban van azzal az orthodox előírással, hogy "új templom"-ot nem szabad építeni; ilyenre utalna, például a hétágú gyertyatartó. A Rumbach utcai zsinagóga, rendeltetését tekintve, a hitközség egyszerű gyülekezeti háza maradt. Csupán a falborítások díszítésében fedezhetjük fel a hatágú csillagot. Minthogy ezek a mór ornamentika gyakran előforduló motívumai, és az általános motívumgazdagság közepette alig tűnnek fel, nem tekinthetők jelképeknek. Az épület egyébként mór stílusa miatt a nem zsidó kortársakban olyan egyértelműen a zsinagóga képzetét keltezte, hogy közvetlen utalásokra aligha volt szükség.

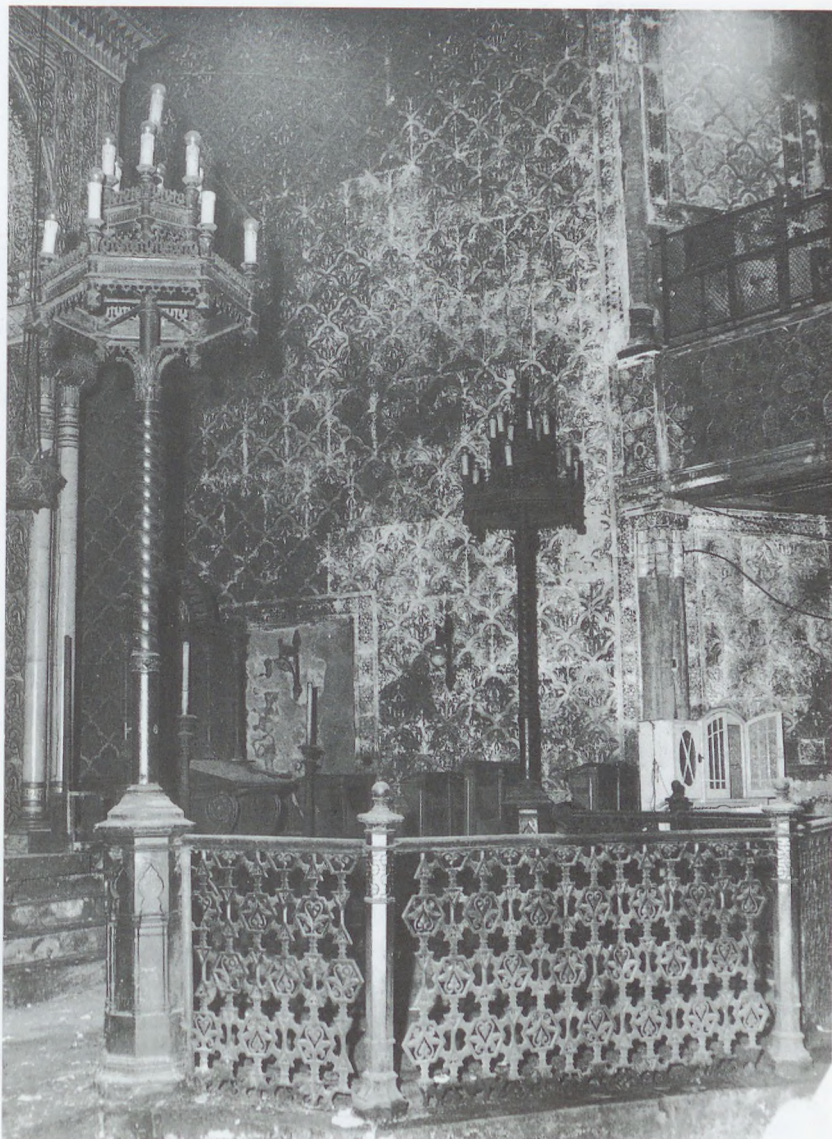
Az oktagon eredete és értelmezése

Ha a Wagner-féle zsinagógát összevetjük más mór stílusban épült nagyvárosi zsinagógákkal, feltűnik, hogy sehol másutt nincs az épületnek a pestiéhez hasonlítható nyolcszögletű alaprajza. Bár vannak olyan zsinagógák, amelyeknek négyzetes alaprajzú épülete fölött nyolcszögletű gúlatető helyezkedik el, például Drezdában, ámde sehol sem találkozunk olyan zsinagógával, ahol az épülettest kívül és belül egyaránt nyolcszögletű vagy akár csak sokszögletű volna.¹⁵⁶ A következőkben ezért megkíséreljük tisztázni, hogy mely zsinagógák szolgáltak előképekül ehhez a szokatlan épületformához.

1837-ben Drezdában megjelent Ernst Kopp *Adalék egy tiszta és egyszerű építészeti stílus ábrázolásához* című művének 2. füzeté, amely "4 zsinagóga terve és ezeknek részbeni átdolgozása evangélikus és katolikus templomok számára" címmel négy zsinagóga-tervet ismertet.

Egy négyszög alapú és nyitott udvarú, egy négyszög alaprajzú, valamint egy kör alaprajzú kupolás épület mellett egy nyolcszögletű zsinagóga terve is szerepel a füzetben. Az utójára említett épülethez négy tömzsi saroktorony és laternás kupola tartozik. Az épület belsejében hét oldalon dongaboltozatos karzatok találhatóak, a keleti, nyugati, déli és északi falba egy-egy fél körablak van beillesztve. Feltűnő, hogy a bímát Kopp nem a tér közepére állította, hanem a megreformált szertartási rendnek megfelelően a keleti oldalra, a tóraszekrény elé. Maga az épület tömörnek és hatalmasnak hat. A négy félgömb alakú kupolával ellátott masszív saroktorony még jobban hangsúlyozza az épület erődszerű jellegét.

A három másik alternatív tervvel szemben, amelyek klasszicista felfogást tükröznek, illetve az egyik közülük egyiptomias motívumokkal van kialakítva, ez a terv inkább a szerző templomterveinél favorizált félköríves stílus felé hajlik; a stílusban fölsejlik a monumentális archaikus forradalmi építészet hatása. Az ideális építészeti mintagyűjtemény, amelyben ez a terv közlésre került, 1851-ig jelent meg, és valószínűleg egyike volt a legelsőeknek, amelybe fel-

vették a zsinagóga-építészetet is. Az ismertett vázlat kétségtelenül hatással volt Semper drezdai tervére, mely Kopp füzetének megjelenése után alig egy évvel keletkezett.¹⁵⁷ Semper épületénél nagyon hasonló felfogást tükröző, kupolás lépcsőtornyok álltak a nyugati oldalon. Ez az akkori zsinagóga-építészetben teljesen új megoldást jelentett. A kockatestekből összerakott, tömörített épülettest összehatását tekintve is összehasonlítható a vázlattal.

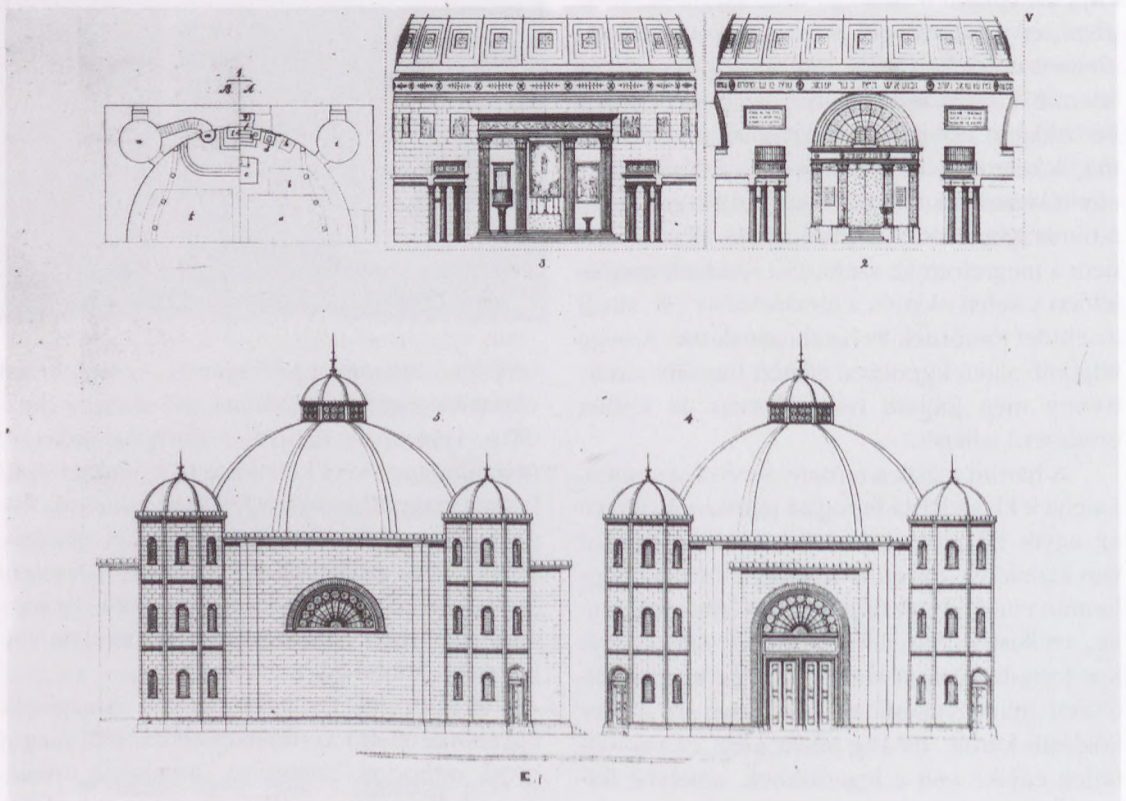
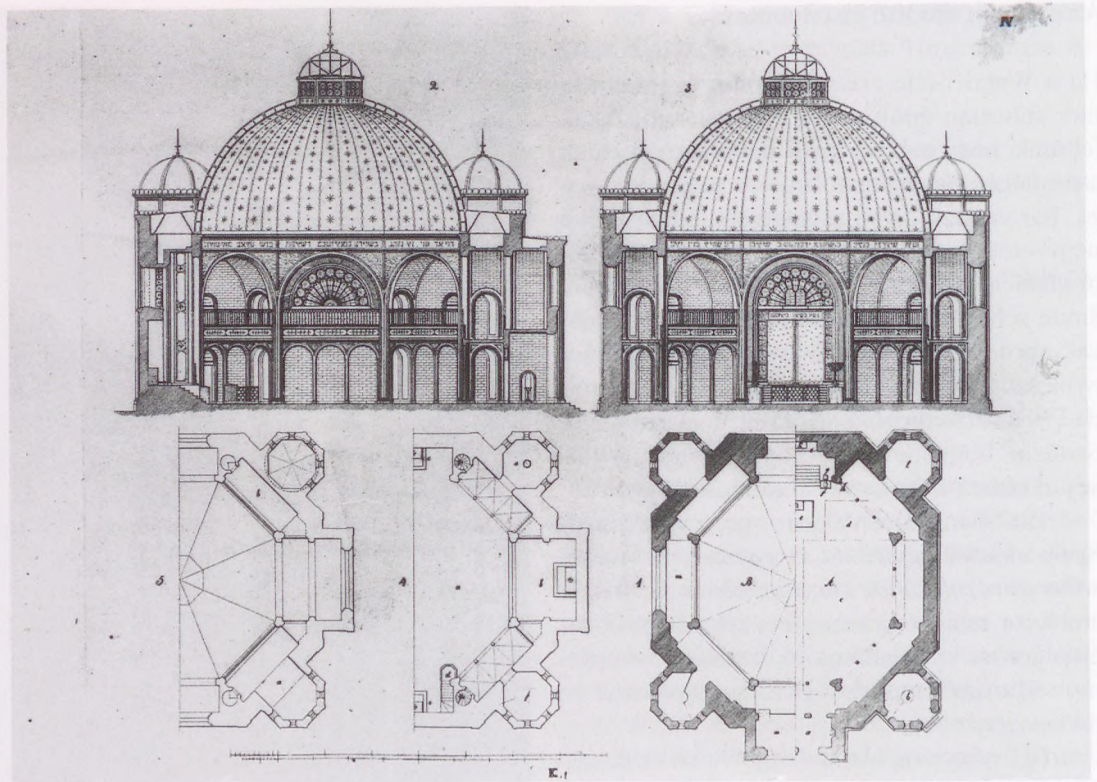
A Kopp-féle és a Semper-féle zsinagógák figyelemre méltó kombinációját testesíti meg a göröri orthodox zsinagóga, amelynek nyolc-

77 A tóraszekrény előtti emelvény, fénykép, 1971

156 Az összehasonlítható épületekkel a jelen elemzések során foglalkozunk (Hildesheim, 1849; Berlin, terv, 1848; Nürnberg, terv, Oppler, 1868; AKH, Wien, Fleischer, 1903; és Budapest, Kőbánya, R. Schöntheil, 1909–1912).

157 Vö. Hammer-Schenk, 1981, 143–144. old.

78 Ernst Koppel terve egy nyolcszögletű zsinagógához, 1837, alaprajzok, homlokzatok, metszetek

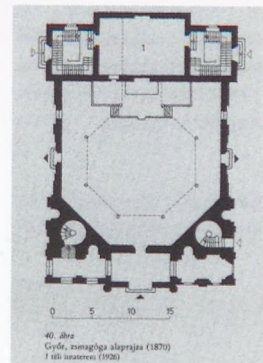
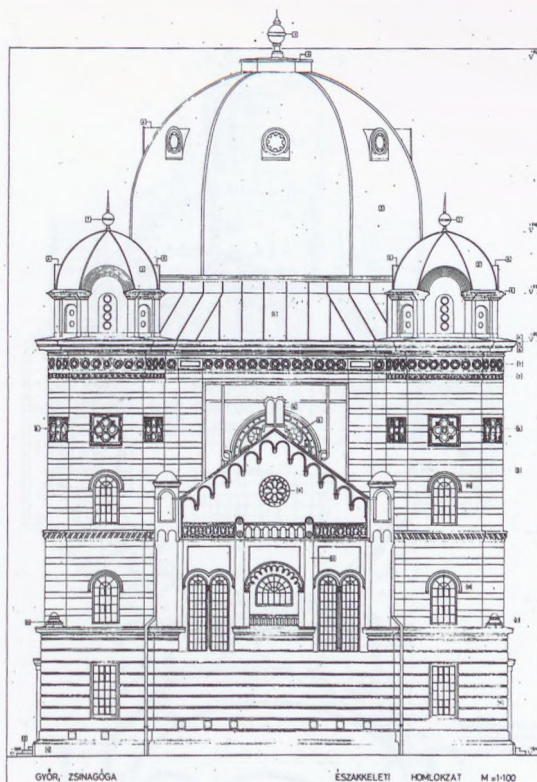

szögletű kialakítása Benkó Károly 1867 februárjában díjat nyert terve szerint készült. A bécsi *Presse* című lapban és a *Pester Lloyd*-ban kiírt pályázaton 33 építész indult, közöttük Förster barátja és munkatársa, Carl Schumann, a bécsi Künstlerhaus építésvezetője, Klausz Lajos, Rudolf Feldscharek, valamint az akkor még fiatal, később híres bécsi zsinagóga-építészek, Ludwig Tischler, Wilhelm Stiassny, Jakob Modern és (a Richard Jordannal együtt dolgozó) Max Fleischer, akik mind Friedrich von Schmidt tanítványai voltak.¹⁵⁸

Benkó Károly (1837–1893), akinek terveit a második helyezést elért pesti Örömy, Hencz & Bergh iroda valósította meg,¹⁵⁹ "egyike volt a magyar historizmus kevés számú konstruktőr-építészeinek."¹⁶⁰ Győrben felépült zsinagógája ebben az összefüggésben több okból is figyelmet érdemel.

Az épület, lényeges jellemzőit tekintve, két említett előképének szintézise. A drezdai minta után készült az előcsarnokkal rendelkező, négyzetes alaprajzú épület. A zsinagóga belső terében a kétszintes karzatok és a tóraszekrény kialakítása is Semper zsinagógájára vezethető vissza. A Kopp-féle tervvel ugyancsak több lényeges jellemző vonása hozható összefüggésbe. A nyugati homlokzat sarkain láthatók azok az alacsony, nyolcszögletű lépcsőtornyok, amelyek eredetileg mind a négy sarok kialakítását jellemezték. A Kopp-féle terv ilyen négy saroktornyos. De a győri épület – szemben a Kopp-féle tervvel – nem hat esetlennek. Az itt sokkal elegánsabban kivitelezett kupola és főként a nyolcszögletű belső tér bizonyára ugyancsak a Kopp-féle tervre vezethető vissza. A győri zsinagóga stílusbeli kialakítása azonban mindkét előképtől eltérően román-bizánci hatásokat mutat.

A nyolcszögletű zsinagógák ritkasága miatt kézenfekvőnek látszik, hogy az összehasonlítható épületeket a tér-és időbeli szomszédságban keressük. Amikor a Rumbach utcai zsinagóga tervezésére a pályázatot 1867. december 18-án kiírták, Benkó tervének győri elfogadása óta már tíz hónap telt el. Amikor a Rumbach-zsinagóga építési munkálatai 1870. május 1-jén elkezdődtek, a győri zsinagóga már csaknem

79 Győr, Benkó Károly zsinagógája, 1867-1870, a keleti homlokzat, tervrajz, 1987

80 Alaprajz

készen állt.¹⁶¹ Feltehető tehát, hogy Wagner előtt, aki nyilvánvalóan ismerte Kopp tervgyűjteményét, és Semper alkotását is, Benkó terve és a győri épület sem volt ismeretlen. Wagner és Kallina a számukra új és szokatlan építészeti feladat kapcsán nyilván nemcsak nagy példaképeikre, Försterre, Zwirnerre és Semperre támaszkodtak, hanem megismerkedtek a feladattal rokon modern megoldásokkal is.

Benkó és Wagner ismeretségére egyéb jelek is utalnak. Benkó fia, István – és ez ebben a vonatkozásban különösen figyelemre méltó mozzanat – 1900 és 1903 között Otto Wagner bécsi mesteriskolájának volt a hallgatója, és később Medgyaszay István néven¹⁶² kiváló magyar szecessziós épületeket alkotott. Ezek közül említésre méltó a rárosmulyadi nyolcszögletű vasbeton templom (1908–1910),¹⁶³ amely figyelemre méltó magyarországi változata Wagner Am Steinhof-templomának.¹⁶⁴

A két zsinagóga nyolcszögletű belső tereinek közvetlen összehasonlításakor lényeges különbségek is mutatkoznak. Benkó, aki, mint említettük, főként konstruktőrként tevékenyke-

158 Jurcsik, 1987, 2–3. old.

159 Uo., 2. old.

160 Moravánszky, in: *Steine sprechen*, 17. old.

161 A felszentelés 1876. szeptember 15-én volt;

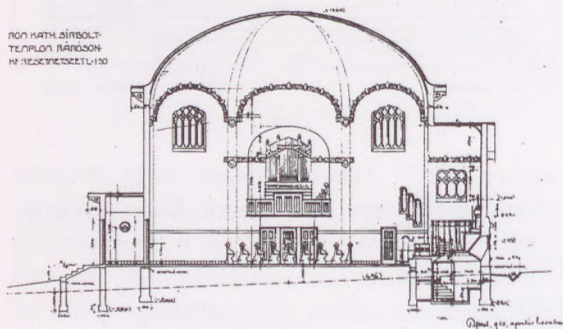
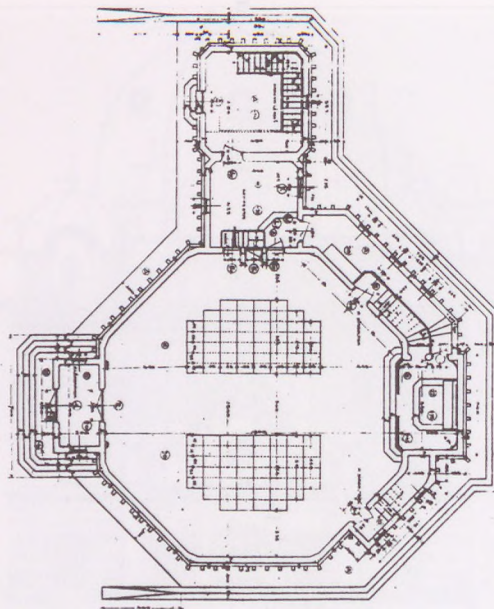
lásd Jurcsik, 1987, 6. old.

162 1906-ban felvette anyja lánykori nevét Moravánszky, in: *bauforum*, 17. old.

163 Az apa, Benkó Károly, 1870-ben cementgyárat alapított, hogy a betonnal mint építőanyaggal kísérletezhessen; lásd Szendrei, Szentiványi, 1915, 176. old.

164 Az Am Steinhof-templom egy további parafrázisa Kallina vejétől, Árkay Aladártól származik (Református templom, Budapest, Gorkij / Városmajori fasor, 1911–1913).

81 Ráosmulyad,
Medgyaszay István
katolikus temploma,
1908-1910,
alaprajz és metszet

165 A kupolahéjak ennél az épületnél, úgy látszik, hagyományos módon vannak összekapcsolva.

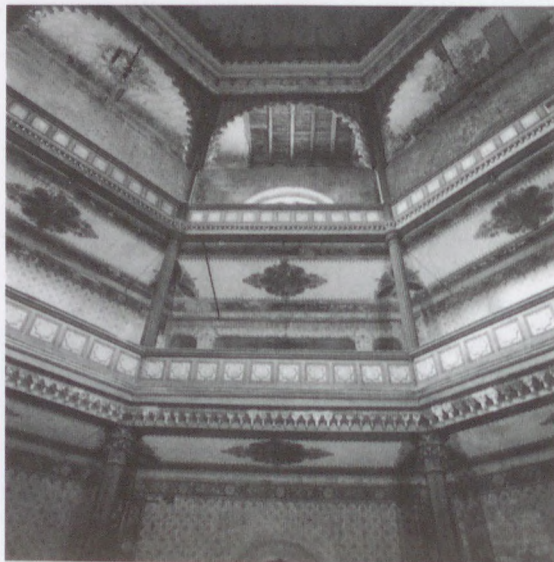
166 Vö. Hammer-Schenk, 1981, 34. old.

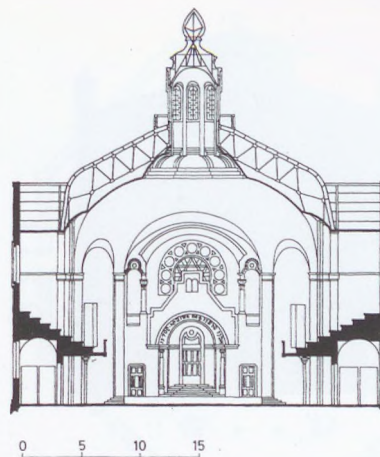
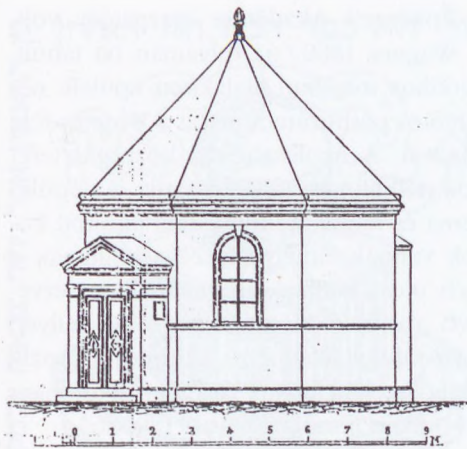
dett, a győri zsinagógát ugyancsak nyitott, noha valamelyest durvábbnak tűnő vastámaszos konstrukció alkalmazásával építette fel.¹⁶⁵ A Benkó-féle zsinagóga belső tere szűk, magas aknához hasonló, amelyben a kétszintes karzatok a hatalmas tóraszekrényt szorosan közrefogják. A tér tagolása, az építészeti elemek, azaz a vastámaszok, a karzat-mellvédek és a csipkés ívek, de a díszítőfestés is, masszív, majdhogynem durva benyomást keltenek, s összhangban vannak az épület tömörszerűen tömörített külső megjelenésével. Pesten ezzel szemben a tágas, úgyszólván "áttetsző" belső térben az épületszerkezet törékenysége és könnyedsége, a berendezés finomsága és rafináltsága dominál. Élesebben fogalmazva, a

győri zsinagógát vidékiesen egyszerűnek, a pestit pedig nagyvárosiasan elegánsnak nevezhetjük. Ebben a tekintetben Benkó kétségtelen szaktudása és eredetisége ellenére megmutatkozik a két fiatal építész, Kallina és Wagner nagyobb tehetsége.

Oszták területen a századfordulóig nem építettek több sokszögletű zsidó kultikus épületet. Ez a két ismertett épület közötti összefüggést még valószínűbbé teszi. Minden tekintetben kivételesnek látszik a hildesheimi nyolcszögletű zsinagóga, amely 1849-ben épült. Mint Wagner épülete, négyszögletes utcai traktusból és nyolcszögletű zsinagógából áll, az utóbbit azonban szabadon álló épületnek tervezték. Minthogy erről a zsinagógáról úgyszólván semmi közelebbit nem tudunk, nem formálhatunk véleményt az esetleges mintáiról sem.¹⁶⁶

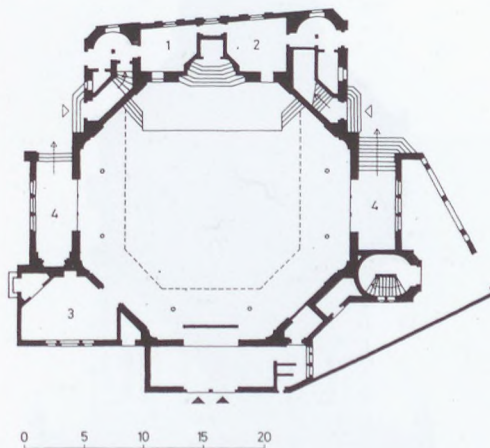
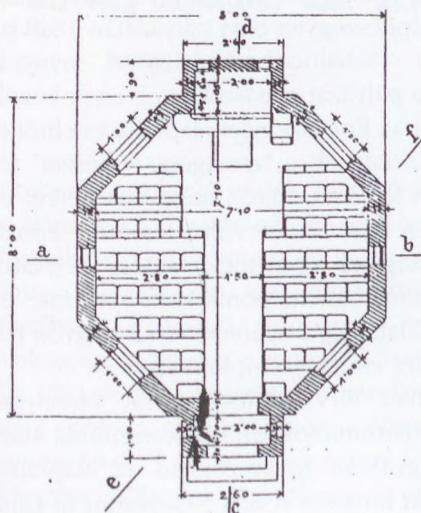
Edwin Oppel, a legjelentősebb német zsinagóga-építész 1868-ban, tehát Wagnerrel egy időben Nürnbergbe sokszögletű román stílusú zsinagógát tervezett, amely hangsúlyos *Westwerk*-kel: a tulajdonképpeni épülethez csatlakozó építményekkel és magas kupolával rendelkezett. A szokatlan alaprajzot Oppel a következőképpen indokolta meg: "Itt a zsidóság egyetlen szimbólumát, a Dávid-pajzsot választottam alaprajzul. Ahogyan a katolikus templo-

83 Wien, Allgemeines Krankenhaus, Max Fleischer kórházi zsinagógája, 1903, alaprajz és perspektivikus nézet

84 Budapest-Kőbánya, Richard Schönteil zsinagógája, 1909-1912, alaprajz és metszet

mok alaprajza a latin keresztet, a görög katolikus templomok alaprajza pedig a görög keresztet mintázza, úgy itt Dávid pajzsa jelenik meg, mint templom alaprajza első ízben.¹⁶⁷ Oppelnek ez a terve nem került megvalósításra.

A szimbolikusan hatszögletű alaprajzhoz 1903-ban Felix Feuchtwanger tért vissza, de csak egy ideáltervben.¹⁶⁸ Ugyancsak 1903-ban Max Fleischer egy ideiglenesnek szánt kis "imavavilon"-t épített a bécsi Allgemeines Krankenhausban (Általános Kórház).¹⁶⁹ Ez a neoreneszánsz stílusban emelt szerény épület, melynek nyolcszögletű alaprajza a 8 méteres átmérő ellenére a legjobb térkihasználást tette lehetővé, ma – mint a 6. udvarban álló jelentéktelen pavilon – transzformátorház.

Egyedül ez maradt fenn a hat zsidó isten-

háza közül, amelyeket Max Fleischer a mai Ausztria területén épített.

Otto Wagner nyolcszögletű zsinagógájának kései követője a kőbányai zsinagóga, amelyet Schönteil Richárd épített 1900 és 1912 között. Ez az épület is, akárcsak Medgyaszay rárosmulyadi és Árkay Aladár budapesti temploma, a magyar szecesszió jól megoldott centrális építményei közé tartozik.¹⁷⁰

A Wagner által alkalmazott szokatlan zsinagóga-alaprajz szempontjából különös jelentősége lehetett egy nem-zsinagóga előképnek, amelyet Wagner csaknem biztosan ismert. Különálló harangtoronnyal rendelkező templom tervéről van szó, amelyet 1850-ben rajzolt és publikált Friedrich Carl Busse Berlinben.¹⁷¹ Busse Schinkel tanítványa és munkatársa, a

167 Idézi: Hammer-

Schenk, 1988, 229. old.

168 Hammer-Schenk,

Harold, 1981, 499. old.

169 *Der Bautechniker*,

23 (1903), 737–738. old.

170 Gazda, in: Gerő,

1989, 248–249. old.

171 *Entwürfe zu Kir-*

chen, Pfarr- und Schul-

häusern. Zum amtlichen

Gebrauche herausgege-

ben von der Königl. Preus-

sischen Ober-Bau Deputa-

tion (Potsdam, 1852), 67.

és 68. tábla. – Vö. Börsch-

Supan, 1977, 132. old.

**85 Friedrich Carl Busse
templomterve, 1852 előtt,
alrajz és metszet**

172 Bothe, 1983, I, 79.
és 81. old.

173 Uo., 76. old.

174 Vö. például

S. Vitale, Ravenna;

Ottmarsheimi apátság,

Elzász, 1030–1049;

irodalom: "Die Baukunst

der Kirchen und Klöster

im Orient", ABZ 1857;

"Mittelalterliche Kirchen

byzantinischen Baustils in

Griechenland", ABZ 1850;

"Die Klöster Hosios Lukas

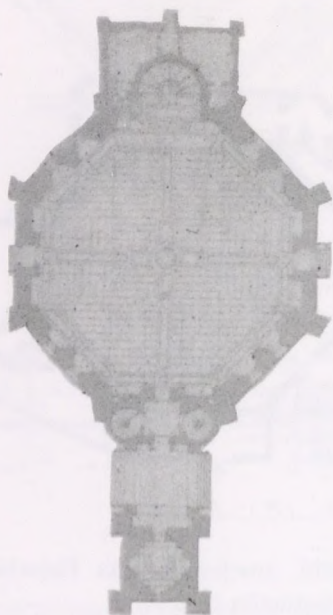
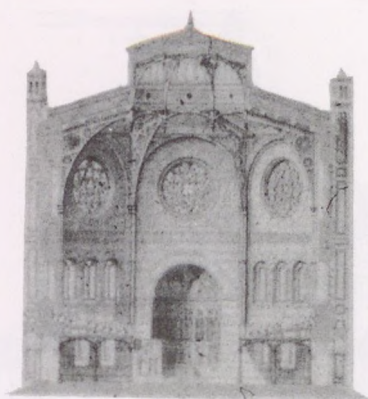
und Daphni", ABZ 1853;

"Byzantinische Kirchen

in Aquitanien", ABZ 1859;

"Kirchen des Heiligen

Landes", ABZ 1863–1864.

berlini Építészeti Akadémia igazgatója volt, amikor Wagner 1860 / 61 folyamán ott tanult. Olasz gótikus stílusban kialakított épülete néhány jelentős párhuzamot mutat a Wagner-féle zsinagógával. A nyolcszögletű központi teret oszlopok nélküli vasszerkezet tartja. Az épületen laterna és nagy, mérművekkel kitöltött körablakok vannak, amelyekhez hasonlítanak a Rumbach utcai zsinagógáról benyújtott tervekben lévő ablakok. Hogy Busse terve milyen nagy hatással volt Wagnerre, akkor mutatkozik meg, ha összehasonlítjuk Wagner Währinger Gürtel-i "ideális templom"-ával (1899).

Busse templomát azonban megelőzte egy ismeretlen építész zsinagóga-terve, amelyet az a berlini Építészegylet havi pályázatán 1848 januárjában "Schalmachei" jellegével nyújtott be.¹⁷² Ez a pályázat a második volt azok közül, amelyeket az Építészegylet alapítója és elnöke, Eduard Knoblauch a "zsinagóga-építészet" témakörben konkrét építési megbízás nélkül írt ki.¹⁷³ Talán maga Busse volt a tervezője ennek a nyolcszögletű épületnek, amely nemcsak alaprajzában, hanem homlokzati metszete és stílusbeli kialakítása tekintetében is nagyon hasonló a fent említett templom-tervhez.

Mindkét terv ihlető forrását bizonyára olasz baptisztériumokban kell keresnünk, amelyeknek gyakran nyolcszögletű az alaprajza. Különösen fontos a római S.Giovanni in Laterano (5. század közepe) baptisztériuma, amely, akárcsak Wagner alkotása, külső nyolcszögletű körüljáróval és belső kupolatérrel rendelkezik, az utóbbi azonban ebben az esetben kör alakú. A Wagner-féle zsinagógára a bizánci és a román építészet is bizonyos hatást gyakorolt, azonban az erre utaló példák felsorolásának nem volna értelme. A megfelelő alkotások ismerete a jól képzett, főként a Hansent ismerő építészek kötelező tudásanyagához tartozott, és ezért – a zsinagógák ritkább előképeivel szemben – nem volt szükség arra, hogy ezeket a műveket a szakemberek külön tanulmányozzák.¹⁷⁴

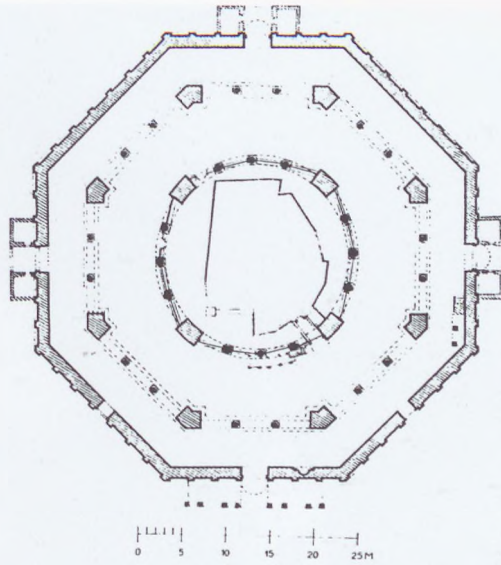
Tekintettel arra, hogy az általuk tervezett zsinagóga díszítésének kialakítása céljából mindkét építész nagyon pontos és céltudatos tanulmányokat folytatott a mór stílusú épületek

גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון לאמר יודד צבאות ובמקום

מקדש אתי כונן יודד

והוא צבא עליו סמל סוף וסוף

86 Salomon Temploma, falmetszet, Velence, 16. század

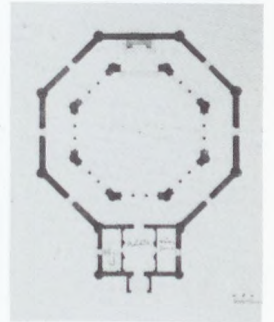
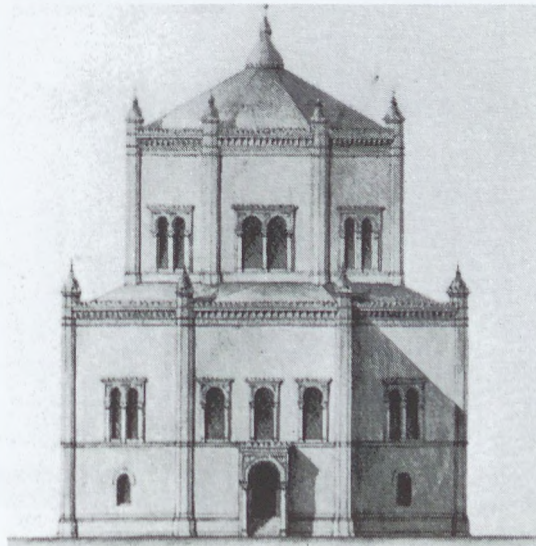
87 A jeruzsálemi Szikla-dóm ("Omár-mecset"), 692, alaprajz

88 Berlin, ismeretlen építész zsinagógaterve, 1848, alaprajz és homlokzat

körében, nem kizárt annak a lehetősége, hogy az alaprajz kiválasztásánál figyelembe vették a jeruzsálemi "Omár-mecset"-et is. Az ún. Szikla-dóm, amely egy lapos tető fedte körüljáróval és aranyozott központi kupolával rendelkező nyolcszögletű épület, a legrégebbi iszlám szentély (691–692). A jeruzsálemi templomhegyen emelt épületet, mint közismert, a "Templum Salomonis"-nak¹⁷⁵ tartja a keresztény felfogás, a keresztes hadjáratok óta egészen az újkorig, de a zsidó néphagyomány is.¹⁷⁶

Amennyiben a nyolcszögletű Szikla-dóm valóban a Rumbach utcai zsinagóga egyik előképe volt, ez a régi hagyományra való utalás kizárólag Wagner személyes döntésével magyarázható. Wagner nyilván újszerű művészeti megoldásra törekedett. A megrendelők, a budapesti orthodox zsidók, vallási okokból semmiképpen sem igényelheték, hogy zsinagógájuk a salomoni Templomra utaljon.¹⁷⁷

Hogy pontosan mi indította Wagnert arra, hogy nyolcszögletű alaprajzot válasszon, ma már aligha deríthető ki. Tény, hogy e forma következetes alkalmazásával egyedülálló belső teret alkotott.

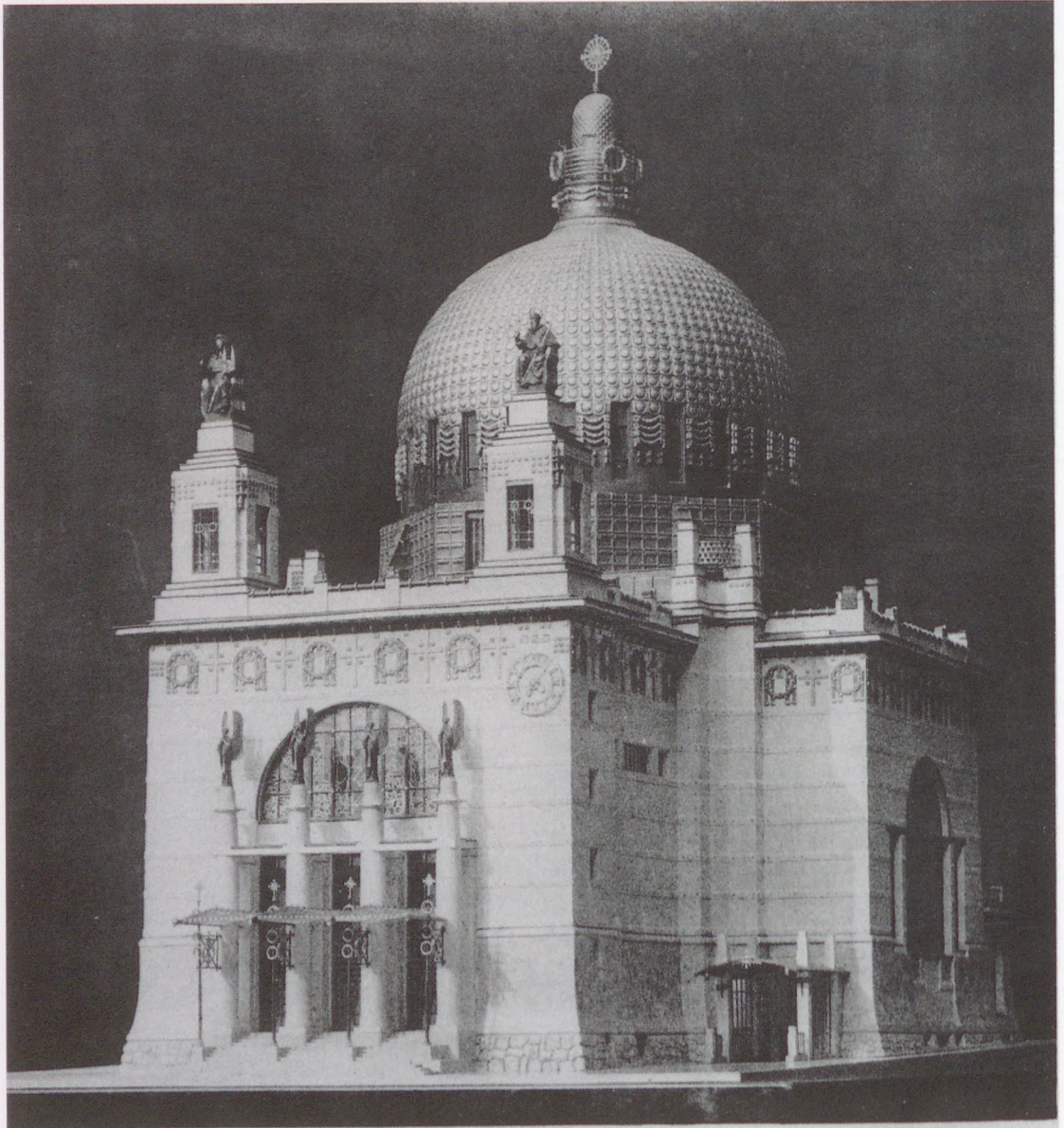

175 Krinsky, 1970, 1–19. old.

176 Fishof, 1980, 61–75. old.

177 Jacobson első radikális reform-zsinagógáját Seesenben eredetileg nyolcszögletű, kupolás, centrális épületnek tervezte, kétségtelenül utalással a Szikla-dómra; vö. Hammer-Schenk, 1981, 150. old.

89 Wien, az Otto Wagner tervei alapján készült Am Steinhof-templom, 1902–1907, a templom modelljének fényképe, 1904

DIE KIRCHE DER NIEDER-OEST:
LANDES-HEIL- UND -PFLEGEANSTALTEN
DAS MODELL

OBERBAU-RAT:
OTTO-WAGNER

H. B. 11943
O. W. 1904

Synagoga és Ecclesia: Otto Wagner szakrális építészetének arculatai

Otto Wagner 1862 és 1917, azaz életének 20. és 75. éve között összesen 15 szakrális épületet tervezett. Ezek közül mindössze három épült fel: a Rumbach utcai zsinagóga, a bécsi Szent János-kápolna a bécsi villamosvasút külső körvonalához csatlakozó Währinger Gürtelen (1895) és az Am Steinhof-templom (1902–1907). Ezek között a zsinagógának nemcsak azért van különleges jelentősége, mert ez volt Wagner első teljesen kidolgozott és megvalósított templomterve. Amennyire szervesen beletartozik a 19. században épült mór stílusú zsinagógák sorába, oly kevéssé illik – első pillantásra – alkotójának életművébe. Ez az egyetlen eset, amikor Wagner kitört a számára még késői műveiben is mértékadó Hansen-féle "bécsi reneszánsz"-ból és felfedezetlen, egzotikus vidékre merészkedett. Az előző fejezetben azonban kimutattuk, hogy még itt sem tért le a Hansen által kijelölt ösvényről. A zsinagógának azokra a részleteire, amelyek Wagner későbbi műveire utalnak, már ugyancsak felhívtuk a figyelmet. Azt, hogy vajon összefüggésbe hozható-e a Rumbach utcai zsinagóga Wagner valóban forradalminak ható érett szakrális épületterveivel, az alábbiakban az Am Steinhof-templom példáján vizsgáljuk meg.

Wagner 1899 augusztusában befejezett, "A modernség a templomépítészetben" című tanulmányában a modern "hasznos stílus"-ra vonatkozóan addig kialakított alapelveit programszerűen alkalmazta a templomépítészetre, a bécsi építészet ideológiailag és művészeti szempontból egyaránt legkonzervatívabb szegmensére.¹⁷⁸ Ebben a tanulmányban Wagner a Schmidt-féle neogótikus iskola által befolyásolt templomépítészetben mindent bírált, ami ezt – kétes misztikus és hangulati értékek jegyében – jellemezte.

"A legérdekesebb kérdés, amely az építész foglalkoztathatja, kétségtelenül a templomépítés. A közönségnek ebben a kérdésben az elmúlt évtizedekben kialakult szemlélete a művészet agóniájának tekinthető, és a templomépítészetet a klérus konzervatív tendenciái, valamint Friedrich Schmidt fellépése révén is jelentősen befolyásolta, hogy végül is holtpontra juttassa. (...) A jubileumi templom építésével

kapcsolatos pályázat ezt a törekvést [mely a korszerű templomépítészetre irányul – I. M.] bizonyára nem támogatta, sőt, a hagyományos konokság remélhetőleg utolsó fellángolásának kell tartanunk. (...) A modern művészet (...) filozófiát épít és komolyan törekszik arra, hogy alkalmazkodjék hozzánk, élő emberekhez (...).

"Mindenekelőtt a templomter tágasságát kell figyelembe vennünk. (...) Ebből következik, hogy a tervezendő épületekből számos támasz, dúc; kiugró épületrész stb. elhagyható. (...) A tér problémájának megoldásához számtalan gyakorlati és egészségügyi természetű követelmény kapcsolódik, amelyek a modern stílustól ugyancsak megfelelő megoldást várnak el. Ezek közé tartozik a templomi terek rossz szellőzése, amely meleg időben gyakran jelentős hőmérsékletkülönbségeket eredményez; az állandóan hideg és nyirkos padlók, a templomi terek kifűthetlensége, a huzat, a kényelmetlen lépcsők, amelyeken gyakran még a levegőben lévő nedvesség is lecsapódik, a vízcsapok és illemhelyek hiánya, számos helyiség nem kielégítő megvilágítása, a takarítás nehézségei, a gyakori javítások szükségessége és az azzal kapcsolatos nagy költségek, a be- és kijáratok elégtelen száma, (...) az akusztikai és optikai követelmények teljes elhanyagolása a szószékeket és oltárokat illetően, az elsősegélynyújtás céljára szolgáló helyiség hiánya és még sok

90 Firenze, Falcini, Trexes & Michele zsinagógája, 1880

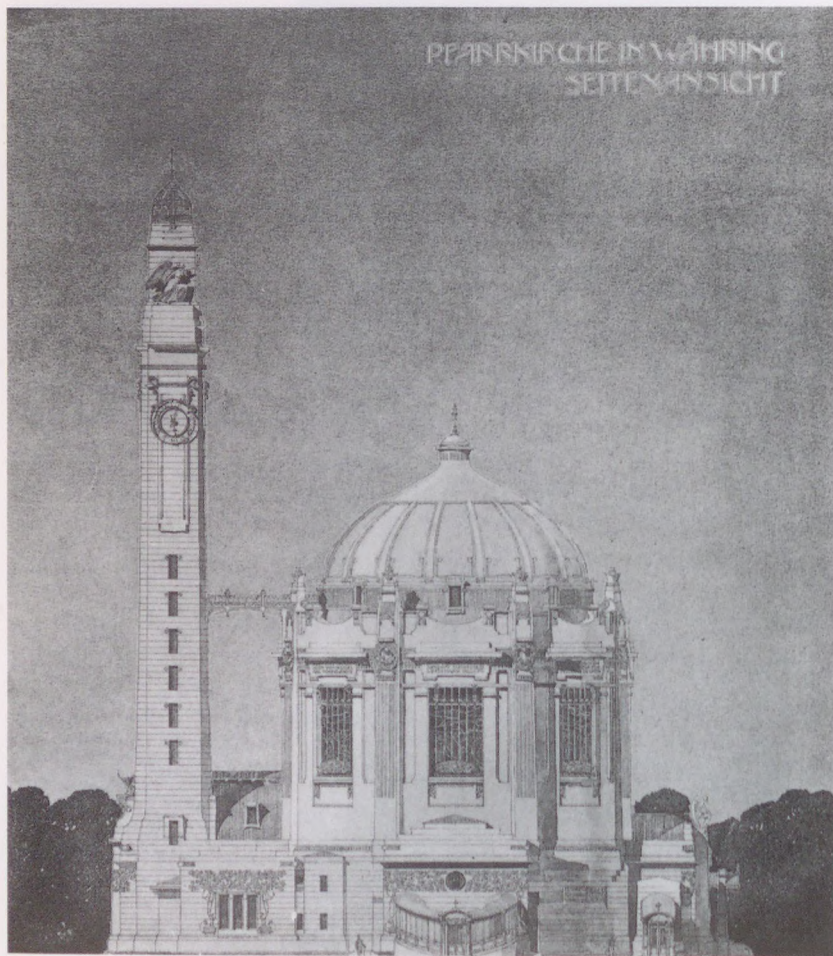

178 *Einige Scizzen, Projekte und ausgeführte Bauwerke*, 3. kötet, 2. füzet (Wien, 1906): Projekt für eine Pfarrkirche in Währing. Kiállítva a Secessionban, 1899. november 15 – 1900. január 1 között.

179 Uo., 3–4. old.

180 "55. életévig egy ismeretlen Istenben hittem. Ez az Isten később engedett a könyörtelen sorsnak, mígnem megérett bennem a gondolat, hogy az ember meglehet hit nélkül is, és a halál után porrá válik." Előszó a Napló 1915–1918-hoz, írta 1917-ben; idézi Geretsegger, Peintner, 1964, 38. old.

91 Otto Wagner terve a wahringi plébániatemplom számára, 1899

egyéb. Mindez úgyszólván megcsúfolja mai felfogásunkat."¹⁷⁹

Wagner, hogy a korszerű templomról valott felfogását plasztikussá tegye, egy plébánia-templomot tervezett, amelyet Währingben, egy felszámolásra kijelölt temető helyén kellett volna felépíteni. Ebben a tervben minden követelménynek eleget tesz: a templom támaszoktól mentes, henger alakú épülettet (Wagner a gázmérőt nevezi meg mint adekvát mintát), kupolával, nagyméretű ablakokkal és különálló harangtoronnyal. A létesítmény kialakítása megfelel a gyakorlati követelményeknek és nem tesz engedményeket a "hagyományos konokság"-nak. A szecessziós ornamentika takarékosan kerül felhasználásra. Hogy Wagner minden modernsége mellett is milyen mélyen gyökerezik a hagyományokban, bár ezek nem azono-

sak a Schmidt-féle iskola hagyományaival, ez akkor mutatkozik meg a legjobban, ha a währingi templomot a Schinkel-tanítvány Friedrich Carl Busse 1852-ben készült, már említett tervével vetjük össze. Amit itt látunk, ugyanaz a centrális épület, melynek belső terét támaszok nélküli vasszerkezet hordja. Az épületet kívül nyolc oldalon támpillérek veszik körül, és a különálló tornyot híd köti össze a templomépülettel. A két terv feltűnő hasonlósága újabb bizonyítéka annak az eddig szinte figyelembe sem vett erős befolyásnak, amelyet a század közepén Berlinben működő Schinkel-követők romantikus-kísérletező racionalizmusa Wagnerre gyakorolt.

Wagner érvelése a modern templom mellett az 1899-ben írt tanulmányban csúcspontot ér el, abban a polemikus költség-haszon-számításban, amelyben öt bécsi templom (Maria vom Siege, breitenfeldi plébániatemplom, ottakringi plébániatemplom, Karlskirche és az általa tervezett templom) építési költségeit méri össze abból a szempontból, hogy hány hívő láthatja az istentisztelet alatt a papot és főoltárt. Ezen számítás szerint a Schmidt által épített Maria vom Siege-templom (1867–1875) természetesen az utolsó helyre kerül, míg Wagner terve a legkedvezőbbnek bizonyul.

Wagner személyes vonzalmát és ellen-szenvét itt objektívnek tűnő számokba burkolja, amelyek diszkvalifikálják "gyűlöletének tárgyát", a Maria vom Siege-templomot, holott alapelrendezésében ez nem is különbözik olyan nagyon Wagner saját templomterveitől és az Am Steinhof-templomtól, igazolják példaképet, a Karlskirchét, és kedvező színben tüntetik fel a saját tervét. Ettől a szubjektívizmustól eltekintve, Wagner hadüzenete a katolikus reakciónak a bécsi művészetben meglévő mentsvára ellen már régen esedékes volt. Az építész, aki az általa készített templomtervben következetesen érvényre juttatta az anyaghű, használható, higiénikus és racionális modern építésmódról vallott alapelveit, maga a megszokás ereje folytán templomba járó katolikusból mérsékelt atheistává lett,¹⁸⁰ és a téglából építkező neogótika "hamis romantikája" valószínűleg érthetlenné vált számára.

Wagnernek a modern templommal szemben támasztott követelményei, amelyek következetesen igazodnak az általa eddig követett irányvonalhoz, meglepő módon megfelelnek azoknak a szabályoknak, amelyek a zsinagógaépítészetben már évtizedek óta kötelezők voltak. Mindaz, aminek már a követelményként való megfogalmazása is a katolikusok szemében a szentség megsértésével volt határos (fűtés, illemhely, ruhatár, mosakodási lehetőség, jó világítás és látási viszonyok), a zsinagógákban, amelyek tulajdonképpen nem szakrális gyülekezőhelyek voltak, szükségesnek és magától értetődőnek számított. Élesen fogalmazva: a keresztény templom hagyományosan Isten lakhelye, míg a zsinagógák mindig is az emberek részére épített gyülekező háznak számítottak.

Ha Wagner szövegét összehasonlítjuk a zsinagóga-épületekre vonatkozó, 1889-ben kiadott irányelvekkel,¹⁸¹ könnyen felismerhetjük ezeket az egybeeséseket. Klasen "célszerűnek" és "mindenképpen szükségesnek" tartja a zsinagógákban a következőket: ruhatárak, mosdókagylók, illemhelyek, "legcélszerűbben víz-öblítési klozetek, (...) a férfiak számára (...) vízdélével együtt", és természetesen alagsori helyiségek "az illemhelyek, gázmérők, fűtés elhelyezésére stb." Továbbá ajánlja "centrális épület" tervezését, hogy a hívők "áttekinthessék a zsinagóga szertartási terét" és "(...) követhessék az istentisztelet menetét". Ezért "az üléseket lehetőleg a szertartási tér köré" kell elrendezni. Ezt a teret "középen rendszerint felülvilágító világítja meg", s fontos, hogy a tér "az imádságok olvasásához a lehető legjobb megvilágítást kapja. Erre a célra mesterséges fény használata napközben nem megengedett."¹⁸² Wagner mindezt megkívánja a modern templomban.

Wagner több, mint húsz évvel korábban Pesten épített zsinagógájában minden fent említett berendezés megvolt. Vajon újra felfedezte-e a régi tapasztalatait, fölfrissítette-e az emlékeit, hogy modernizálja a templomépítést? Vagy "csaknem elfelejtette már" mindezt, mint Hevesi Lajos írta?¹⁸³ Éppen Hevesi volt az, aki Wagnert 1899 tavaszán a zsinagóga-épületére emlékeztette.

1899. április 7-én a *Pester Lloyd*-ban Hevesi "Hogyan építsük fel a lipótvárosi zsidó templomot? Javaslat a jó minőség érdekében" címmel tárcát közölt.¹⁸⁴ Hivatkozik benne az előző év februárjában megnyugató eredmény nélkül zárult pályázatra, amelyet a budapesti Lipótvárosban létesítendő zsinagóga építésére írtak ki.¹⁸⁵ Ez is azon óriási tervek közé tartozott,¹⁸⁶ amelyek sohasem kerültek megvalósításra. Hevesi cikkében, amely szenvedélyes vitairat a művészetnek a történelmi stílusoktól való megszabadítása érdekében, tartalmilag, sőt, helyenként szó szerint ugyanazt mondja, mint Wagner fent ismertetett tanulmánya. Miközben a szakrális építészet nyomorúságába a zsinagóga-építészeti is bevonja, még egy lépéssel tovább megy: "Ne építsük a zsinagógát semmilyen történelmi stílusban, hanem emeljünk modern épületet. A történelmi stílusok a végüket járják, ezért teljesen felesleges egy milliót a haldoklók valamelyikének martalékul vetni. (...) A mór stílus mellett számos pompás kardot törtek. Kár a kardokért! (...) A mór stílushoz egy korábbi nemzedék másoló-művészei fordultak, mivel a zsidó törvény tiltja az alakos ábrázolást még a részletekben is. (...) Kezdetét vehette a buzgó

92 Budapest, a lipótvárosi zsinagóga első díjat nyert pályázati terve, 1899

181 Klasen, 1889, 1460–1485. old., s különösen 77: "Einrichtung der Synagogen", 1460–1463. old.

182 Uo., 1461. old.

183 Hevesi, *Österreichische Kunst*, 1906, 276. old.

184 *Pester Lloyd*, Nr. 87 (1899), 2. old.

185 *Der Architekt*, Nr. 5 (1899), 26. és 31. old.

186 Feltételek: "1800–1800 ülőhely a férfiak, illetve a nők számára, Sanctuarium (a szokásos elrendezésben) Almemorrall, szekrényvel (frigyláda) és 18 ülőhellyel, orgonakarrat a Sanctuarium mögött 80 személyes kórossal és külön feljárattal. Mellékterek: előcsarnok, két várakozóterem az esküvői vendégek számára, két szoba a templomi alkalmazottak számára, egy próbaterem,

tágas előterek ruhatárakkal és mellékhelyiségekkel, fent pedig egy felüglévő- és két szolgálatlakás. Lépcsők és feljárók, központi fűtés, szellőzés és elektromos világítás.

Költségek: 2 mill., szabad stílusválasztás." Uo., 31. old.

187 Az építés történetéhez lásd: Koller-Glück, 1984.

188 Graf, 1985, 400–405. old.

189 "Stenographische Protokolle", 1903, 1248–1265. old.

190 Uo., 1260. és 1259. old.

másolás, amely azután az egész világon évtizedekig folytatódott. Semmi sem lehet inkább abnormis, mint ez. Művelői ugyanabba a zsákutca-ba jutottak, amelyekben a keresztény templómépítészeti már száz év óta van."

Hevesi ezután Wagnernek a korszerű anyagok kedvező költségeire és csekély javítási igényére vonatkozó érveit idézi, majd – mint Wagner – a bécsi császári jubileumi templommal (Kaiser-Jubiläums-Kirche) kapcsolatosan kiírt pályázatot hozza szóba: "Már régóta nem láttunk oly látványos csődöt, mint a meggyökeresedett, az akadémiákon hivatalosan oktató stílusoké. (...) Ezek nem a modern embernek való templomok. (...) Ezek az urak az optikai és akusztikai feltételeknek egyáltalán nem tudnak megfelelni. Még mindig azt hiszik, hogy egy templomnak sötétnek (misztikusnak!) kell lennie, miközben manapság mindenki fény után kiált. Még mindig abban a tévhitben élnek, hogy a templomlátogatásnak az egészségre veszélyesnek kell lennie, ha az ember Istennél érdemeket kíván szerezni." További hasonló jellegű fejtegetések után Hevesi arra a konklúzióra jut, hogy "az adott körülmények között csak egy üdvözítő megoldás van. Csak Otto Wagner tud segíteni." Ő "a helyzet embe-re, (...) aki huszonöt évvel ezelőtt felépítette a budapesti orthodoxok templomát. Bár ez az akkori fogalmak szerint fiatalkori mű volt, a térhatása még ma is elismerésre méltó (...)." Hevesi szerint csak Wagner képes olyasvalamit tervezni, amely megfelel a kor követelményének: "Modern templomot a modern embernek."

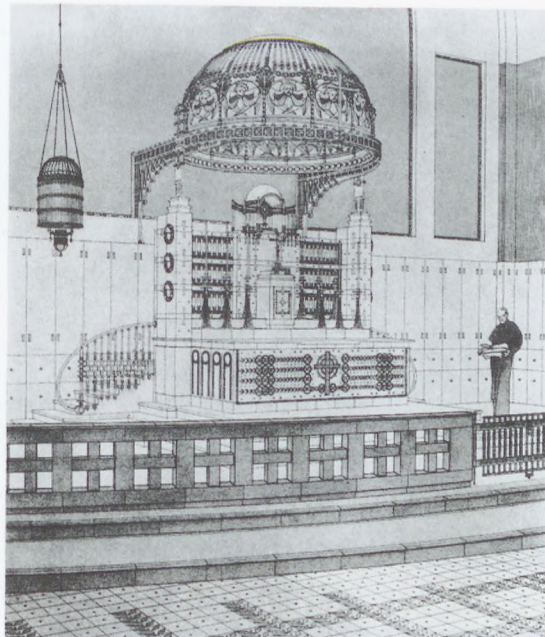
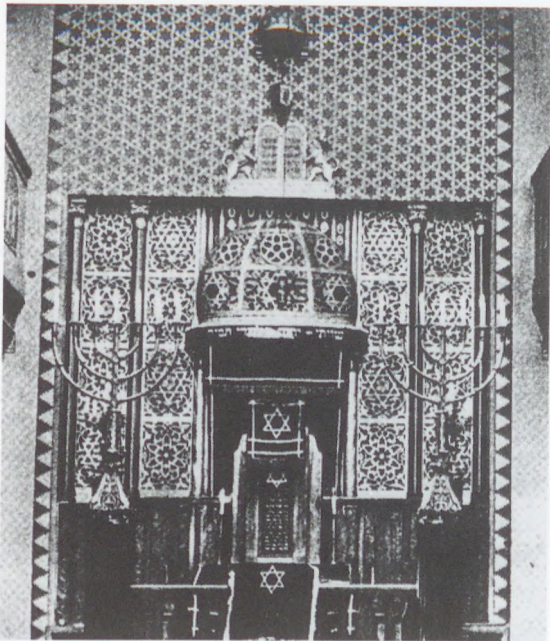
Hevesi és Wagner érveinek ez a teljes megegyezése bizonyítja az építész és harcias-hűség kritikus szoros személyes kapcsolatát. Nem lehetetlen, hogy Hevesi éppen a budapesti pályázat miatt idézte nyomatékosan Wagner emlékezetébe a zsinagóga-épület lényegét.

"A modernség a templómépítészetben" című tanulmány és a Währinger Gürtel plébánia-templom ehhez kapcsolódó terve a közvetlen előzménye Wagner Am Steinhof-tervének, amely azután 1903 folyamán konkrét alakot öltött.¹⁸⁷ Minthogy az újonnan létrehozandó alsó-ausztriai gyógy- és kezelő-intézetek templomáról volt szó, Wagnernek a tisztaságra és az átte-

kinthetőségre vonatkozó követelményei a szokásos mértéken túl is indokoltak voltak. 1899. évi elképzeléseit most valósággal fény-, levegő- és higiéniai mámorra növelte. Roppant tanulságos megfigyelni, hogy teljesen tárgyyszerűen hangzó magyarázataival¹⁸⁸ azt a benyomást próbálja kelteni, hogy tervének különleges elemeit egyedül és kizárólag ehhez a projekthez dolgozta ki. Az intézet temploma, amely a Bécsi erdő egyik zöld dombjára épült, a művész számára valóban szerencsés egyszeri alkalom volt arra, hogy megvalósítsa a korszerű templomra vonatkozó elképzeléseit. Maga az épület, maga a különös terv, csak mint a "bolondok temploma" volt némiképpen elfogadható az általános korizálás szerint. Bécsben Wagner soha nem tudta volna elfogadtatni ezt a művét plébánia-templomként. A templom diffúz egzotikussága és szecessziós díszítése idegenszerű maradt. Ezt a fogadtatást valamiképpen megérezve, Wagner leginkább az épület gyakorlati és műszaki előnyeit emeli ki. Az első terve ennek ellenére sem kapott osztatlan elismerést az alsó-ausztriai tartományi gyűlésben, amelynek feladata volt a tervet jóváhagyni.

A nevezett testület 34. ülésén, 1903. november 12-én elhangzott drasztikus megnyilvánulásokat gyakran és szívesen idézték,¹⁸⁹ mégpedig leginkább azért, hogy bemutassák a képviselők értetlenségét. Mi azonban valami egészen mást kívánunk bizonyítani, mégpedig azt, hogy Wagnernek az új templom belső terére vonatkozó koncepciója feltűnő rokonságot mutat a zsinagógákéval. Ezért azután a kortársak szemében már a templom külseje is "gyanús" volt, ami félreérthetetlenül kitűnik az olyan megjelölésekből, mint "interkonfesszionális imaház" és "*l'art juif*".¹⁹⁰ Ennek kapcsán gondoljunk csak arra, hogy az "imaház" a "zsinagóga" szinonimája volt.

Az alábbiakban megkíséreljük a bizonyítását annak a tételünknek, hogy az Am Steinhof-templom a kortársak szemében zsinagóga-hoz hasonlított, és egyes részleteiben valóban Wagner fiatalkori művének a folytatása. Ez az új szempont csupán egy a számos lehetséges közül, amelyekből az építész főművét szemlélhetjük. Vitán felül áll, hogy az Am Stein-

93 Berlin-Köpenick, zsinagóga, 1909-1910, tóraszek-rény

94 Wien, az Am Steinhof-templom főoltára

hof-templom, alaprajzát tekintve, barokk megoldásokra vezethető vissza, mint a bécsi Szent Péter-templom, és az is, hogy Wagner a homlokzatba integrált két alacsony toronnyal ellátott központi kupolás templom típusát szakrális épületterveinek elkészítése során alakította ki.¹⁹¹

Tudomásunk szerint a mai napig Moravánszky Ákos az egyetlen szakember, aki felismerte Wagner művében a bizánci stílushoz való, talán nem egészen tudatos, ámde tartós vonzalmat, amely leginkább abban mutatkozik meg, hogy a felületeket és díszítéseket Wagner arany, márvány és mozaikszerű elemek anyagszerű felhasználásával kezeli. Ez lehet, többek között, az oka annak, hogy Wagner mindeneke előtt a Kelet által inspirált magyar szecessziós építészetre jól érzékelhető hatással volt.¹⁹² Moravánszky szerint az Am Steinhof-templomban világosan a bizánci szellem testesül meg:

"A késő-antik kor és a keleti egyház vallásos kvietizmusa az, ami ezt a belső kupola csilagos ege alatt kitérűlő, fénytől elárastott, irány nélküli teret megkülönbözteti a Nyugat szabályosan tájolt épületeitől. Az absztrakt kifejezés éppen erre az építészetre illik. A fal rugalmatlannak és merevnek hat, de – hogy Jantzennek

a Hagia Sophiáról tett megállapítását idézzem – a tagozatok valami új és finom átrajzolása és az egész mű új értelmezésének szándéka mutatkozik meg."¹⁹³

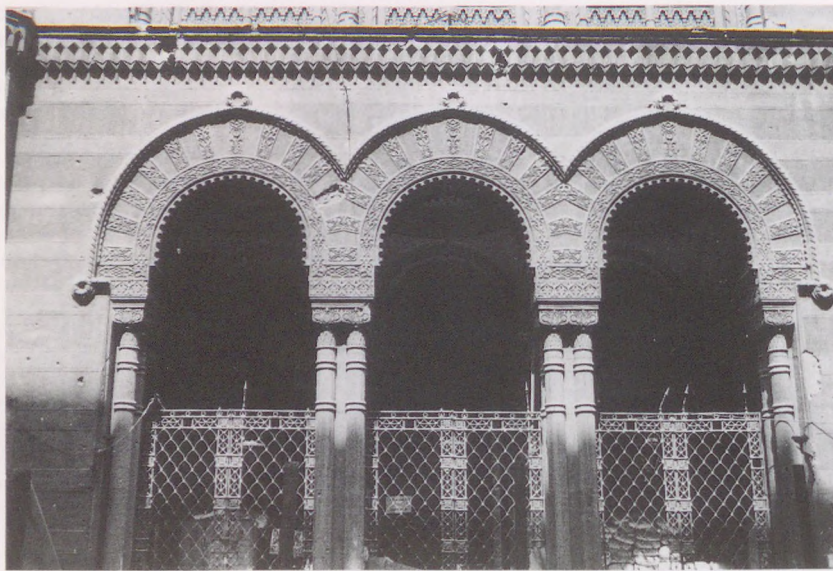
A bizánci stílus csak egyike az Am Steinhof-templomon megfigyelhető keleti hatásoknak. A kifogásolt első tervből kiindulva, az épületen a sima, fehér, monolitikus hatást keltő kocka alakú épületre felhelyezett aranszínű, félgömb alakú kupola a legfeltűnőbb, egyszerűsmind a leginkább egzotikus. Már ennek a rendkívül szervesen formált kupolának (figyeljük meg a laterna, mondhatni, kinövését a lágyan ívelt kupolahéjból) a zárt, merev épület-tömbbel való összekapcsolása is keleties hatást kelt, amit a fehér és az arany szín alkalmazása csak megerősít. Mindez bizonyos mértékig igazolja Carl Costenoble képviselő megjegyzését, amely szerint az épület "nem keresztény istenháza", inkább "egy indiai maharadza síremlékére emlékeztet".¹⁹⁴ Nem szabad elfelejtenünk, hogy mi alakította ki a századforduló embereinek a keleti építészetről alkotott elképzelését. Történelmi épületek utánpótlásai, például az 1873. évi bécsi világkiállítás épületei, meseillusztrációk és útleírások, de mindeneke előtt az európai építészek által tervezett mór stílusú épületek,

191 Berlini Dóm, 1862; Soborsin, 1879; Kapucinusok temploma, 1899; Patrasz, 1900.

192 Egyébként Gustav Klimt festményei és térdíszítményei bizonyítják, hogy a bizánci művészet más bécsi szecessziós művészekre is komoly hatást tudott gyakorolni.

193 Moravánszky, Ákos, "Byzantinismus in der Baukunst Otto Wagners", 1984, 42. old.

194 "Stenographische Protokolle", 1903, 1260. old.

95 Budapest, a Rumbach utcai zsinagóga főportálja, fénykép, 1983 körül

utóbbiak pedig túlnyomó többségükben zsinagógák voltak.

Ha Wagner első tervének perspektivikus nézetét összehasonlítjuk egy valamivel korábbi, zsidó kultikus célú épülettel, nevezetesen az 1880-ban elkészült firenzei zsinagógával (Falcini, Trexes & Michele), ahogyan azt Klasen ábrázolja, rögtön szembetűnnek az alapvető megfigyelések: hasonlóan lágy vonalú kupola, a két torony között álló homlokzat háromrészes portálzónával és nagyméretű félkörívekkel, amelyek átvezetésként szolgálnak az épülettest és a kupola között. Ez persze nem jelenti azt, hogy Wagner a firenzei zsinagógát választotta volna mintául, hanem csak annyit bizonyít, hogy a két épület között figyelemre méltó belső rokonság van. Az egyéb zsinagógákkal, például Ernst Zwirner már említett kölni alkotásával (1857–1861) vagy a csernovici zsinagógával (Julian Ritter / lovag Zachariwicz von Lwigrod, 1873–1878) való összehasonlítás igazolja ezt a benyomást. Nem annyira konkrét "idézetek"-ről van szó, hanem inkább a nehezen megfogható összehatásról, amelynek azonban a kortársak nagyon is tudatában voltak. Egy centrális épület "nem klasszikus", azaz mór formájú, még hozzá aranyozott kupolája a 19. század folyamán bizonyos mértékig a zsinagógák ismertetőjelévé vált, mint ahogyan a magas harangtor-

nyok a keresztény templomokra jellemzők. Aból indulhatunk ki, hogy az olyan sziluett, mint amilyennel az Am Steinhof-templom is rendelkezik, annak idején jelzés értékű hatást váltott ki, amely ma már, amikor a zsinagógák jóformán eltűntek, nem idézhető fel ugyanúgy.

Wagner templomának a belső tere is hasonlít a zsinagógák belső teréhez. A világos centrális teret – eltekintve a figurális ablakoktól és az oltár mozaikjától – absztrakt díszítőelemek finom hálója fonja be, amelyben a fehér, az arany és a kék szín dominál. Leginkább az alacsony szentélytér emlékeztet, az oltár fölött elhelyezett filigrán baldachinnal, a kupolás tóraszekrényt magába foglaló szertartási térre a zsinagógában. Berlinben valóban volt két zsinagóga, amelyekben a tóraszekrény mögötti falból kupolás baldachin nő ki és hasonlóképpen lebeg a térben. Mindkét berlini zsinagóga 1909–1910-ben, tehát röviddel Wagner temploma után épült.¹⁹⁵

Az Am Steinhof-templom néhány részlete mint a Rumbach-zsinagóga épületelemeinek továbbfejlesztett változata magyarázható. Ilyen például a templom háromajtós bejárati zónája, amely a pesti főbejárat mór díszítésektől megfosztott, modernizált változatának tűnik fel. A nyitott előcsarnokon keresztül három, geometrikus mintázatú rácsozattal ellátott, fémből készült kétszárnyú kapun keresztül keskeny szelfogóba jutunk, hogy aztán innen – ajtókon át – egy karzat alatt áthaladva belépünk a belső térbe. Nemcsak a külső fémkapuk kialakítása hasonlít meglepően, hanem a helyiségek sorrendje, és még a hatás is, mely a látogatót éri, amikor a szűk "zsilip"-en áthaladva belép a tágas, világos, kupolás térbe. További hasonlóságot mutatnak a vékony fémoszlopok, amelyek az Am Steinhof-templomnál az előtetőt és a templom belsejében a szószéket tartják. A zsinagógabeli oszlopok letisztult változataiként hatnak. A virágos mór díszítés itt szigorú, takarékosan alkalmazott bizantizáló díszítéssé van átváltoztatva. Ez egyébként az épület egész ornamentális és színes térbeli kialakítására is érvényes. A falfelületek itt is be vannak borítva: szürke erezetű fehér márványlapokkal, fehér "kanellúrázott" vakolattal és a belső kupolahé-

195 Berlin-Schönberg, Münchener Str. 37; és Berlin-Köpenick, Freiheit 8; lásd Hilker-Siebenhaar, 1987, 132–133. és 189. old.

196 Whyte, 1989, 44. old., 105. és 107–110. kép.

jon aranyozott horgonyokkal rögzített, ugyan-
csak fehér rabci lapokkal.

Ebben az összefüggésben kell megemlíte-
nünk, hogy Wagner két tanítványa, Emil Hop-
pe és Otto Schönthal, akik az Am Steinhof-pro-
jekt tervezésében és kivitelezésében tevéke-
nyen részt vettek, 1903-ban, tehát éppen a
templom tervezése idején indultak a Triesztben
létesítendő zsinagóga tervezésére kiírt pályáza-
ton. Ebből az időből fennmaradt tőlük egy má-
sik zsinagóga-terv is, amelyen a Szikla-dómhöz
hasonló kupola látható.¹⁹⁶

"Mi, katolikus keresztények, elvárjuk egy
templomtól, hogy úgy nézzen ki, mint egy
templom" – mondta a már idézett Costenoble
képviselő. Ezt a kijelentést követték az "inter-
konfesszionális imaház"-at és indiai síremléket

96 Wien, az Am Steinhof-
templom főportálja

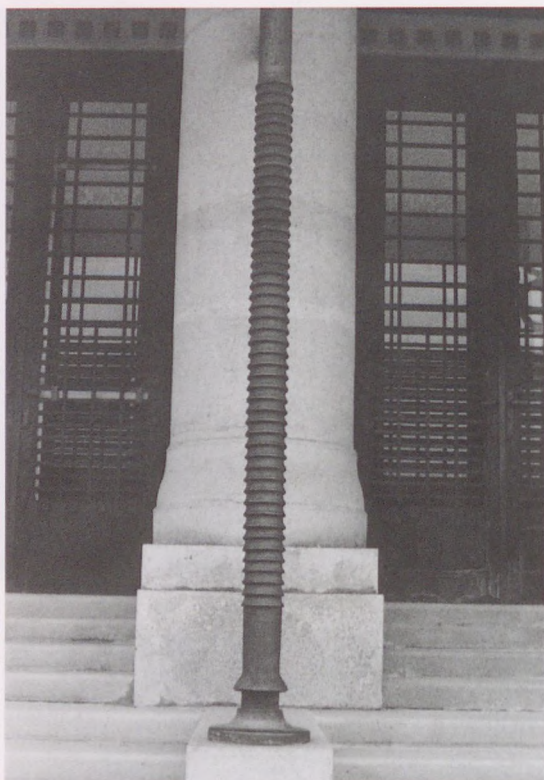

97 Portálkapu

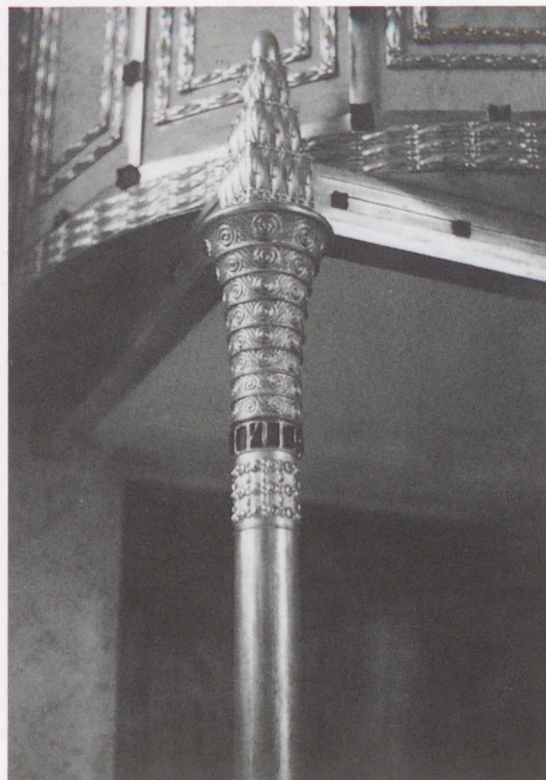

98 Budapest, a Rumbach
utcai zsinagóga portálkapuja

99 Wien, az Am Steinhof-templom portáljának fémoszlopa

100 A szószerk aranyozott fémoszlopa

illető megjegyzései. A rendkívüli nyelvi kreativitással megáldott Costenoble alkotta meg a "bolondos asszír-babilóni stílus" kifejezést is, és a Monarchia Lajtán túli részének szánt alábbi oldalvágásával a tartományi gyűlésben "élénk derűtséget" keltett. Idézzük: "A templom, természetesen, jól fog kinézni, az aranyozott kupola fénye ellátszik majd egészen Magyarorszáig, hogy a magyarok felnézhessenek ide és mondhassák: Ott laknak a bolondok, akik a költségeink hetven százalékát fizetik."¹⁹⁷

Az épület szecessziós kialakítása mellett eszerint leginkább a kupola volt az, amely az alsó-ausztriai képviselők nemtetszését kiváltotta. A templomot így minősítették: "bizarr", "művészi szeszély", s mindenekelőtt: "keresztényietlen". Wagner második tervében (az elsőt az azal a feltétellel engedélyezték, hogy megváltoztatja a kupolát) némi engedményt tett azok ízlésének, akiktől függött megbízatásának jóváhagyása, és ennek során "normalizálta" a templom sziluettjét, mindenesetre nem igazán lényegbevágóan. A leginkább egyértelmű és egy-

szersmind a leginkább rosszindulatú kifejezés, amely az "imaház" mellett a templom zsinagógaszerűségére utalt, a nagyon katolikusán érvelő Freiherr von Freudenthal szájából elhangzó "l'art juij" minősítés volt. A képviselő ezzel a kifejezéssel mindjárt magát a szecessziót mint mozgalmat akarta diszkreditálni. Ugyanezt a gondolatot a keresztény-szocialista Josef Strobach humorosan fogalmazta meg: "A második (javaslat) az «arany káposztafő» áthelyezése a tébolydára. A szecesszióban mindig kell lennie zöldségnek, itt a káposztafej helyett egy lefelé fordított retket raktak fel. (Derűtség.)"¹⁹⁸

A Wagner "keresztényietlen" templomával kapcsolatban kipattant "botrány" (a templom köztudottan nem nyerte el a trónörökös, a neomária-terézia-követő Ferenc Ferdinánd tetszését sem¹⁹⁹) annak a stílusvitának a folytatása volt, amely Bécsben a szecesszió körül az 1890-es évek óta folyt. Wagner 1896-ban megjelent "Modern építészet" című írása és Joseph Maria Olbrich Szecesszió-épülete (1897/98) egyaránt jelentős szerepet játszott a kiobbaná-

197 "Stenographische Protokolle", 1903, 1260. old.

198 Uo., 1260. old.

199 Koller-Glück, 1984, 5. old.

sában ennek a vitának, melyben mindketten elkéseredetten vettek részt Olbrich tudatosan archaikus-orientalizáló stílusban épített művét hasonló kifejezésekkel illették, mint Wagner templomát, ezek a kifejezések érthetlenségük mellett figyelemre méltó nyelvi szellemességről tettek tanúságot ("levelibékák temploma", "a Mahdi síremléke", "asszír illemhely"). Még komoly művészettörténészek ítéletei sem maradnak el mögöttük: "Templom és raktár nászából született korcs", amely telve van "ázsiai idétlenséggel", "az építészet bűvészműtávjának és fanfárgeméjének", illetve, az effajta épületformálás akkori értékelésére igen jellemzően, "világkiállítási bódé".²⁰⁰

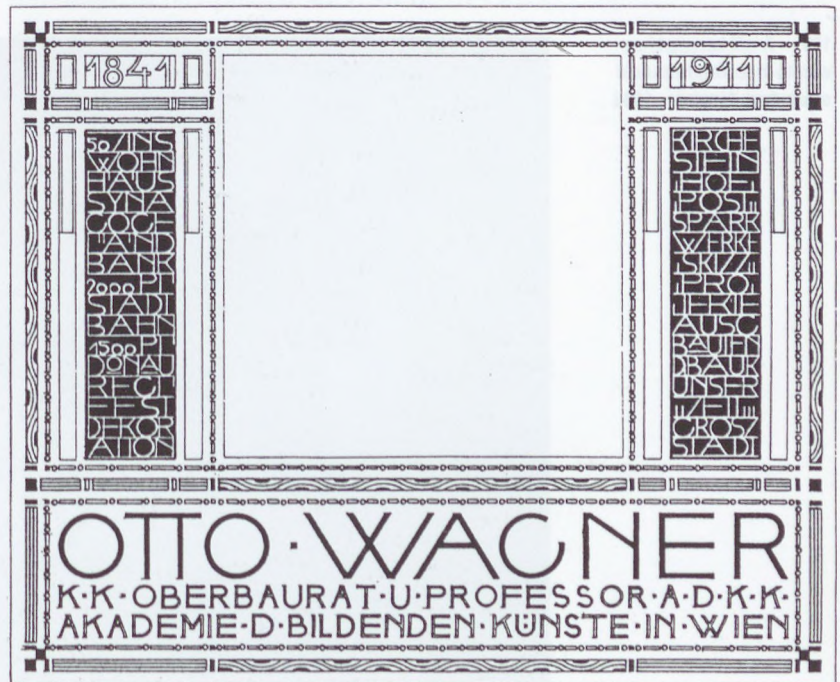
Az a teljes elutasítás, amelyben Wagner templomát a keresztény-szocialista körök részesítették, de annak a stílusnak a védelmezői is, "amely stílusban az emberiség ezer év óta imádja az istenséget",²⁰¹ pontosan megfelelt annak az értetlenségnek, amely Max Fleischer gótikus zsinagógáit fogadta. A bécsi templomépítészetben és általában az építészetben uralkodó megmerevedett hagyományok egyáltalán nem engedték meg, hogy a zsinagógákat "másképpen építsék, mint ahogyan Hírámtól, a salomoni Templom építőjétől kezdve a budapesti és bécsi zsinagógát építő id. Försterig szokás volt, nem keleti, hanem keresztény-gótikus stílusban."²⁰² Azt már elfelejtették, hogy az említett Försternek az évszázad közepén még módjában állt egy templomot és egy zsinagógát házszálla megegyező formában felépítenie, anélkül, hogy ez a felháborodás viharának kitöréséhez vezetett volna. Igaz, hogy "csupán" egy

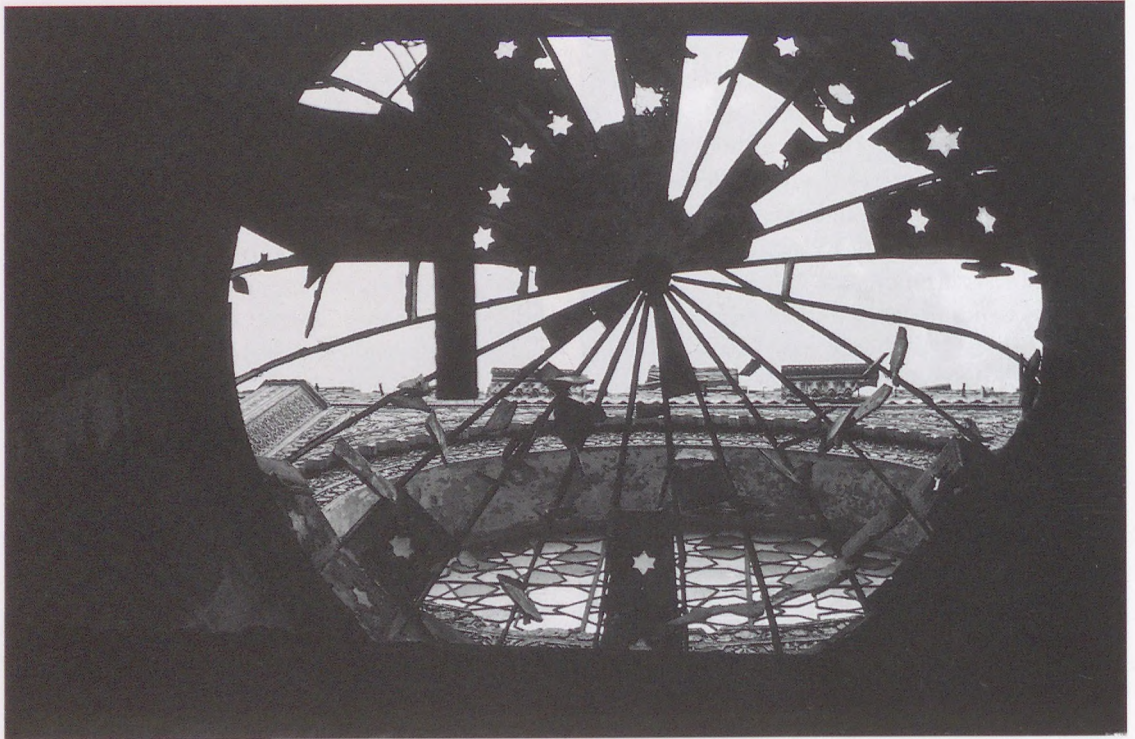
protestáns templomról és egy zsinagógáról volt szó, és Magyarországról, azaz a vidék-ről.

A lehetőség, hogy Wagner a "Modern Templom" tervezése során tudatosan nyúlt vissza a zsinagóga-építés alapelveihez, az itt kifejtett érvek alapján mindenképpen fennáll. Hogy nyíltan sehol sem beszélt ilyesmiről, a téma tabu-voltára tekintettel teljesen érthető. Mindenesetre, a zsinagóga-építés biztosan nem hullott ki teljesen Wagner emlékezetéből, mint ahogyan ezt Hevesi vélte. Wagner névjegykártyáján, amelyet 1911-ben maga tervezett, az alábbi alkotások vannak felsorolva: "50 bérház, zsinagóga, tartományi bank, 2000 terv a városi vasúthoz, 1500 terv a Duna szabályozásához, ünnepi dekoráció, az Am Steinhof-templom, postatakarékpénztár." Ez a felsorolás a mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben legfontosabbnak tekintett főműveit tartalmazza, s nyilvánvalóan nem a jelentéktelen "fiatalkori el-tévelyedések" felsorolása.

200 Kapfinger, Krischnitz, 1986, 24–30. old.
201 Freiherr von Freudenthal, in: "Stenographische Protokolle", 1903, 1259. old.
202 Wiener Bauindustrie-Zeitung, 5 (1887 / 88), 604. old., Fleischer zsinagógájáról Budweis / Cseké Budejovicében.

101 Otto Wagner névjegye, 1911

102 Budapest, a Rumbach utcai zsinagóga, a tóraszekrény romos kupolája, fénykép, 1988

103 A női karzatokhoz vezető lépcsőház az utcai szárnyban, fénykép, 1988

מה־טבו אהליך יצקב משכנתיך ישאל

"Milyen szépek a sátoraid, Jákób,
és lakóhelyeid, Izráel."

(Num. 24,5)

Otto Wagner zsinagógájára kétfelől, két különböző közegből érkező hatások voltak döntő befolyással. Az egyik közeg a romantikus-historizáló bécsi építészet volt, amelyből Ludwig Förster példaként szolgáló zsinagógái mellett leginkább az ehhez a stíluskorszakához tartozó épületei voltak hatással Wagnerra és munkatársára, Kallinára. A másik, és minden jel szerint nem kisebb hatású közeget, még ha nehezebben megfoghatóan látszik is, a berlini Schinkel-iskolának és követőinek épületei és tervei jelentik.

A jelen munkában részletekbe menően vizsgáltuk a Förster és Hansen, illetve Wagner és Kallina közötti személyes kapcsolatokat, továbbá azt a körülményt, hogy romantikus épületek mintegy természetes mintaképpül szolgálhattak egy zsinagóghoz. Különösen Hansen volt az, aki nemcsak "egzotikus" alkotásaival gyakorolt hatást a Rumbach utcai zsinagóga tervére, hanem a reprezentatív lakóépületek és bérpaloták rá jellemző kialakításával döntő befolyással volt Otto Wagner egész munkásságára. A Hansen által szívesen alkalmazott, anyagokban és színekben gazdag homlokzatok, de a klasszikusan szigorú ornamentika és az architektúrának alárendelt épületplasztika is, Wagnernek nemcsak historizáló műveiben tükröződnek. A Schottenring 23. alatti ház (1877), (hamis) terrakotta-plasztikájával, emelet-beosztásával és össz-színhatásával, közvetlenül levezethető Hansennek a Ringstrassén álló palotáiból (Palais Ephrussi, Palais Epstein). Wagner késői műveinél Hansen elveinek a tektonikai vázra való fokozatos redukálása figyelhető meg, ám ezek az épületek változatlanul az említett elvekhez igazodnak. Ha meggondoljuk, hogy Hansen és Förster voltak azok, akik a vastartószerkezetet és az anyagmű építésmódot 1850 körül Bécsben elsőként alkalmazták, és hogy Wagner ezeket a vívmányokat mintegy a mestervizsga elemeiként használja az általa épí-

tett zsinagógában, akkor a tiszta, célszerű szerkezetekről és az anyagmű építészeiről szóló dicshimnuszai inkább mint a bevált eljárásokra való visszaemlékezésnek hatnak, semmint forradalmi újításként.

Wagnert a modern építészethez vezető útján, másrészt, eddig még nem felismert vagy nem említett fő forrásként egy olyan építészeti iskola inspirálta, amelyet virágkorában műszaki korszerűség és stílusbeli kísérletező kedv tekintetében aligha lehetett felülmúlni, amely azonban végig megőrizte gyakorlatias józanságát és klasszikus racionalizmusát. Ez pedig a Schinkel körül kialakult és őt túl is élő Berlini Kör volt.

Bécsben, természetesen, nem volt nehéz közelebbi ismeretekre szert tenni a berlini építészeiről. Ludwig Försternek ugyanis igen szoros kapcsolatai voltak Berlinnel. Otto Wagner esetében azonban a személyes élményekből táplálkozó ismeretekről beszélhetünk. Wagnernek a berlini Építészeti Akadémián 1860/61-ben eltöltött tanulmányi évről szinte semmit sem tudnánk, ha pusztán az ő személyes kijelentéseire kellene hagyatkoznunk, hiszen ismeretes, hogy ezek rendszerint több információt lepleznek és hallgatnak el, mint amennyit közölnek. Ezért nem volna helyes, ha olyasmit, amit Wagner maga nem említ meg, mindjárt lényegtelennek tekintenénk.

A Rumbach-zsinagóga elemzése azt mutatja, hogy a berlini építészek által a 19. század közepén emelt épületek – még a részletek vonatkozásában is – jelentős befolyást gyakoroltak a Rumbach Sebestyén utcai épületre. A Förster által épített bécsi zsinagóga mellett Knoblauch és Stüler berlini zsinagógája szolgál Wagner számára a legfontosabb mintául. A tóraszekerény, a homlokzat kék mázas csempéi és a gazdag belső kiképzés részletei mind ezt bizonyítják. A zsinagóga-építészetben nagyon ritkán és ilyen következetességgel soha máskor nem alkalmazott oktagon közvetlenül egy berlini templom, illetve egy zsinagóga tervére vezethető vissza. Busse templom-terve Wagner emlékezetében élénken élt még 1899-ben is, amikor első modern ideális templomának tervét készítette.

Csak sejteni lehet, hogy milyen hatást gya-

koroltak Stüler és Schinkel az akkori bécsi körülmények között szinte elképzelhetetlenül hűvösen monumentális, tektonikusan konstruált és mégis pompásan és gazdag fantáziával kialakított épületei a fiatal Wagnerra. Ez az építészeti olyan hatással volt rá, hogy munkásságát döntően és véglegesen meghatározta. Ezt a tézist Wagner további alkotásai alapján természetesen még igazolni kell.

Az ember még ma, műszaki csúcsteljesítményekkel teli korunkban is ámulva áll a potsdami Sanssouci kastélypark szökőkútjait tápláló gőzgépház kupolacsarnokában, amelyet Ludwig Persius 1840 és 1842 között a mecsetek mintájára épített. A kecses és színes, mesészerű, de pontosan utánérzett Alhambra-architektúra belsejében szinte maguktól mozgó hatalmas dugattyúk a mór ornamentika és a modern technika páratlan harmóniáját jelentik. Ez a harmónia látszik visszatükröződni Wagner zsinagógájában is. A technikának és egy bizonyos romantikának ehhez hasonló, első pillantásra paradox módon ható, ám mégis kiegyenlített összekapcsolása jellemző Wagner egész munkásságára. Az Am Steinhof-templom, amelynek a Rumbach utcai zsinagóghoz fűződő szoros rokonságával az utolsó fejezetben foglalkoztunk, jellemző példája ennek a romantikus, a "higiénikus" modern stílus szerint kivitelezett bizánci-orientális építészetnek.

Arra a kapcsolatra, amely Wagner műve és Gottfried Semper zsinagógája, valamint a semperi "beburkolás-elmélet" között fennáll, az előző fejezetekben már utaltunk. Ez a kapcsolat nem véletlen, de nem is meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy Semper és Wagner, akik koruk vezető építészei közé tartoztak, mindig is hitet tettek a bizánci-orientális építészet példája mellett. Wagner épületei, legyen bár szerves, sejtyszerű természetességgel, belülről kifelé megtervezve valamennyi, végeredményben mégis szerkezet és burkolat, csontváz és bőr együtt: sátorcölöpök, sátorlap – és a szőnyegek. Hogy Wagner leginkább Semper azon elméletét követte, amely szerint az építészet ősmintája nem a sziklabarlang volt, hanem a sátor és a lombkunyó – valójában alighanem mindkét elképzelés helyes –, mintaszerűen megmutatkozik az

által tervezett zsinagóga épületében. Már csak a helyzet ironiája, hogy egy közép-európai állam orthodox zsidó közössége, amely a modernizmus mellé szegődik, templomul nomád sátrat emel magának, kőből.

Olyan ismérvek, mint a később "márkajel" gyanánt használt homlokzati kék csempe, minden felület ornamentális kezelése, sokféle, látható építőanyag és vasszerkezetek alkalmazása, valamint az épületrészek tiszta funkcionális definiálása jellemzőek a zsinagógára, s ugyanígy jellemzőek Wagner későbbi műveire is.

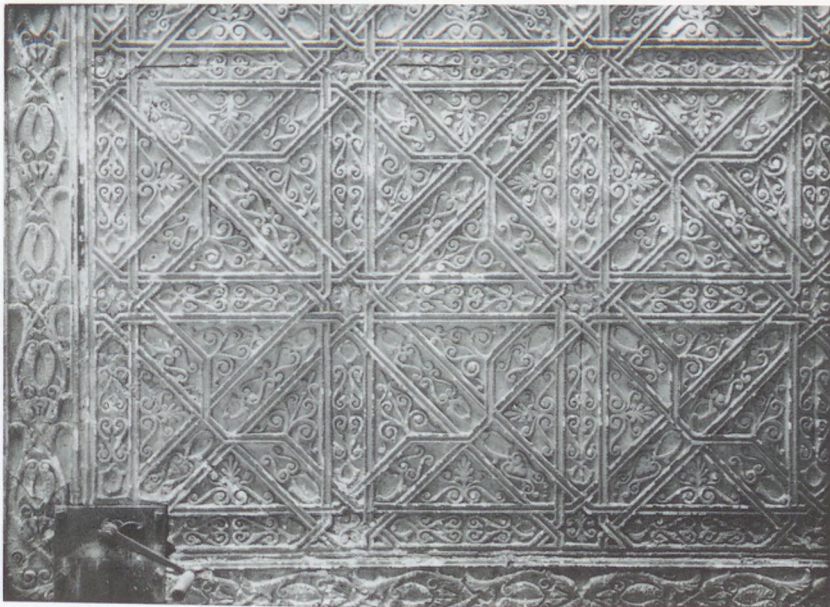
A Rumbach utcai zsinagóga, amelynek tervét Wagner 26 éves korában készítette, és amelynek építése akkor fejeződött be, amikor alkotója még csak 30 éves múlt, bizonyítékul szolgál arra, hogy Wagner mindazon építészeti alapelvek mellett, amelyeket érett korában követett, már fiatal korában elkötelezte magát. "Ugyanúgy építkezett, mint a kor, csupán nála több volt a szerkezetiség és a részletek különlegessége, mint másoknál."²⁰³ Wagner korai műveiben a historizmus bőre alatt már a modern építészet csontvázát találjuk. Más szavakkal: Otto Wagner, hírneves építészeti főtanácsos konzervatív modern stílusa nem alakulhatott volna ki, ha a bécsi építésznek nem lett volna igen alapos historikus képzettsége. Nemcsak a különböző stílusok szolgálták megszkott grammatika gyanánt számára, hanem a kor legmagasabb műszaki normái is magától értetődő eszköznek bizonyultak. Wagner ismert korai műveinek pontosabb vizsgálata e kritériumok alapján ezt a tézistünket bizonyára még szilárdabban fogja alátámasztani.

Az a sokféle befolyás, amely Otto Wagner munkásságára hatással volt, és amelyet ő láthatóan igen nagy tudatossággal emésztett meg, s ugyanilyen tudatosan burkolt hallgatásba, csak nehezen deríthető fel, és az eddigi Wagner-kutatások során nem is részesült kellő figyelemben. Wagner a saját életét legalább annyira ötletgazdagon rendezte meg, mint ahogyan a műveit megformálta, ezért még ma sem könnyű bepillantani a kulisszái mögé.

A Rumbach utcai zsinagóga, amelyet a 29 éves Otto Wagner és a 26 éves Kallina Mór 1870-ben kezdtek építeni, műszaki, tervezési

és művészeti szempontból egyaránt sikerült alkotásnak nevezhető. Az előnytelen adottságú telket a lehető legjobban használták ki. A konstrukció, amely a Magyar Mérnökegylet fenntartásai ellenére még az épület romos állapotában is tartósnak bizonyult (hiszen csak az "egyszerű" tetőrészek omlottak be), de ugyanígy az egyéb műszaki és egészségügyi berendezések is, megfeleltek a korban ismert legmagasabb színvonalnak, a művészi alakítás pedig a megbízók tökeerősségének, illetve az építészek tudásának köszönhetően ugyancsak különösen értékes volt.

Az épületnek utcai traktusra és zsinagógára való hangsúlyozott kettéosztása némileg szándékoltnak, főként pedig az épület belsejének ornamentikája túlsúfoltnak érezhető. Ám éppen ez a szokatlanul pompázatos, költséges és az akkori fogalmak szerint művészileg kifogástalan belső kialakítás teszi Otto Wagner alkotását egyenragúvá Stüler berlini vagy Zwirner kölni zsinagógájával. Minthogy a németországi és az ausztriai zsinagógák már nincsenek meg, egy ilyen ítéletet csak óvatosan fogalmazhatunk meg, ámde még így is okunk van feltenni, hogy a Rumbach utcai zsinagóga a 19. század második felében mór stílusban épült zsinagógák között egyike a legjobban sikerült, a leginkább eredeti és minden bizonnyal legköltségesebb épületeknek.

104 A tóraszékény jobb oldalfalának stukkó-burkolata, jobbra lent a parochet (tóraszékény-függöny) felhúzására szolgáló forgatókar, fénykép, 1988

Otto Wagner levele a pesti hitközséghez (1873)

Otto Wagner
építész
Wien, Göttweihergasse 1

Tisztelt Pesti izraelita hitközség!

Miután az új izraelita zsinagóga építéséhez szükséges valamennyi tervet, részletrajzot, beszerzéseket stb. leszállítottam, továbbá megtörtént a kivitelezett munkákról készült számlák revíziója, bátorkodom a *tisztelt Izraelita hitközséget* tisztelettel arra kérni, hogy szíveskedjék építészeti honoráriumom 2500.– osztrák váltóforintot kitevő hátralékát vasárnapig, e hónap 31. napjáig folyósítani. Az említett napon bátorkodni fogok annak átvétele céljából megjelenni.

Bátorkodom e helyen megjegyezni, és ezt bécsi szaktekintélyek is megerősítik, hogy minden követelménynek megfelelő épületet sikerült építenem. Sem fáradságot, sem terheket nem sajnáltam, hogy elérjem ezt az eredményt: saját készpénzkiadásaim jelentősen meghaladják a megszábott honoráriumot, mivel ezzel kapcsolatban, a néhai Löwy úr ígéreteiben bízva, nem akartam aggályoskodni. Éppen ezért azt hiszem, szabad a *tiszt. izraelita hitközségnek* azon kérésemet előadnom, hogy szíveskedjenek részemre fáradozásaim részleges ellenértékeként 1500.– osztrák váltóforintot kifizetni. Ez az összeg az ilyen építészeti munkák tényleges honorálásához (ami az osztrák építészegylet táblázata szerint az építési költség 5%-a, ez a jelen esetben 17,500.– osztrák váltóforint összhonorárium) képest egyáltalán nem tekinthető nagynak.

Abban a reményben, hogy nem hiába apellálok a bizottsági tagok jóindulatára, bizalommal telve tekintek kifejezésre juttatott kérésem teljesítése elé és maradok teljes tisztelettel

alázatos hívük
Otto Wagner

Wien, 1873. augusztus 25.

Otto Wagner művei

(Válogatott jegyzék)

{*} = Kivitelezett épületek

Jelenleg ismert művei 1873 előttről

- 1864–1865 Bérházak, Wien IX, Harmoniegasse 1-10 {*}
- 1865–1866 Bérházak, Wien IX, Wasagasse 21 és 23 {*}
- 1865–1866 Harmonietheater, Wien IX, Wasagasse {*}
- 1867 Villa Epstein, Baden {*}
- 1868 Ziegelei G. Epstein, Wien, Laarberg {*}
- 1869 Bérház, Wien I, Bellariastrasse 4 {*}
- 1868–1871 Palais Epstein, Wien I, építésvezető (Th. Hansen mellett)
- 1871–1872 Iparudvar, Pest, Ó utca {*}

Magyarország:

Jelenleg ismert tervek és épületek

- 1868–1873 Zsinagóga, Pest, Rumbach Sebestyén utca {*}
- 1868 / 1869 Városrendezési tervek Pest számára
- 1871–1872 Iparudvar, Pest, Ó utca {*}
- 1876 előtt Mocsónyi-kastély, Kápolnás {*}
- 1879 Templom, Soborsin, terv
- 1882 Parlament, Budapest, pályázati terv (Kallina Mórral)
- 1890 Plébániatemplom, Eszék, terv
- 1900 k. Bankpalota, Budapest, terv

Szakraális épületek tervei

- 1862 Dóm, Berlin
- 1868–1873 Zsinagóga, Pest, Rumbach Sebestyén utca {*}
- 1879 Templom, Soborsin, terv
- 1890 Plébániatemplom, Eszék, terv

- 1891 Tanulmányterv a berlini Dómhoz
- 1895 Szt. János kápolna, Wien, Währinger Gürtel {*}
- 1899 Plébániatemplom, Währing, terv
- 1899 Kapucinusok temploma, Wien I
- 1902–1807 Am Steinhof templom, Wien XIV {*}
- 1902 Katedrális, Patrasz, Görögország
- 1905 Az ún. Interimskirche, Wien
- 1916 Siegeskirche, Maria-Ellend
- 1916 Notkirche, Wien
- 1917 Friedenskirche, Schmelz, Wien XV

A mór építészetéről a bécsi könyvtárakban 1870 körül hozzáférhető művek

(Válogatott jegyzék)

Könyvek

- Pascal Coste, *Architecture Arabe ou monuments du Kaire* (Paris, 1839)
- J. B. Fischer von Erlach, *Entwurf einer Historischen Architectur* (Wien, 1721)
- J. Gailhabaud, *Denkmäler der Baukunst*, II. kötet: Das Mittelalter. Német átdolgozás: F. Kugler, J. Burckhardt, (Hamburg / Leipzig, 1852)
- Girault de Prangey, *Essai sur l'Architecture des Arabes et des Mores en Espagne* (Paris, 1841)
- F. M. Hessemer, *Arabische und alt-italienische Verzierungen* (Berlin, 1837)
- J. J. Hittorff, L. Zanth, *Architecture moderne de la Sicile* (Paris, 1835)
- Owen Jones, J. Goury, *Plans, Elevations, Sections and Details of the Alhambra from the Drawings Taken from the Spot*, 2 kötet (London, 1842–1845)
- Owen Jones, *The Grammar of Ornament* (London, 1856); németül is (London és Leipzig, 1868)
- E. Knoblauch, F. A. Stüler, *Die neue Synagoge in Berlin* (Berlin, 1867)

- A. H. Layard, *The Monuments of Niniveh*, 2 kötet (London, 1849-1853); németül is (Leipzig, 1854)
- J. C. Murphy, *The Arabian Antiques of Spain* (London, 1813)
- A. Rosengarten, *Die architektonischen Stylarten* (Braunschweig, 1857)

Cikkek az ABZ folyóiratban

- 1840 "Lakóház Algírban"
- 1842 "Mór épület Algírban"
- 1850 "Bizánci stílusú középkori templomok Görögországban"
- 1853 "A konstantinápolyi vízvezetékek"
- 1853 "Hosios Lukas és Daphni"
- 1854 "Az Omar-mecset Jeruzsálemben"
- 1854 "Arab lakóház Algírban"
- 1856 "Az arabok építőművészete"
- 1857 "Templomok és kolostorok a Keleten"
- 1858 "Arab temetőkápolna Algírban"
- 1859 "Bizánci templomok Aquitániában"
- 1862 "Nézetek a kairói minaretekről"
- 1863 "A Szentföld templomai"
- 1864 "Templomok Jeruzsálemben"

Irodalomjegyzék

- Allerhand, Jakob, *Das Judentum in der Aufklärung* (Stuttgart / Bad Cannstatt, 1980)
- Allerhand, Jakob, *Toleranzpolitik und Kulturkampf* (Eisenstadt 1982)
- Allgemeine Bauzeitung* (Alapította: Ludwig Förster) (Wien, 1837–1918)
- Al-Madhi, Sallama, *Der Einfluss der islamischen Architektur auf die Wiener Bauten des 19. Jahrhunderts* (Kiadatlan doktori értekezés) (Wien, 1973)
- Aradi Nóra (Főszerk.), *Magyar művészet*, VI: 1890–1919, 1. rész, szerk.: Németh Lajos (Budapest, 1981)
- Battenberg, Friedrich, *Das europäische Zeitalter der Juden. Zur Entwicklung einer Minderheit in der nichtjüdischen Umwelt Europas* (Darmstadt, 1990)
- "Bericht der Synagogenbau-Kommission" ("A zsinagóga-építő Bizottság jelentése"), in: *Izraelita Közlöny*, 6, Nr. (1869. máj. 7)
- Bihl, Wolfdieter, "Die Juden in der Habsburgermonarchie, 1848-1918", in: *Studia Judaica Austriaca*, 8 (Eisenstadt, 1980)
- Börsch-Supan, Eva, *Berliner Baukunst nach Schinkel* (München, 1977)
- Bothe, Rolf (Szerk.), *Synagogen in Berlin. Zur Geschichte einer zerstörten Architektur*, 2 kötet (Berlin, 1883)
- Burstyn, Ruth, "Die Geschichte des Leopoldstädter Tempels, 1858-1938", in: *Kairos* 3–4 (1986)
- Dolgner, Dieter, "Die Synagoge im Schaffen Gottfried Sempers", in: *Wiss. Z. Univ. Halle*, 37 / 5 (1988)
- Entwürfe zu Kirchen, Pfarr- und Schulhäusern. Zum amtlichen Gebrauche herausgegeben von der Königl. Preussischen Ober-Bau Deputation* (Potsdam, 1852)
- Eschwege, Helmut, *Die Synagoge in der deutschen Geschichte* (Dresden, 1980)
- Fehérváry Rudolf, *A Budapest VII. kerületi, Rumbach utcai zsinagóga* (Magyar Építéstörténeti Dokumentáció, 2. szám) (Kiadatlan gépirat) (Budapest, 1981)
- Fishof, Iris, "Jerusalem above My Chief Joy. Depictions of Jerusalem in Italian Ke-tubot", in: *Journal of Jewish Art*, 9 (1980)
- Förster, Ludwig, "Über Synagogenbau (Rede zur Einweihung des Leopoldstädter Tempels, 18. 5. 1858)", in: *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 22 (1858)
- Franzheim, Liesel, *Juden in Köln von der Römerzeit bis ins 20. Jahrhundert* (Kiállítási katalógus) (Köln, 1984)
- Gerő László (Főszerk.), *Magyarországi zsinagógák* (Budapest, 1989)
- Genée, Pierre, *Wiener Synagogen, 1825–1938* (Wien, 1987)
- Geretsegger, H., Peintner, M., *Otto Wagner, 1841–1918. Ungbegrenzte Groszstadt – Beginn der modernen Architektur* (Wien / Salzburg, 1983)
- Graf, Otto A., *Otto Wagner. Das Werk des Architekten, I: 1860-1902* (Wien / Köln / Graz, 1985)
- Grünvald Fülöp, Naményi Ernő, *Budapesti zsinagógák* (Budapest, 1949)
- Haiko, Peter, "Zum Frühwerk Otto Wagners. Ein neu entdecktes städtebauliches Ensemble und bisher unbekanntes Bauten des Architekten", in: *Wiener Geschichtsblätter* 29, 3. füzet (1974)
- Hammer-Schenk, Harold, *Synagogen in Deutschland. Geschichte einer Baugattung in 19. und 20. Jahrhundert*, 2 kötet (Hamburg, 1981)
- Hammer-Schenk, Harold, "Die Architektur der Synagoge 1780–1933", in: Schwarz, Hans-Peter (Hrsg.), *Die Architektur der Synagoge. Ausst. Kat.* (Frankfurt, 1988)
- Heller Imre, Vajda Zsigmond, *The Synagogues of Hungary. An Album* (New York, 1968)
- Hevesi, Ludwig (= Lajos), *Budapest und seine Umgebungen* (Budapest, é. n. [1873])
- Hevesi, Ludwig (= Lajos), "Wie soll man den Leopoldstädter Tempel bauen? Ein Vorschlag zur Güte" (Feuilleton), in: *Pester Lloyd*, Nr. 87 (1899. április 7), 2.d.
- Hevesi, Ludwig (= Lajos), *Acht Jahre Sezesion* (Wien, 1906)

- Hevesi, Ludwig (= Lajos), *Österreichische Kunst im 19. Jahrhundert* (Leipzig, 1906)
- Hilker-Siebenhaar, Carolin (Szerk.), *Wegweiser durch des jüdische Berlin*. Geschichte und Gegenwart (Berlin, 1987)
- Husserl, Siegmund, *Die Entstehung des Leopoldstädter Tempels in Wien* (Kiadatlan gépirat) (Wien, 1908)
- Husserl, Siegmund, "Die israelitische Kultusgemeinde Wien", in: *Ost und West*. Illustrierte Monatshefte für modernes Judentum, 10 (1910)
- Jones, Owen, *The Grammar of Ornament* (London, 1856)
- Jones, Owen, Goury, Jules, Plans, *Elevations, Sections and Details of the Alhambra from Drawings Taken from the Spot*, 2 kötet (London, 1842–1845)
- Jüdisches Lexikon* (Alapította: Georg Herlitz és Bruno Kirschner), 4 kötet (Berlin, 1927)
- Jurcsik Károly, *Építéstörténeti dokumentáció a győri zsinagóga felújítási-hasznosítási javaslatával kapcsolatban* (Győr-Sopron Megyei Tanács Tervező Irodája) (Kiadatlan gépirat) (Győr, 1987)
- Kapfinger, Otto, Krischnitz, Adolf, *Die Wiener Sezession*, I. Das Haus: Entstehung, Geschichte, Erneuerung (Wien / Köln / Graz, 1986)
- Katzburg, Nathaniel, "The Jewish Congress of Hungary, 1868-1869", in: *Hungarian-Jewish Studies*, 2 (New York, 1969)
- Kempf, Franz Xaver, *Geschichte und Bau des israelitischen Cultustempels* (Budapest, 1859)
- Klasen, Ludwig, *Grundrissvorbilder von Gebäuden aller Art*, Abteilung XI. Gebäude für kirchliche Zwecke, II: Jüdische Tempel oder Synagogen (Leipzig, 1889)
- Koller-Glück, E., G. Lindner, E. Schawerda, M. Vyoral-Tzschapka, *Die Villa Hahn in Baden* (Villa Hahn, Baden. Verein Projektgruppe Otto Wagner) (Wien / Braunschweig, 1986)
- Komárik Dénes, "Építésképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek", in: *Építés-Építészettudomány*, 3, Nr. 4 (1972)
- Komárik Dénes, Feszl Frigyes, *1821–1884* (Kiállítási katalógus) (Budapest, 1984)
- Kopp, Ernst, *Beitrag zur Darstellung eines reinen und einfachen Baustyls*, 2 füzet, Entwurf zu 4 Synagogen sowie deren theilweise Umarbeitung zu evangelischen und katholischen Kirchen (Dresden, 1837)
- Koppelkam, Stefan, *Der imaginäre Orient*. Exotische Bauten des 18. und 19. Jahrhunderts in Europa (Berlin, 1987)
- Körösi József, *Die Bauthätigkeit Pest's 1870 und 1871* (Pest, 1872)
- Körösi József, *Die Bauthätigkeit Pest's 1873 und 1874* (Berlin, 1875)
- Kortz, Paul (Szerk.), *Wien am Anfang des XX. Jahrhunderts*. Ein Führer in technischer und künstlerischer Richtung, 2 kötet (Wien, 1906)
- Krinsky, Carol Herselle, "Representations of the Temple of Jerusalem before 1500", in: *Warburg Journal*, 33 (1970)
- Krinsky, Carol Herselle, *Europas Synagogen* (Stuttgart, 1988)
- Kühnel, Ernst, *Die Arabeske*. Sinn und Wandlung eines Ornaments (Wiesbaden, 1949)
- Kühnel, Ernst, "Der mamlukische Kassettenstil", in: *Die Kunst des Orients* (Szerk.: E. Kühnel), I (Wiesbaden, 1950)
- Künzl, Hannelore, *Islamische Stilelemente im Synagogenbau des 19. und frühen 20. Jahrhunderts* (Habilitationsschrift) (Frankfurt a. M. / New York / Mainz / Nancy, 1984)
- Künzl, Hannelore, "Der Synagogenbau im Mittelalter", in: Schwarz, Hans-Peter (Hrsg.), *Die Architektur der Synagoge*. Ausst. Kat. (Frankfurt, 1988)
- Künzl, Hannelore, "Europäischer Synagogenbau vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", in: Schwarz, Hans-Peter (Hrsg.), *Die Architektur der Synagoge*. Ausst. Kat. (Frankfurt, 1988)

- Liedl, Gottfried, *Al-Hamra*. Zur Geschichte der spanisch-arabischen Renaissance in Granada, I (Wien / Berlin, 1990)
- Mayer, Siegmund, *Die Wiener Juden*. Kommerz, Kultur, Politik, 1700–1900 (Wien / Berlin, 1917)
- Moravánszky, Ákos, "Ein ungarischer Wagner-Schüler. Die Architektur von István Medgyasszay vor dem ersten Weltkrieg", in: *bauforum*, Nr. 83/84 (1981)
- Moravánszky, Ákos, "Byzantinismus in der Baukunst Otto Wagners als Motiv seiner Wirkung östlich von Wien", in: Gustav Peichl (Szerk.), *Die Kunst des Otto Wagner*. Ausst. Kat. (Wien, 1984)
- Moravánszky, Ákos, "Otto Wagner und die ungarische Architektur der Jahrhundertwende", in: *Steine sprechen*, Nr. 76 (Wien, 1984)
- Moravánszky Ákos, *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában, 1867–1918* (Budapest, 1988) / *Die Architektur der Donaumonarchie, 1867–1918* (Budapest / Berlin, 1988)
- Mothes, Oscar, *Illustriertes Bau-Lexikon*, 4 kötet (Leipzig / Berlin, 1876)
- Nobl, Friderike, *Die Synagogen der aschkenasischen Juden in Mittel- und Osteuropa* (Kiadatlan doktori értekezés) (Wien, 1933)
- Peichl, Gustav (Szerk.), *Die Kunst des Otto Wagner*. Ausst. Kat. (Wien, 1984)
- Pozzetto, Marco, *Die Schule Otto Wagners, 1894–1912* (Wien, 1980)
- Sandgruber, Roman, "Der grosse Krach", in: *Traum und Wirklichkeit*, Wien 1870–1930. Ausst. Kat. (Wien, 1985)
- Schnaase, Carl, *Geschichte der bildenden Künste*, 3. kötet, 2. kiadás (Düsseldorf, 1869)
- Schwarz, Hans-Peter (Szerk.), *Die Architektur der Synagoge*. Ausst. Kat. (Frankfurt a. M., 1988)
- Semper, Gottfried, *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten*, I: Die textile Kunst, 2. kiadás (München, 1878)
- Sisa József, "A Rumbach utcai zsinagóga. Otto Wagner ifjúkori alkotása", in: *Ars Hungarica* (1982)
- Sisa József, "Daten zur Tätigkeit Otto Wagners in Ungarn", *Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege*, 37, Nr. 1-2 (1983)
- Sisa József, "A Pesti Új Városháza", in: *Ars Hungarica* (1983)
- Sourdel-Thomine, J., Spuler, B., *Die Kunst des Islam* (Propyläen Kunstgeschichte, 4. kötet) (Berlin, 1973)
- Stenographische Protokolle des niederösterreichischen Landtages*, I. Sektion, IX. Wahlperiode, 1.-35. Sitzung, Wien, 1903
- Strobl, Alice, *Das k. k. Waffenmuseum im Arsenal*. Der Bau und seine künstlerische Ausschmückung (Graz / Köln, 1961)
- Szendrei János, Szentiványi Gyula, *Magyar képzőművészek lexikona*, I (Több nem jelent meg) (Budapest, 1915)
- Thieme, Ulrich, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* (Leipzig, 1907-1950)
- Tombor Ilona, *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból* (Budapest, 1968)
- Villadsen, Villad, "Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19. Jahrhunderts", in: *Hafnia* (1978)
- Wagner, Otto, *Einige Scizzen, Projecte und ausgeführte Bauwerke*, I (Wien, 1889); III (Wien, 1906)
- (Wagner, Otto), *Aus dem Nachlass Otto Wagners*. Unbekannte Entwürfe, Skizzen und Pläne ("Eternit"-Impulse) (Wien, 1984)
- Wagner-Rieger, Renate, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert* (Wien, 1970)
- Wagner-Rieger, Renate, "Vom Klassizismus bis zur Sezession", in: *Geschichte der Stadt Wien*, VII / 3 (Wien, 1973)
- Wagner-Rieger, Renate, "Semper und die Wiener Architektur", in: *Gottfried Semper und die Mitte des 19. Jahrhunderts* (Basel / Stuttgart, 1976)

- Wagner-Rieger, Renate, Mara Reissberger, *Theophil von Hansen* (Die Wiener Ringstrasse, szerk.: R. Wagner-Rieger, VIII. kötet) (Wiesbaden, 1980)
- Wehdorn, Manfred, *Die Bautechnik der Wiener Ringstrasse* (Die Wiener Ringstrasse, szerk.: R. Wagner-Rieger, XI. kötet) (Wiesbaden, 1979)
- Whyte, Ian Boyd, *Emil Hoppe, Marcel Kammerer, Otto Schönthal*. Drei Architekten aus der Meisterschule Otto Wagners (Berlin, 1989)
- Wurzbach, Constant von, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* (Wien, 1857–1891)
- Zádor Anna, *A klasszicizmus és romantika építésze Magyarországon* (Budapest, 1981)
- Zeke, Gyula, "Four Theses about the Hungarian Orthodoxy, 1868-1949" (Előadás a "Hungarian Jewish Coexistence and the Central-European Background" c. kongresszuson, Harvard University, 1991. okt. 21–23) (Kézirat)
- Baden-württembergisches Gen. Landesarchiv, Karlsruhe: 3
- Baliga Kornél, Budapest: II
- Bothe, *Synagogen in Berlin*: 88
- Cházár László, Boulogne: 32
- Der Bautechniker*, 1903, p. 737: 83
- Entwürfe zu Kirchen*: 85
- Erich, Renata M., Wien: III
- FIMÜV, Budapest, Fényképtár: 1, 20–26, 29, 33, 66, 67, 75–77
- Gazda, in: Geró, *Magyarországi zsinagógák*: 12, 54, 71, 80, 82, 84, 92
- Genée, Pierre, Wien: 40
- Hilker-Siebenhaar, *Wegweiser durch das jüdische Berlin*: 93
- Horwitz, *Kassler Synagoge*, 1907: 4
- Illustriertes Jahrbuch für Ernst & Scherz*: 13
- Jones, *Plans (...) of the Alhambra*: 58
- Jones, *The Grammar of Ornament*: 55, 70
- Jurcsik, *Építéstörténeti dokumentáció*: 79
- Klasen, *Grundrissvorbilder*, Abt. IV: 90
- Klősz György, Budapest, 1895: 19
- Kopp, *Beitrag zur Darstellung (...)*: 78
- Kortz, *Wien am Anfang des xx. Jahrhunderts*: 41
- Krause, Walter, Wien: 47–49, 61, XXIII, XXIV
- Krinsky, *Europas Synagogen*: 7, 36
- Kühnel, *Der mamlukische Kassettenstil*: 73
- Moravánszky, "Ein ungarischer Wagner-Schüler": 81
- Müller, Ines, Margareta Vyoral-Tschapka, Wien: 28, 34, 37, 38, 42, 43, 50–53, 57, 59, 65, 68, 72, 96, 97–100, 102–104, I, IV, VIII–XXII
- Peichl, *Die Kunst des Otto Wagner*: 101
- Sammlung Seemann, Wien: 31
- SMPK Berlin, Kunstbibliothek: 16, 17
- Sourdel-Thomine, *Die Kunst des Islam*: 87
- Universität Wien, Institut für Kunstgeschichte, Photosammlung: 95
- Wagner, *Einige Skizzen*, 1889: 27, 44
- Wagner, *Einige Skizzen*, 1906: 89, 91, 94, VII
- Weinbrenner, *Slg. Grundrisspläne*, 1858: 2
- Went, Karl-Ernst, Bremen: 69

Képegyzék

A szerző és a kiadó ezúton is köszönetet mond mindazoknak, akik a könyvben felhasznált képeket a rendelkezésére bocsátották, illetve ezek közléséhez hozzájárultak. Ha szándékunk ellenére bárkinek a szerzői jogait megsértettük volna, kérjük, az érintett értesítsen bennünket.

ABZ: 5, 6, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 39, 45, 56, 60, 62–64, 74

Akademie der Bildenden Künste, Wien, Kupferstichkabinett: 46

Alba Regia ÁÉV, Székesfehérvár / Budapest: 365

Haraszi György

A Rumbach utcai zsinagóga és hívei

Százhusz év történetéből

*Vivos voco
Mortuos plango
Fulgura frango*

A zsidók újbóli megtelepülése Pesten

A magyar középkor századaiban Pesten is honos zsidóság újkori – a török hódoltság utáni – megtelepülésének kezdeteit csak a 18. század utolsó évtizedeire tehetjük. Hogy ezt megelőzően Pestnek nem volt számottevő zsidó lakossága, az a többségében német eredetű, kiváltságait féltékenyen őrző városi polgárság elutasító magatartásával magyarázható. Pest sz. kir. város tanácsa utoljára még 1773. július 8-án is arra hivatkozhat,¹ I. Lipót 1703. évi (október 23) privilégiuma alapján, amelyet az 1715. évi országgyűlés XXXVII. törvénycikkelye megerősített, hogy a városban nem lagnak zsidók. A városi vezetőség a kereskedők, sőt, a peres ügyekben a királyi tábla döntésére váró zsidók ideiglenes tartózkodását is tiltani igyekezett. "(A város) az átutazó zsidóktól 30 krajcárt és az éjnek idején meghálótól 1 tallér vámot szedtetett. Utóbbi idővel 3 krajcárra (1 garas) szálította le; ez volt az úgynevezett *Schlafgroschen*."²

A Helytartótanács hathatós támogatásának eredményeképpen a zsidó kereskedők a vásárokat alkalmilag ugyan már 1755-től kezdve látogathatták, de állandó részvételüket az illetékes hatóságok továbbra sem engedélyezték. A 18. század hatvanas éveitől a város a zsidó vásárlátogatók számára minden országos vásár idején 16 napra ideiglenes kóser vendéglő megnyitását engedélyezte, s a vendéglőt időről időre jó pénzért bérbe adta a szomszédos Óbudán lakó zsidóknak. Az első állandó zsidó vendéglőt csak 1783 derekán, a türelmi rendelet kiadását követően nyithatták meg.³ Tudjuk azonban, hogy már az 1770-es években hosszabb-rövidebb időre megtelepedett Pesten egy-egy *commoráns*, azaz "időző" zsidó, vagyis olyan személy, aki csak meghatározott ideig tartózkodhatott a városban, s üzletet sem nyit-

hatott. Ezek a zsidók és családtagjaik istentiszteletüket az 1787. évi első pesti zsidóösszeírásban már a tolerált zsidó családfők⁴ között felsoroltak egyikének, Marcus Sachselnek (Sax) (megh. Pest, 1819), utóbb a gyülekezet elöljárójának lakásán tartották. Az engedély nélküli imahelyet azonban a városi hatóság rövidesen bezáratta.⁵

Csak II. Józsefnek 1783. március 31-én kibocsátott rendeletét, a "Systematica gentis Judaicae regulatio"-t követően nyíltak meg a városok kapui (kivéve a bányavárosokat), így Pesté is, az izraeliták előtt. Az első betelepülők főként a 18. században már folyamatos zsidó népességgel bíró Óbuda mezővárosából érkeztek, de utóbb egyre nagyobb számban az ország más tájairól és külföldről is, leginkább Cseh és Morvaországból, az osztrák örökös tartományokból és a német államokból, s kereskedelmi tevékenységükkel fellendítették az addig jelentéktelen Pest gazdasági életét.

A városban élő zsidók istentiszteleti helye 1784-től kezdve egy Király utcai épület, az ún. *Häuserl* (másképp: *Häuszlir* vagy *Häusler*) majorság egyetlen szerény helyisége volt, egyelőre még továbbra is felsőbb engedély nélkül.⁶ Tizenkét évvel később, 1796-ban új imahelyet rendeztek be az Orczy család hatalmas, két-szintes, kétudvaros sarokházában, az ún. Orczy-házban, mely a Károly körút és a Király utca sarkán, a Király utca 1 sz. alatt (a mai Madách téri házak helyén), azaz a pesti belváros tőszomszédságában állt. Maga a ház a 20. század első feléig megmaradt, csupán 1937-ben bontották el; úgyszólván kizárólag a pesti zsidóság lakta, ezért *Judenhof*-nak is nevezték.⁷ A br. Orczy Józseffel kötött szerződés szerint az első hat esztendőben évi 250 forintért bérelt, két helyiségből álló imaház (egy-egy szoba a férfiak, illetve nők részére) élére Israel (ben Solomon) Wahrmann (Óbuda, 1755 – Pest, 1826) személyében 1799 tavaszán az első pesti rabbit is megválasztották.

Rabbi Wahrmann hatósági elismerésével (1800) indult meg a nagy jövőjű pesti hitközség

hivatalos élete. Addig a pesti zsidók felett hitéleti szempontból az óbudai hitközség rabbija gyakorolta a jurisdictiont.⁸ Még ugyanabban az évben Wahrmann megalkotta a hitközség első szabályzatát, és autonóm módon megválasztották a három főből álló elöljáróságot.

Pest sz. kir. városban a gyülekezet tagjainak száma ekkor – az 1799. december 2-i conscriptio szerint – már meghaladta az 1000 főt; az 52 tolerált zsidó család lélekszáma 310 fő volt, míg a commoránsoké (82 család) összesen 765 lélek. (Érdekességképpen említhető, hogy maga az óbudai születésű Wahrmann is csak commoráns volt.) A Lipótvárosban élő 62 család kivételével valamennyien terézvárosi lakosok.

A jelentéktelen kisvárosból néhány évtized alatt az ország gazdasági, majd politikai központjává váló Pest-Buda rohamos fejlődésével szoros kölcsönhatásban és a magyarországi zsidóság soraiban megkezdődött társadalmi mozgás eredményeképpen a 19. század első felében, de különösen az 1830–1840-es évekkel kezdődően virágzásnak indult a pesti zsidó gyülekezet a maga "(...) vallási, közművelődési és jóléti intézményeivel, melyeket saját alkotmánya szerint kormányoz."⁹ Egymás után épültek ki a hitközség intézményei, létesítményei, így a *Chevrá Kadisa* vagy Szentegylet (1788), a temető (1801), a kórház (1805), a rituális fürdő (*mikve*) (1807), a nyilvános elemi iskola (1814), "A nehéz kézműveket és földművelést az izraeliták közt terjesztő egylet" (a második világháborúig fennálló Magyar Izr. Kézmű- és Földművelési Egylet elődje) (1841), a "Magyarító egylet" (1844) stb.¹⁰

Hamarosan – még 1848 előtt – a pesti zsidó község az ország legnagyobb súllyal bíró szervezetévé vált, jelentőségben megelőzve az óbudai és pozsonyi községeket; a kérvények, amelyeket a zsidóság a központi kormányszervekhez, országgyűléshez (1807, 1832, 1839), uralkodóhoz (1817, 1830) és más hatóságokhoz benyújtott, szinte kivétel nélkül az itteni hitközség kezdeményezései voltak. Beadványaiban a hitközség elöljárósága magát mint a magyarországi zsidóság képviselőjét jelölte meg. Csupán a legfontosabb mozzanatokat em-

lítve, a pesti zsidó község volt a bölcsője azoknak a mozgalmaknak, amelyek a zsidók jogviszonyainak szabályozását (1840), a türelmi adó eltörlését (1846), a szegedi országgyűlés rendelkezéseit (1849), az 1867. évi emancipációt és az 1895. évi recepciót eredményezték.

Pesti zsinagógák

Az első pesti zsinagógában Wahrmann halála (1826) után a főrabbi széke tíz évig betöltetlen maradt. Ezalatt Simon (ben David) Oppenheimer (Kromau, Morvaország, 1753 – Pest, 1851), Azriel (Israel) Brill (Sasvár, 1778 – Pest, 1853)¹¹ és Moses Kunitzer (Óbuda, 1774 – Buda, 1837) rabbi-tanácsosok (*daján*) voltak a hitközség vallási vezetői.

Ez idő tájt a pesti zsidók túlnyomó többsége a legdinamikusabban fejlődő elővárosban, a Teréz(ia)-városban lakott; a 19. század elejétől kezdve ez volt a város legnépesebb kerülete. A többségében kereskedelemről élő zsidóság a városrész gyakran csak *Judenstadt*-nak nevezett centrumában tömörült. Számuk 1830-ban 4222 volt, 1870-ben már a 20,000-hez közeledett.

A pesti zsidóság kereskedelmi és vallási központjának számító Orczy-házban található hitközségi zsinagóga mellett több magán imaház is létesült, ezeket az ún. templomegyletek tartották fenn.

A források 1800 táján már említenek egy *Beth-Haus*-t a későbbi "Rombach" utcában. A Király utca 6. sz. alatt volt a Lengyelországból és Ukrajnából a nyomor és pogromok elől menekülő, vallási hagyományaikhoz erősen ragaszkodó haszidok ("szefárdok") 1800-ban létesített zsinagógája, amelyet 1830-ban az Orczy-házba költöztettek át. A nagy zsinagóga szomszédságában (Király utca 2.) álló "*Fehér lúd*" (más néven: Wagner-) ház adott otthont az 1805-ben alakult *Cheszed Neurim* Betegsegélyező Egylet imaházának. A Király utca 12. sz. alatti *Gömersches Haus*-ban 1827-ben létesítettek rövid életű imahelyet. "Ugyancsak a Király utcában volt a frank és török közösség zsinagógája is."¹²

Az 1826-ban felavatott bécsi *Cultustempel* berendezése, szónoklata és kórusral kísért, a maga korában európai hírű kezdeményezésnek számító, megreformált, ünnepélyes istentisztelete olyan nagy hatást gyakorolt a hitközség vallási újításokra hajló, többségében műveltebb és vagyonosabb, asszimilálódott tagjaira, hogy 1828-ban a *Cheszed Neurim* Egylet imaházában, amelyet ez időtől fogva *Cultus-templom*-nak vagy *Chorschül*-nek neveztek, meghonosították a *Wiener Minhág* (bécsi rítus) szertartásrendjét.

Az 1796-ban létesített és utóbb kicsinek bizonyult imaház helyett 1820-ban az Orczyház Király utcai udvarában, a balszárny első emeletén Zofahl Lőrinc építész tervei alapján egy nagyobb, két oszlopsor által tagolt, háromhajós, ún. német zsinagógát nyitottak,¹³ de a megnövekedett igényeket és higiéniai követelményeket ez sem tudta kielégíteni, ezért 1830-ban a ház Király utcai bejáratával szemben, az udvarban egy 585 imaszékkal rendelkező zsinagógát alakítottak ki, amelynek fenntartásába a volt lengyel imaház híveit is bevonták; a férfiak helye az első, a nőké a második emeleten volt.¹⁴ Ez a harmadik, a *Sulhán Aruch* alapján álló konzervatív istenháza több, mint negyven éven keresztül volt használatban, egészen a "Rombach" megnyitásáig.

Az új hagyományhű zsinagóga építésével párhuzamosan a jövődöbéli neológok részére a bécsi Mannheim-féle Chorschül mintájára 1830-ban Zofahl elgondolása szerint ugyancsak az Orczyházban külön imahelyet, egy ún. "kultusz-" vagy "kartemplom"-ot is béreltek és rendeztek be a tulajdonos által eredetileg vigadóknak szánt teremben.¹⁵ A zsinagógánál kisebb, 491 imaszékkal berendezett, ugyancsak kétemeletes kartemplomban kórus működött, az imarendet megrövidítették, hitszónokot alkalmaztak.¹⁶ (Itt tartottak Pesten először külön női istentiszteletet.) A zsinagógába a pesti izraelita gyülekezet hagyományhű, jobbára idősebb tagjai jártak, míg a "kartemplom"-ba a "haladó párt" tagjai, a kezdeti ellenségeskedés után¹⁷ viszonylagos békében és egyetértésben.

A pesti állapotokat összehasonlítva a számos vidéki hitközségben kialakult helyzettel,

elmondhatjuk, hogy a két irányzat követői, akiket a 19. század harmincas-negyvenes éveiben az ország természetes központjává vált városban *zsinagóga*-, illetve *templom-párt*-nak hívtak, ekkor még jól megfértek egymással, de a két eltérő rítusú imahely iránti szükséglet már előrevetítette a közelgő összeütközés veszélyét. Országos szinten a szakításra 1868/69 után került sor.

Orthodox, neológ, status quo ante

A neológoknak nevezett reformpártiak kezdeményezésére br. Eötvös József kultuszminiszter a hitközségi és iskolai ügyek rendezése céljából 1868-ban összehívta a magyarországi izraeliták egyetemes kongresszusát, hogy az megválassza azt az össz-zsidó vezetőséget, mely a jövőben a zsidóság képviselőjében a kormány tárgyalópartnerre lehet a kultuszt és nevelést érintő valamennyi kérdésben.

Az orthodoxok számára elfogadhatatlan volt a központi, a neológok uralma alatt álló vezetőség; kivonultak a kongresszusról,¹⁸ és az elkövetkező évek során szinte minden zsidók lakta településen létrehozták saját jótékonyági inézményeiket, önálló hitközségeiket, sőt, hamarosan egy orthodox csúcsszervezetet is. Az orthodox tábor erejét gyarapították az egyébként az orthodoxián belül is elkülönülő, többségükben jiddis anyanyelvű, az ország északi részében élő, illetve külföldről oda bevándorló haszid zsidók tömegei. A hagyományhű zsidók és a reformerek közötti szakadék olyan nagy volt, hogy némely orthodox rabbi a legszigorúbb átok terhe mellett eltiltotta híveit a neológokkal való házasodástól.

Számos helyen egy harmadik, a két tábor ellentéteit mérsékelni igyekvő irányzat hívei voltak a hangadók, s ezek a kongresszus előtti állapotok helyreállítására törekedtek.¹⁹ Az erősen magyarosodó, asszimilálódó, de a zsidó hagyományokhoz is szorosan kötődő, ún. *status quo ante* (ti. a kongresszus előtti állapotokat fenntartó), rövidebben: (*status quo* vagy egyszerűen *statusquo* hitközségek követői (a magyarországi zsidó népesség mintegy 4–5%-a²⁰)

végül is nem csatlakoztak egyik táborhoz sem, megőrizték autonómiájukat, és országos vezetőségük is csak hatvan évvel később, 1928-ban alakult meg.²¹

A két, illetve három irányzat követőinek pontos számarányát nehéz megállapítani. Budapesttel ellentétben, ahol nem csupán Magyarország, de alkalmasint az egész akkori világ legnagyobb neológ hitközsége működött, a vidéki gyülekezetek többsége a hagyományörző tábor felé hajlott, jóllehet az orthodoxok részaránya (a legújabb kutatások szerint) az 1880. évi 56.1%-ról 1910-re 51.9%-ra csökkent.²² Természetesen egy-egy helységben több gyülekezet is fennáll(hatott) egymás mellett; például, Sátoraljaújhelyen az orthodox, neológ és status quo ante hitközség egyaránt virágzott. Mint már említettük, a Pesti Izraelita Hitközség a világ legnagyobb hitközségének számított. A hagyományhú csoportok előrehaladott asszimilációja a mérsékelt orthodoxiának kedvezett, a konzervatívok a status quo ante irányzat felé hajlottak, de véleményük nyilvános artikulációjára, megfogalmazására, talán a neológok hatalmas számbeli fölénye és anyagi ereje miatt, sohasem került sor. A tradíciókhoz jobban kötődő csoportok is megmaradtak a hitközség kebelében, annak konzervatív szárnyát alkotva.

Az aránylag kis létszámú "igazi" orthodoxia már az 1870-es évek elején külön szervezkedett, saját zsinagógái, imaházai köré tömörült, önálló szervezeteket tartott fenn. A függetlenséget és erőt demonstráló Kazinczy utcai orthodox nagyzinagóga avatására 1913-ban került sor.²³

A zsinagóga-építések előzményei

1836-ban új főrabbit választottak Lów Schwab (vagy ahogy a magyarosodó Pesten nevezték: Schwab Arszlán) (Kruknau, Morvaország, 1792 – Pest, 1857) morvaországi (Prossnitz) rabbi személyében. Alatta vált a pesti zsidó hitközség, tagjainak száma, anyagi és kulturális ereje folytán, az ország vezető hitközségévé. A korábbi jiddis helyett fokozatosan a német vált az

Orczy-házban működő zsinagóga prédikációs nyelvévé. Az istentisztelet látogatói egyaránt vallási gyönyörűségüket lelték Schwab droséiban és a jeles kántor, David Streliczky-Bródy (megh. Pest, 1848) énekében.²⁴ Schwab jelentős szerepet játszott a pesti zsidóság asszimilációjában és a magyar nemzeti törekvések támogatásában. Emlékezetes 1840. április 19-i, magyarosodásra buzdító szászéki prédikációja és az 1849. május 27-i függetlenségi beszéde a hitközség ünnepi istentiszteletén – ez utóbbi miatt a szabadságharc bukása után a hírhedt Neugebäude-ban hatheti fogságot szenvedett.

Bármennyire fontos és tanulságos is a pesti zsidóság áldozatkészsége és részvétele az 1848/49. évi forradalom- és szabadságharcban, mint ahogyan fontosak a szabadságharcot követő megtorlás következményei, az autonómia megszüntetése, a hadisarcból kialakított iskolaalap stb., mindez témánk szempontjából közömbös. A későbbi irányzatok jobb megértéséhez szükséges viszont emlékeztetni arra, hogy a két hitközségi imaházon kívül néhány évig a radikális német reform imaházak mintájára egy reform templom is fennállt Pesten, a Király utcai Valero-selyemgyárban. A templomot "A Pesti Izraeliták Reform Társulata" 1848. szeptember 27-én avatta fel. A reformtársulat első papjaként Einhorn Ignác (Vágújhely, 1825 – Budapest, 1875) szolgált, aki később, a kiegyezés után, Horn Ede néven az első zsidó vallású államtitkár volt.²⁵ Utóda a pesti reform-hitközség élén a Németországból meghívott bajor származású David Einhorn (Dispek, 1809 – New York, 1879) schwerini rabbi lett (csak névrokon). A szélsőséges reformtörekvéseknek azonban nemigen volt talaja a többségükben mérsékeltlen tradicionális pesti zsidók körében, úgyhogy a reformhitközség az abszolutizmus kori hatóságok élénk segédkezése mellett már 1852 novemberében feloszlott; temploma megszűnt, rabbija kivándorolt Amerikába.²⁶

Az önkényuralom enyhülésével az 1850-es évektől kezdve a város gazdasági életében fel lendülés mutatkozott, fokozatosan nőtt a pesti zsidó kereskedők, iparosok jelentősége. 1848-tól 1869-ig a "héberék" száma Pesten a legalább 10,029 főre²⁷ becsült lélekszámról 44,890-re

emelkedett.²⁸ Ez az utóbbi szám, mint a továbbiak is, már Budapest egészére vonatkozik, de a zsidó népességet tekintve a nagyobbik rész már a múlt század első évtizedeiben is Pestre esett.

A "Dohány-templom"

A hitközség számbeli gyarapodása újólag szükségessé tette egy nagyobb, külsőleg is reprezentatív templom építését, mivel az Orczy-házban fenntartott imaházak sem befogadóképességük, sem egyéb körülményeik tekintetében nem feleltek meg a hívek igényeinek. Pest sz. kir. városban szokásjog alapján korábban a zsidók ki voltak zárva az ingatlanszerzésből, még templomépítés céljára sem vásárolhattak telket. Többszöri felségfolyamodványuk (1812, 1825, 1829) is eredménytelen maradt, ezért 1837-ben 32 esztendőre bérbe vették br. Baldacci Antaltól a mai Dohány utcai templom telkét, és 1841-ben megszerezték a telek folytatását kelet felé. Csak az 1840:XXIX.tc. kedvező határozatait követően, 1844-ben sikerült a telekvásárlást véglegesíteni.²⁹

A felépítendő imaház rítusáról hosszú, több évtizedes vita folyt. A hívek egy része a régi zsinagóga szertartásait, míg a többség a kultusztemplom imarendjét akarta meghonosítani a leendő istenházában. A kérdés eldöntésére már 1842 elején a hitközség világi vezetőiből, Schwab főrabiból és a két irányzat követőiből vegyes bizottságot állítottak fel. Az 1842. február 3-án Öszt(er)reicher Dávid (Pest, 1791 – Pest, 1867) hitközségi elöljáró elnökletével és a főrabbi jelenlétében megtartott első ülésen úgy határoztak, hogy mind a kultusztemplom, mind a régi szertartású zsinagóga számára egyidejűleg fognak új, impozáns épületet emelni. A két irányzat híveinek kölcsönös féltékenysége, a politikai bizonytalanság és last but not least a hitközség ingatag anyagi helyzete egyelőre nem tette lehetővé az építkezés megindítását. Több éves huzavona után³⁰ az 1845. szeptember 3-i templomépítő bizottsági ülésen³¹ Schwab Lów kompromisszumra hajló törekvéseinek köszönhetően úgy egyeztek meg, hogy

a felépítendő templom istentisztelete a Mannheimer-féle bécsi rítushoz igazodó, de annál radikálisabb kultusztemplom szokásait kövesse, azaz: a héber imák egyelőre rövidítés nélkül, ellenben kórus és orgonazene, német, utóbb pedig magyar nyelvű prédikáció, a régi zsinagóga látogatói számára pedig belátható időn belül ugyancsak új zsinagóga épüljön.

A határozat vágyálomnak bizonyult, a templomépítés ügye újabb öt évre lekerült a napirendről. Csak 1850. október 27-én alakult ismét egy építési bizottság Schwab Lów elnökelete alatt; tagjai Joseph Bach hitszónok, Simon Oppenheimer, az agg rabbisági ülnök, valamint a rabbiság két új tagja: Juda Wahrmann (Pest, 1793 – Pest, 1868) és Brill Sámuel Lów (Lób) (Pest, 1814 – Pest, 1897), továbbá nyolc világi tag. Javaslaik alapján ez alkalommal a hitközségi elöljárók december 15-én úgy döntöttek, hogy a szükséges anyagi eszközök hiányában csak a kultusztemplomot építik meg (a költségek az imaszékek eladásából fedezendők), míg a régi rítushoz ragaszkodók számára továbbra is egy "tágas zsinagóga"-t tartanak fenn. A zsinagóga-pártiak ismételt tiltakozásának hatására az elöljáróság az 1851. augusztus 6-i ülésén – ki tudja, már hányadszor – újfent megváltoztatta az álláspontját: külön templom és zsinagóga építésére voksolt.

Ahogy várható volt, most a reformerek lendültek támadásba, kampányuk eredményeképpen 1853. január 17-én "(...)az elöljáróság elhatározta – s ez volt immár az utolsó, végleges határozat –, hogy csak egy imaházat, mégpedig kultusztemplomot építtet, mihez a Helytartóság engedélye azonnal kikéretik." A Barnay Ignác titkár³² által készített s február 6-án benyújtott folyamodvány kifejti, hogy az évek óta húzódó templomépítés kérdése főként azért nem volt megoldható, mert a hajthatatlan pártvezérek nem tudtak a felépítendő istenháza módjára nézve megegyezni. A régi zsinagóga látogatói most végre beleegyeztek abba, hogy kultusztemplom építtessék, kórusos, orgonás istentisztelettel, melynek liturgiájához tartozik a német nyelvű vallásos ének és prédikáció is. Ennek ellenében a hitközség vezetősége kötelezi magát, a lelkiismereti szabadság elvével

fogva, hogy "minden időkbén fenn fog tartani egy régi berendezésű zsinagógát is, a mostaninak nagyságában."³³

A pest-budai cs. kir. Helytartósági osztály 15402. sz., 1853. október 10-én kelt rendelete alapján 1854 nyarán megkezdődött a templom építése. 1859-re készült el és került az őszi nagyünnep előtt felavatásra a híres bécsi 2. kerületi (Leopoldstadt) zsidó templom (felavattva 1858-ban), tervezője, Ludwig Förster bécsi műépítész elgondolása alapján Wechselmann Ignác (Nicolai, Porosz-Szilézia, 1828 – Budapest, 1903) pesti zsidó építész vezetésével készült mór stílusú, kéttornyú, monumentális új istenháza,³⁴ amely 2963 ülőhelyével – immár majd 140 éve – nemcsak a főváros legdíszesebb középületei közé tartozik, de a világ egyik legnagyobb és elismerten legszebb zsidó temploma is.

A konzervatív ágazatnak ismételtlen megígért zsinagóga avatására csak jó egy évtizeddel később került sor. Még folytak a Dohány utcai templom építkezései, amikor Schwab Lów főrabbi, aki rabbi-tanácsosaival, az első pesti rabbi fiával, Wahrmann Juda rabbival és Brill Samuel Lów rabbival a hitközséget összetartotta, 1857. április 3-án meghalt. A gyász-istentiszteletre meghívott bécsi kántort, Goldmark Károly sógorát, Friedmann Mórt (Hrabóc, 1826 – Budapest, 1891) – sikeres szereplése után – a Dohány utcai templom főkántorává választották. Schwab Lów helyére 1859. augusztus 13-án dr. Alois Wolf (Binjámín Zeév) Meisel³⁵ (Roth-Janowicz, Csehország, 1816 – Pest, 1867) stettini (Szczecin) rabbit hívták meg, s ez három nappal később elfoglalta a pesti főrabbi-széket.

A zsinagóga-párt küzdelmei

A zsinagóga-párt és a templom-párt közötti térékeny békét veszélyeztette az előjárásnak az a szándéka, hogy a Dohány utcai templom felavatásával párhuzamosan a zsinagógát a jóval kisebb Orczy-házbeli kultusztemplomba helyezze át. Tiltakozásul a zsinagóga 27 tekintélyes híve a maguk és társaik nevében 1859 augusztusában a hitközség vezetőségéhez írt

beadványában kéri, hogy a régi előjárásához hasonlóan, amely mindig tiszteletben tartotta a zsinagóga-párt vallási irányzatát, a jelenlegi vezetőség is legyen tekintettel hagyományos szokásaikra. A méltányosság ugyan megkívánná, hogy mindkét irányzat követői számára azonos méretű és szépségű imaházat tartsanak fenn; ők azonban mégsem kifogásolták az új, modern templom építését, jóllehet annak költségei az egész gyülekezetet, tehát a zsinagóga-pártiakat is terhelték. Egyelőre csak azt kérik, hogy a békesség megőrzése érdekében továbbra is – mindaddig, amíg a hitközségnek módjában nem lesz új zsinagógát építeni – megszokott, régi zsinagógájuk helyiségében tarthassák istentiszteleteiket.

A hitközség vezetői úgy határoztak, hogy a zsinagógát mégis átköltöztetik a kultusztemplom régi helyiségébe. Az elégedetlen hívek Meisel főrabbi segítségét kérték. Meisel teljesen jogosnak találta panaszukat, és kijelentette, hogy inkább kész papi hivataláról lemondani, de az úgynevezett orthodox párt elnyomását, a civakodás folytatását, az esetleges szakadást nem tűri. Az előjáróság azonban nem engedett, és úgy döntött, hogy 1860. március elején történjék meg az átköltözés. A vezetőség macacssága kellemetlen volt a főrabbi számára, aki a nála ismételtlen panaszkodó zsinagóga-látogatóknak keserűen mondta: szíve vérzik az események láttán. "Legyetek férfiak!" – buzdította őket az ügyük melletti kitartásra.

A felbátorodott zsinagóga-pártiak egy 1860. február 26-án kelt beadványukban emlékeztetik az előjáróságot régi ígéretére, miszerint a Dohány utcai templom építésekor a Helytartósághoz beterveztett programjában a hitközség vállalta, hogy a hagyományos szertartású zsinagógát eredeti nagyságában fenntartja. A régi zsinagóga hívei mellesleg – írják – hajlandók megfizetni az eddigi nagyobb és a rájuk oktrojálendő kisebb helyiség bérkülönbözetét is. Ismételtlen kérik az előjáróságot, hadd maradjanak eddigi helyiségükben.

A felépítendő zsinagóga céljaira szükséges pénzt is hajlandók előteremteni. A zsinagóga-párt kérésének jogosságát elismerve, az előjáróság továbbra is fenntartotta a régi helyiség

bérletét zsinagóga céljára. A zsinagóga-látogatók viszont ígéretükhöz híven adományaikat egy felépítendő új zsinagóga számára ajánlották fel. 1862. augusztus 6-án Gustav Taub, Philip Fuchs és Nathan Mauthner zsinagóga-elöljárók már azzal a kéréssel fordulhattak a hitközségi vezetőséghez, hogy az küldjön ki egy bizottságot, s ez a bizottság a zsinagóga építésére felajánlott tekintélyes összegű adományokat hajtsa be és kedvezően fektesse be.

A következő évben, 1863. október 30-án a három zsinagóga-elöljáró, kikhez most negyedikül Elias Kadelburg csatlakozott, újból sürgetik a hitközség elöljáróságánál a zsinagóga építését. November 3-i válaszában az elöljáróság kifejti, hogy a hitközség egységének alapja mindig valamennyi jogos kívánság teljesítése. Elvben elismerik egy új zsinagóga iránti igény jogosságát, de úgy vélik, az építkezés csak a kellő anyagi háttér megteremtése után kezdhető meg. A finansziális kérdések tisztázása érdekében a hitközség elöljárósága Weisz M. A. (Pest, 1811 – Pest, 1876) elnöklete alatt egy 15 tagú bizottságot állított fel.

Rombach utca: telekvásárlás és építkezés

A vezetőség fenti álláspontja, hogy ti. a kellő fedezet nélkül az építkezéshez nem lehet hozzáfogni, újból évekre elodázta a munkálatok megkezdését. 1867 nyarán, a pénzügyi nehézségeket részben kiküszöbölendő, 24-en az Orczy-házbeli zsinagóga hagyományörző hívei közül 44,000 forintért megvásárolták az ún. Kehr-Tomola féle telket az akkori terézvárosi (1882 óta s mind a mai napig: Budapest VII. kerülete, Erzsébetváros), Pest hajdani tisztiorvosáról, Rombach Sebestyénről (1764 – Pest, 1844)³⁶ elnevezett utcában. Felajánlották, hogy a telket minden haszon nélkül, önköltségi áron a hitközség rendelkezésére bocsátják, feltéve, hogy ott egy "régiszerint tartásos" zsinagógát építenek.

A telekvásárlás után a zsinagóga látogatói 1867. október 23-án a szükségességre és a jogosságra egyaránt hivatkozva energikus hangú beadványban kérték számon a hitközség veze-

tőségén a zsinagóga építését. A Dohány utcai templom építésénél – írják – sem volt minden kiadásra előre fedezet, a zsinagóga esetében sem szabad erre az álláspontra helyezkedni. A zsinagóga látogatói kijelentették, hogy minden rendelkezésükre álló törvényes módon és anyagi eszközzel azon lesznek, hogy a zsinagóga minél előbb felépüljön. Isten és a világ előtt egyaránt jogos ez a kívánságuk. Ezt követeli egészségük és istentiszteletük rítusának méltósága is. "A béke hívei vagyunk – írják –, és nem követjük más hitközségek példáját, hogy külön válánánk, de követeljük a zsinagóga építését, mert csak így lesz a béke fentartható, sőt meg erősíthető."³⁷

Hosszú harc után a hitközség vezetősége végül is meghajolt az ismételt követelések előtt, melyek jogosságát tulajdonképpen már 1863 őszén elismerte. Deutsch Sámuel "kultusz-elöljáró" elnöklete alatt 1867. október 25-én "Zsinagóga Építő Bizottmány"-t létesítettek az új, konzervatív irányzatú zsinagóga megépítésére. Meisel főrabbi, a zsinagóga-párt mérsékelt követeléseinek mindenkor pártfogója, 1867. november 30-án tartott utolsó szombati *drosé*-jában örömmel adja tudtára az Orczy-házbeli zsinagóga látogatóinak, hogy régi óhajuk a beteljesülés előtt áll. "Nézzétek csak – mondta – azt a hatalmas változást, mely egy évtized alatt állott be. Akkor a hitközség tanácstermében azzal a tervvel foglalkoztak, és már majdnem el is határozták, hogy ezt az imahelyiséget beszüntetik. E helyütt bevallhatom, hogy én voltam az, aki számotokra e templomot megmentettem. Ma pedig a vezetők örömmel teljesítik a ti kívánságokat, és Isten szolgálatára méltó csarnokot kaptok."³⁸

Úgy látszott, hogy most már semmi sem gátolhatja a zsinagóga-építést. 1867. december 18-án a kiküldött bizottság az építkezésre a 24 zsinagóga-látogató által felajánlott "Rombach" utcai telket találta a legalkalmasabbnak, s 1868. március 15-én ugyanez volt a választmány döntése is.

Az elöljáróság, miután a kiszemelt telket az aláírók többsége ugyancsak megfelelőnek tartotta, az imaszékek eladására aláírási felhívást bocsátott ki.

1867. december 18-án a Zsinagóga Építő Bizottmány – feltehetően meghívásos – pályázatot írt ki. A Bizottmány a beérkezett tervek közül az akkor 26 éves, Bécs határain túl még alig ismert Otto Wagner műépítész³⁹ pályázatát fogadta el.

A győztes pályamunka nyilvános bemutatására a Pesti Izraelita Hitközség 1868. március 18-i közgyűlésén került sor, ahol is a megjelenetek jóváhagyták az építkezésnek az előzetes számításokhoz képest 50,000 forinttal megemelt, 215,000 forintra taksált költségvetését. (A tényleges költségek – mint az Otto Wagnernek a Pesti Izraelita Hitközséghez tiszteletdíja ügyében írt leveléből kitűnik – végül is meghaladták a 350,000 forintot.⁴⁰) Bár az építkezés céljaira a Pesti Hazai Takarékpénztártól már 70,000 forintnyi kölcsönt is felvettek, váratlanul újabb nehézségek merültek fel. Amikor a hitközségi tagoktól az első nagyobb hozzájárulást össze akarták gyűjteni, többen váratlanul arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a "Rombach" utcai telek az utca szűkössége miatt alkalmatlan zsinagóga építésére.⁴¹ Hiába kerestek azonban megfelelőbb telket, minden kísérlet arra a következtetésre vezetett, hogy a zsinagóga építésére nincs alkalmasabb hely a "Rombach" utcai teleknél. A végül is hiábavalónak bizonyult telek-keresés közben a 24 tulajdonos közül hat visszavonta korábbi ígéretét, miszerint minden haszon nélkül átengedi a hitközségnek a telekrészét, míg a többiek azzal a követeléssel léptek fel, hogy a hitközség rögtön kezdjen hozzá az építkezéshez, különben ők is követik hat társuk példáját, annál is inkább, mert módjukban áll a tulajdonukban levő telket 30,000 forint haszonnal eladni. Némelyek újból erélyesen hangoztatták, hogy a hitközség végleg hagyjon fel az új zsinagóga építésével, csupán az Orczy-házban levő régi zsinagógát javíttassa és bővíttesse ki.

Az előjáróság most már ragaszkodott a döntéséhez, és késlekedés nélkül hozzálátott az építkezéshez. Pest sz. kir. város törvényszéke egy 1869. november 15-én kelt végzésével tudomásul vette az előző havi, október 27-én kelt adásvételi szerződést, mely szerint a "Rombach" utcai telek 48,000 forintért a hitközség

tulajdonába ment át azon rendeltetéssel, hogy a telken a hitközség zsinagógát építeni és azt mindenkor jó karban tartani köteles. Az építési engedély 1870. július 5-én került kiadásra.

Valójában az építkezés már korábban, május 1-jén megkezdődött, mégpedig a "Rombach" utca 84 sz. alatti telken⁴² álló egyemeletes ház elbontásával. A zsinagóga 1868-ban véglegesített terveit Otto Wagner és társa, a morvaországi születésű Kallina Mór (Gross-Bittesch, 1844 – Budapest, 1913) készítették, a kivitelezésre az ugyancsak Morvaországból származó Félix (Bódog) Buzzi (1829–1875) kapott megbízást. A zsinagógával egyidejűleg az épület homlokvonalában egy nagyobb bérház is épült. Az építkezést részben az imaszékek eladására gyűjtött előjegyzésekből és a tehetősebb konzervatív hitközségi tagok pénz- és egyéb adományából, "snóderolás"-ból finanszírozták. Az építkezés menetét felügyelő bizottság elnökei Deutsch Ignác és Fochs Antal (megh. Budapest, 1874) voltak, kiknek ellenőri tevékenysége jelentékenyen emelte a kivitelezés minőségét és hatékonyságát.

A "Rombach" építése megszilárdította a főváros zsidóságának veszélyeztetett békéjét és egységét. Bár az ominózus 1871. év – I. Ferenc József október 22-én hagyta jóvá az orthodoxok különállását lehetővé tévő szervezeti szabályzatot – számos hitközségben az orthodoxok és neológok szétválásához vezetett, a pesti hitközség előjárósága évi beszámolójában elégedetten közölte, hogy náluk nem következett be a hitszakadás, csak néhány fanatikus vált ki a hitközségből. A távozók nem tudták magukkal vinni a zsinagóga-párt tagjainak többségét, mivel a hitközségi vezetőség jó taktikai érzékkel még nagy áldozatok árán is teljesítette a konzervatívoknak a hagyományos szokások megőrzésére irányuló legfontosabb kívánásait, és olyan pompás új zsinagógát is épített a számukra, amilyennel az idő tájt a tisztán orthodox gyülekezetek egyike sem rendelkezett.

Pesten az orthodoxia csak a hitközség szegényei között hódított: "(...) a kongresszus után a zsidóság vagyonosabb tagjai vagy a neológiaihoz csatlakoztak, vagy a meglévő állapothoz

[status quo - H. Gy.] ragaszkodva beilleszkedtek a Rombach-uccai templom konzervatív keretébe.¹⁴³

A hitközség a már épülő új zsinagóga számára keresni kezdte a megfelelő hitszónokot. Meisel főrabbi halála óta az akkor már 50,000 lelket számláló hitközségnek csak két rabbija volt: a rabbiság rituális ügyeit intéző nagy tekintélyű Brill Sámuel Lów és a fiatal dr. Kohn Sámuel (Baja, 1841 – Budapest, 1920), kire a nagy hitközség majdnem minden lelkészi funkciója nehezedett. A hitközség nem kívánta a főrabbi hivatalt betölteni, úgy határozott, hogy a Dohány utcai templom és az épülő új zsinagóga élére egy-egy hitszónokot választ. A Dohány utcai templom német hitszónokául 1870 szeptemberében dr. Max (Mayer) Kayserling rabbit (Gleiding b. Hannover, 1829 – Budapest, 1905) hívták meg, a zsinagóga számára alkalmazandó "rabbisági assessor és dársán" állására pályázatot írtak ki. Összesen 32 pályázat érkezett be, s ezek közül a rabbiválasztó bizottság végül is Deutsch Emánuel németpalánkai és Pollák Lajos (Eleázár / Lázár) (Nyitra, 1822 – Budapest, 1905) hohensalzai (Inowraczlaw) rabbikat hívta meg próbaszónoklat megtartására. A két jelölt közül az 1872. február 2-án megtartott közgyűlés abszolút többséggel Pollák rabbit választotta, aki előzetesen írásban és szóban ismételten kötelezte magát a hitközség békéjének fenntartására, valamint a túlhajtott reformok és az ultra-orthodoxia egyaránti leküzdésére. Pollák hitszónoki megbízatását a kongresszusi szervezeti szabályzat 29. §-a szerint az összes választók a február 18-án és 19-én tartott szavazógyűlésen 347 : 3 arányban jóváhagyták.

A "Rombach" elkészül

Az eredetileg 1260 férőhellyel (786 férfi és 474 női imaszék)¹⁴⁴ tervezett zsinagóga építése gyorsan haladt és a külső homlokzat kivételével lényegileg két és fél év alatt készült el. A kelet-nyugati tájolású zsinagógának az utca vonalában húzódó négyzetes főépülete lakó- és irodaház, amelyhez az udvar felől csatlakozik a

nyolcszögletű, centrális zsinagógai terem. A csarnok átmérője 24.80 m; két hatalmas, körüljárható női karzata van. A keleties ornamentikájú, polichrom homlokzat középrizalitját két minaretszerű tornyocskában végződő pillér határolja. Az impozáns, hármass ívezetű főkapun kívül két oldalbejáró is épült, külön a nők és külön a férfiak részére. A főpárkány centrumában áll a kettős frigyábla. A főbejárat két oldalán az ajtónyílások eredetileg egy-egy üzletelyiségbe vezettek. A főbejárat mindhárom kapuja felett indamotívummal körülfogott, stilizált héber betűkkel írt zsoltárvers. A nyolcszög alakú zsinagóga 26.00 m magas, 46.00 m hosszú, 21.00 m széles, középen 24 laternás ablakkal megvilágított, félgömb alakú kupolával, köröskörül 9, színes üvegű, kerek ablakkal. A karzatok fölött csipkés félkörívek emelkednek az üvegkupolás födém alá. A hatalmas – oktagon alakú – belső tér falait és karzatait gazdag, mór-bizánci stílusú stukkó és falfestés díszítette. A körablakok és a kupoladob ablakkoszorújának jóvoltából naplementekor fényözönben ragyogott a kupolás, öntöttvas korláttal határolt *aron ha-kodes*. Utóbbi mellett 2-2 padosor állt az előjárók részére, illetve 2-2 pad jobbról-balról a rabbinak és a kántoroknak. A gazdagon díszített, fényes kivitelű frigyládjával ellátott zsinagóga centrumában van az ugyancsak öntöttvas ráccsal körülvevett és ennek sarkainál kandelláberekkel hangsúlyozott tóraolvasó emelvény, az *almemor (bíma)*. Felette óriási függőcsillár. "A nyolcszögletű tér keleti oldalának (az utca tájolása miatt, kedvező módon, a bejáratnál éppen szemben fekvő) bővülete a frigyszekrény és a *mizrah*-emelvény. A tórafülke ajtajának asztalos-szerkezete – ennek vasalása – mintha egy díszesen kötött imakönyvet állítana elénk."¹⁴⁵ A belső tér méretéhez képest kicsiny, fából készült szószék, alakja helyre emlékeztet; az alján körbefutó héber felirat megörökíti az adományozó nevét (Zalman Altstok) és a megjelölt héber betűkkel egyszersmind az adományozás évét (1878) is.

A zárókö ünnepélyes elhelyezésére és a zsinagóga felavatására 1872. október 1-jén került sor. A hívei által szívesebben zsinagógának nevezett templom belső térérendezése nagyjá-

ből a hagyományos imaházénak felelt meg (a frigyszekrény és a *bíma* elhelyezése, a női feljáró, valamint a női látogatók részére szolgáló csarnok elkülönítése stb.), de a karzatnak az eredeti célnak csak jelképesen megfelelő ritkás rácsozata és a Dohány utcai temploméhoz hasonló szószék már a kor szellemének tett engedmény volt.

A zárókő ünnepélyes elhelyezésére és a zsinagóga felavatására 1872. október 1-jén, kedden, elul hó 28. napján, délelőtt 9 órakor került sor. A zsinagóga avatásakor az ünnepi beszédet Pollák Lajos rabbi tartotta, aki a továbbiakban Brill Sámuel Lów-vel egyetemben végezte a templomban a papi szolgálatot. Ezt megelőzően Lányi Jakab (1816 – Pest, 1879) hitközségi elnök üdvözölte a felekezeti különbség nélkül megjelent fővárosi előkelőségeket és ismertette a Zsinagóga Építő Bizottmány jelentését. Felolvasás után – néhány pénzdarabbal egyetemben – a frigyszekrény alá süllyesztették a Barnay által fogalmazott alapító okirat egy-egy héber és magyar nyelvű, hermetikusan elzárt példányát, meggyújtották az örökmécset és a kórus énekétől kísérve elhelyezték a tóraszekrényben a zsinagógának adományozott 24 pompásan feldíszített Tóra-tekerect.⁴⁶

Az őszi nagyünnepek istentiszteletei már az új épületben folytak, de az ünnepek végétével a hívek az Orczy-házban levő régi zsinagógába⁴⁷ tértek vissza, hogy az új istenháza zavartalanul tovább építhető legyen. Az építkezés teljes befejezéséhez még további 50,000 forintra volt szükség. A hitközségnek a Herminatéren (a mai Dalszínház utca tájékán) volt egy háza, amelyet eladtak 142,000 forintért, s miután kifizették a zsinagóga építésére korábban felvett 70,000 forintnyi tartozást, a többi pénzt a zsinagóga építésére fordították.⁴⁸

Az épület műszaki átvétele 1873. április 27-én volt, a használatba vételi engedély 1873. május 1-jén, pontosan az építkezés megkezdésének harmadik évfordulóján kelt. 1873 *rös hasáná*-ja után már zavartalanul folyt a zsinagógában az istentisztelet.

Nyolc évtized történetéből

A zsinagóga bérházában helyezték el a rabbilakásokat. Itt volt a pár évig fennállott Meiselyegylet székhelye, és a Röck Szilárd utcai intézet megnyitásáig az 1857-ben alapított Országos Izraelita Tanítóképzőintézet is. Utóbb a gyülekezet Talmud-Tóra egylete, egy kis *Béth ha-Midrás* és a hitközség (elemi) leányiskolája lett az épület évtizedes lakója.

A "Rombach" markáns sziluettjével néhány év alatt az Erzsébetváros jellegzetes színfoltjává vált. A szomszédos utcák többségében zsidó lakossága nagyünnepekkor zsúfolásig megtöltötte a zsinagógát, amely már földrajzi elhelyezkedésével is jelezte, hogy látogatói mintegy félúton vannak a modernebb, a külvilág elvárásaihoz jobban igazodó szertartást, orgonaszót igénylő Dohány utcai hívek és az Orczy-ház (idővel a Kazinczy utcai nagyzsinagóga) közösségének szigorúan hagyományörző tagjai között.

A "Rombach" hívei és látogatói vallási irányultságukat tekintve a neológ Pesti Izraelita Hitközség konzervatív vallási felfogású szárnyából, a status quo ante irányzat pesti eszmétársaiból kerültek ki, akiknek vallási beállítottsága egyaránt megkívánta, hogy az istentisztelet külső formái megmaradjanak a hagyományos keretek között, de azt is, hogy a régibb irányzat hívei együtt haladhassanak a mérsékelt újítások követőivel. Ez a szemlélet nyilvánult meg a zsinagóga zárókő letételénél már említett, a frigyláda belseje alatt elhelyezett okirat szövegében, melynek célkitűzése, "hogy a hitközségben a békét, az egyetértést és egységet fenntartsa és szilárdítsa."⁴⁹

Valószínűleg ennek a szemléletnek – de minden bizonnyal a neológ irányzat gazdasági súlyának és hatalmának is köszönhetően – sohasem került sor az anyahitközségtől való formális elszakadásra vagy a status quo ante hitközségek 1928-ben megalakult külön szervezeteihez, szövetségéhez⁵⁰ való csatlakozásra.

Megfelelő dokumentumok és előtanulmányok hiányában⁵¹ csak mint feltevést mondhatjuk ki, hogy a Pesti Izraelita Hitközség konzervatív(abb) tagjai a zsidó társadalom egymástól

mind szociológiailag, mind vallási felfogásukban igen különböző rétegeiből kerültek ki.⁵² Megtalálható közöttük a hajdani óbudai zsidóközösség maradványaiból és az észak-/északkelet-magyarországi ultra-konzervatív községekből frissen Budapestre költöző orthodox zsidóktól (illetve ezek első generációs leszármazottaitól) érkezettek; továbbá némely neológok, a zömében nyugati (cseh-morva) eredetű ősök emancipált-asszimilált, több évtizede városlakó utódainak sorából; valamint mindezen rétegek mellett, s talán leginkább, a hagyományhű, szombat- és *kasrut*-tartó, de már erősen a magyarsághoz hasonult nyugati típusú vidéki hitközségek fővárosba települő, gyermekkoruk szokásvilágához ragaszkodó, javarészt kis- vagy középpolgári életmódot folytató tagjai. Ezt a képet valószínűsíti a "Rombach" rabbijainak származása, a neveltetésükről és tevékenységük korábbi közegéről ismert néhány adat is.

Az első világháborús összeomlást követő vörös- és fehérterror atrocitásai szerencsésen elkerülték a zsinagógát.⁵³ 1922-ben ünnepi istentiszteleten emlékeztek meg a templom fennállásának ötvenedik évfordulójáról.⁵⁴

Rabbik, hazanok, előljárók

A zsinagógában működő rabbik, kántorok, előljárók, Pollák és Brill utódai a "Rombach"-ban, a következők voltak. Dr. Adler Illés (Zenta, 1868 – Budapest, 1924), korának legnépszerűbb rabbija és hitszónoka; valamint Feldmann Mózes (Pazdics, 1859 – Budapest, 1927), a kiemelkedő talmud-tudós, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben a szertartástan tanára. Feldmann, a "konzervatív, jesivát végzett rabbi", tanítványa, dr. Benoschofsky Imre visszaemlékezésének szavai szerint: "Szelíd, naiv lélek volt, szeretetre méltó, kedves ember. A világ dolgaiban járatlan, régi vágású rabbi, az orthodoxok neológoknak, a kongresszusiak orthodoxnak tartották, nem találta Pesten a helyét, visszavágyott Galántára, ahol orthodox rabbiként működött."⁵⁵ Megjegyzendő, hogy Adler magyarul, Feldmann jiddisül prédikált.

A konzervatív rítusú zsinagóga élére 1927-ben, Feldmann halála után a korábbi trencsényi főrabbi, dr. Fischer Benjámín (Becalél ben Cvi) kapott meghívást; neki a frankfurti neo-orthodoxia volt az ideálja. Hívei és tisztelői az orthodoxiával szimpatizáló rétegekből kerültek ki. Bár a zsinagógai prédikációk nyelve az ő idejében a magyar volt, évente kétszer, a tavaszi és őszi nagyünnepek alatt, a *Peszah*-ot és *Jom Kippur*-t megelőző szombatokon szentbeszédet – dacára kitűnő német nyelvtudásának – hagyománytisztelethől jiddisül tartotta. Fischer főrabbi ötven évig állt a "Rombach" élén, ő volt a zsinagóga utolsó rabbija. Az 1950-es évek végén, már 80 fölött, Angliában élő családjához költözött, ott is halt meg 90 éves korában.⁵⁶

A zsinagóga imarendje, liturgiája kis módosításokkal lényegileg a *status quo ante* irányzatának felelt meg, ami majdnem azonos az orthodoxiáéval, talán még egy kicsit bővebb is; olyan *pijut*-okat és *jocér*-okat, azaz költői imákat is mondtak, mondanak, amelyeket az egész világon sehol sem recitálnak már; ennek okáért a "Rombach"-ban például *Jom Kippur*-kor úgyszólván szünet nélkül valamennyi fohász (*szēlichot*) és ima elhangzik. A megmaradt hívek mindmáig a hagyományhű múlt századi középkelet-európai zsidók között dívó *Derekh Chájim* imakönyvet használják.

A zsinagóga kántorai (*hazan*) által képviselt zenei stílus mentes volt a főként a neológokra jellemző díszítő, cifrázó elemektől, egy régibb dallamvilágot őrzött; nagyon pontosan interpretálták a hagyományos dallamokat. A "Rombach" első híres "*hazan*"-ja a besszarábiai születésű Jákov Bachmann (Chisineu, 1846 – Budapest, 1905) volt. A 20. század első felében az itt működő kántorok közül a legismertebb és legjelentősebb Katsch Izrael (1868 – Budapest, 1945) és Ábrahámsohn Manó (Nagyatapolcsány, 1889 – Budapest, 1960), s majd Borstein Hermann.⁵⁷ Mindhármuknak megvolt a maga egyéni stílusa, sajátos improvizációja. Tkatsch hőstenor, Ábrahámsohn bassz-bariton, Borstein lírai tenor.

A "Rombach" fényét emelte a nagylétszámú, híres, 40–45 főből álló (a frigszekrény előtti vaskorlátnál félkörívben felsorakozó) fér-

fikórus. Ez mintegy engedmény volt a neológiaiának, míg az orgona és a női kórustagok hiánya a reform áramlat iránti tolerancia határát jelezte. A kórus összetétele: 8 (később már csak 6) férfi (fele tenor, fele basszus), valamint a fiúkar (körülbelül 10-12 alt és 18 szoprán). Repertoárjuk egyaránt tartalmazta a bécsi (mindegyelőtt Sulzer) és orosz-lengyel zsidó templomi zeneszerzők (Levandovszki és társai) ismeretesebb műveit.

A kórus külső megjelenésének hatásosságát csak növelte, hogy tagjai a neológ szokásoknak megfelelően papi ornátust viseltek. Az 1930-as években (a mára igazságtalanul felédett) Gottschall Jakab (Lódz, Lengyelország, 1881 – Budapest, 1965) állt a kórus élén, ő egyszermind a Dohány utcai templom karnagyja is volt.⁵⁸ Szerzeményeiben sikeresen ötvözte a hagyományokat a modern zsidó egyházzenei irányzatokkal, nagy hatással volt hallgatóságára. Gottschall után Révész Sándor, majd Lóránt Márton (ő utóbb kántorként működött) volt a kórusvezető. A háború után a leghíresebb kántorok Klein, Blas Zsigmond és Mandel voltak, a kórus ekkor már csak rövid ideig működött. Az ismertebb előimádkozók közül megemlítendő a szépszavú Jakobovits Adolf és a váci származású Dán (Deutsch) Gábor, akinek ízes magyar-zsidó folklórját az idősebb hívők mindmáig emlegetik.

A Rumbach utcai zsinagógában hat templomelőjárói állás volt rendszeresítve. Az előjárók vezették a templom ügyeit, gondoskodtak az imaidők közzétételéről és betartásáról. Élen jártak az adakozásban. Az előjárósági tagság *Ehrenamt* volt, nagy megtiszteltetésnek számított. Péntek esténként az előjárók sötét öltönyt és a helyi hagyomány megkívánta cilindert viseltek. Kettőnek közülük mindig jelen kellett lennie a Tóra-tekerces kivételénél, egy harmadik a frigyszekrény mellett állt. Az előjárók listája a hitközség évi jelentései alapján összeállítható. Például 1925-ben, mint az a Pesti Izraelita Hitközség fennállásának 125. évfordulójára kiadott könyvecskében olvasható, Fleischmann Sándor, dr. Osztern Lipót, dr. Ság Sándor, Rosenberg I. Lipót, Ungár Ármin és Kovács J. Jenő voltak az előjárósági tagjai.⁵⁹

Az utolsó tizenöt év és ami utána következett

A második világháború alatt (Lengyelország náci lerohanásától egészen Magyarország megszállásáig) az épület oldalszárnyában egy kis internálótábor létesítettek lengyel zsidó menekültek részére. Bár a körülmények meglehetősen szerények voltak, a hivatalos hatóságok szemethúnyása, a zsinagóga látogatóinak és a hitközség szerveinek támogatása és nem utolsósorban az őrszemélyzet korrupt magatartása folytán hosszabb ideig sikerült az üldözöttekről gondoskodni.

Maga az épület a felszentelést követő hosszú évtizedeken keresztül változatlan maradt, csupán a gázvilágítást váltotta fel időközben a villany. Utóbb, az 1930-as években, központi fűtés beszerelésére került sor.⁶⁰ Az épület a második világháborúban csak kisebb károkat szenvedett: a déli oldalon álló és a zsinagógával egyidejűleg épült lakóház legfelső emeletét 1944-ben bombatalálat érte, s ugyanekkor a zsinagóga ablakainak többsége is megsemmisült. A háború után Mandel rabbi kezdeményezésére nagyobb helyreállítási munkákat végeztek, hogy a felújított épület mihamarabb elláthassa szakrális funkcióit.⁶¹

A háborút követően az első években még megtöltötték a hívek a zsinagógát, de számuk 1948/49 és különösen az 1956. évi forradalom után rohamosan csökkent.⁶² A zsinagóga működésének szükségessége kérdésessé vált. Az épület is jelentős felújításra szorult volna, szerkezete elöregedett. 1959-ben a megcsappant létszámú Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) akkori elnöke, Sós Endre bezáratta, mert – hivatalos indoklás⁶³ szerint – életveszélyesnek találta. Egyébként sok más templom is megszűnt akkortájt. A mintegy 70-80 főre fogyatkozott, rabbiját veszített gyülekezet az első emelet egy kisebb, jobboldali termébe tette át a hétköznapi ima színterét. Itt már csak egy paraván választotta el a nőket az imádkozó férfiaktól. Nagyünnepeken a Dohány utcai templom tőszomszédságában fekvő, az első világháború tízezer magyar-zsidó hősi halottjának emlékére emelt Hősök Emléktemplomában tartották az imát.

A Rumbach utcai zsinagóga főépületét lezárták, majd az elkövetkező években a Budapesti Izraelita Hitközség mint raktárt hasznosította.

1979 novemberében beomlott a tető a toraszekrény felett, utóbb az utcai traktus és a kupola közti rész is. Már ekkor felvetődött a zsinagóga eladásának gondolata;⁶⁴ 1963 végén a hitközség 3552/1963 sz. határozatával értesíti a megmaradt híveket, hogy a "téli imatermet" december 8-ával bezárja. Válaszukban az érdekeltek kifejtik, hogy az épületkomplexum eladásának terve, amely már évekkorábban a zsinagóga megszűnéséhez vezetett, jelenleg nem aktuális, és nem helytálló a másik indok sem, hogy ti. anyagilag képtelenek lennének az imaterem fenntartására. Dokumentumok híján csak találgathatjuk,⁶⁵ hogy végül is mi készítette meg hátrálásra a BIH vezetőségét. Az imaterem maradhatott, de a főépület állaga a valamennyi illetékest vádló gondatlan kezelés miatt gyorsan pusztult. Betört a tetőcserep, a földem beázott, az ablakok kitörtek, leszakadt a női karzat, súlyosan károsodott a zsinagóga belső tere és dekorációja,⁶⁶ a padlózatot végül közel két méter magasságban építési törmelék, madártemek és más bomló szerves anyag borította.⁶⁷ Az elárvult, lepusztult Rumbach utcai komplexum egy része az 1980-as években műhelyként szolgált.

Egy 1982-es betörés után a még élő utolsó hívek,⁶⁸ megmaradt kegytárgyaikkal, véglegesen átköltöztek a Goldmark-terem alatt lévő kis *Béth ha-Midrás*-ba (Wesselényi utca 7),⁶⁹ ahol most hétköznapiakon együtt imádkoznak a Dohány utcai templom látogatóival. Csupán a nagyünnepek és a *mázkir* alkalmával jön össze a külön *minján* a szomszédos Hősök Emléktemplomában.

A teljesen romos, már-már összedőlés fenyegette zsinagógát végül a BIH elöljárósága – nem rendelkezvén a helyreállításhoz szükséges anyagiakkal – 1988 márciusában, a hírek szerint, 6 millió forint összegért (felújítási kötelezettség terhe mellett) eladta a székesfehérvári, akkor még állami Alba Regia Építőipari Vállalatnak,⁷⁰ amely – együttműködve az Országos Műemlékfelügyelőséggel – saját nyilatkozata szerint közel 500 millió forint költséggel folyamatosan helyreállította és felújította az épületet. "Az utcára néző szárnyon már csupán a homlokzat eredeti, a templomtér helyreállítása viszont a régi terveknek megfelelően történt."⁷¹

A rekonstrukció napjainkra nagyjából befejeződött, az épületegyüttes 75-80 százalékban elkészült; pénz hiányában egy ideje, 1991 nyár eleje óta már csak állagfenntartási munkák folynak. Az épület jövőbeli sorsa, hasznosítása jelenleg még ismeretlen. Az 1000 négyzetméternyi templomtér mellett az épületegyüttes utcai frontján mintegy 1800 négyzetméter összterületen irodahelyiségek találhatóak.⁷² A padlástérben – irodai célra – további két szintet alakítottak ki. Az épület teljes befejezése mai árakon még további igen jelentős összegekbe kerülne, de a helyreállító cég ezeket már – többszöri nyilatkozata szerint – nem tudja előlegezni. Az Alba Regia a háromnegyed részben kész épületet eredetileg 800 millió forintért kívánta értékesíteni, utóbb az árat már leengedte 600 millióra, de az 1991-ben megtartott két árverés még így sem vezetett eredményre.

Újsághír: "Most újra próbálkoznak, hogy viszontlássák pénzüket; az ingatlantözsdén kívánják értékesíteni, egy brókerceget bíztak meg ezzel. A megbízás szerint az ár nem lehet alacsonyabb 525 millió forintnál."⁷³

Jegyzetek

- 1 Pest város levéltára, Intimata 4225.
- 2 Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig* (Az IMIT kiadványai, XIV) (Budapest: IMIT, 1901), 332. old.
- 3 Büchler, i. m., 341–343. old.
- 4 Pesten 1785 előtt csak *commoráns* zsidók laktak. Az első *tolerált*, "türt" zsidó, aki helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott, csak 1786-ban telepedett meg. 1787-ben a tolerált zsidók száma már 14 volt, ez a családtagjaikkal, szolgálkával együtt összesen 114 lélek. Vö. Büchler, i. m., 47. – Sachseltől és más hitközségi eljárásokról lásd Groszmann Zsigmond, "A pesti zsidóság vezetői", in: *Magyar-Zsidó Szemle* (alább: MZsSz) 56 (1939), 551–557. A pesti hitközség rabbiságának és előjáróságának szinkronisztikus táblázatát a kezdetektől 1905-ig lásd Groszmann Zsigmond, *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története* (Budapest, 1934), 49–52. old.
- 5 Groszmann Zsigmond, *A pesti zsinagóga* = Különnyomat az *Egyenlőség* 1915. december 12-i és 19-i számaiból (Budapest: Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.T., 1915), 3. old.
- 6 Hivatalos engedély 1787-től, de a helyiségben rabbi továbbra sem működhetett, és a Tóra-tekercest is csak kölcsönözték. Vö. Gazda Anikó, in: *Magyarországi zsinagógák* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989), 233. old. – A Rumbach utcai zsinagóga előzményeiről lásd továbbá Róbert Péter, "A Rumbach utcai templom történetéből" (Kézirat) (Budapest: 1991) (Összeállítás az *Egyenlőség* közleményei nyomán, MTA Judaisztikai Kutatócsoport).
- 7 Mellesleg, ebben a házban működött a 19–20. században Budapest egyetlen orthodox "glatt-kóser" kávéháza, amelyben a vendégek *en masse* fennhagyták a fejfedőjüket. Az "Orczy'sche Caffé" volt a kántorbörze színhelye: a történeti Magyarország előimádkozót kereső hitközségei és az ajánlkozó *hazan*-ok itt találtak egymásra, a kávéház termeit – a mellékhelységeket is beleértve – időről időre elárasztották a hangpróbaként megszólaltatott édesbűs liturgikus dallamok. – Dr. Schweitzer József c. egyetemi tanár, az Országos Rabbiképző Intézet főigazgatójának szíves szóbeli közlése.
- 8 Az ekkor már mintegy ezer főt számláló pesti zsidóság 1800. március 31-én 7930. sz. alatt folyamodott a M. kir. Helytartótanácsához annak megakadályozására, hogy az óbudai rabbi mint főrabbi a jövőben is joghatóságot gyakorolhasson a pesti zsidók felett, s ezen beadványon található először a Pesti Zsidó Hitközség – "Communitas Judaica Pestinensis" – elnevezés. A Helytartótanács 1800. június 3-i, 13.511. sz. határozata közli az uralkodó, I. Ferenc elhatározását, miszerint a pesti izraelita lakosság az óbudai hitközségtől függetlenített. Vö. Groszmann Zsigmond, "A Pesti Izr. Hitközség története", in: *A Pesti Izr. Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-ik évfordulójának megünneplése* (Budapest: A Pesti Izr. Hitközség kiadása, 1925), 42. old.
- 9 Groszmann Zsigmond, *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, 5. old. – Hivatalosan a pesti zsidók – hasonlóan a bécsi zsidókhoz, akik egészen 1849-ig nem használhatták a "Gemeinde" megnevezést és csupán a "die Wiener Judenschaft" elnevezést viselhették – ismételt próbálkozásai ellenére "(...) sem alakulhattak elismert közösséggé, hanem csupán mint *Pester Juden*, pesti zsidók, *Judaei Pesthinenses* vagy mint *Israelitische Nation* szerepelhettek." A Helytartótanács és a magistratus csak 1833-ban hagyta jóvá a pesti zsidók gyülekezetének alapszabálytervezetét, ez az aktus tekintendő a Pesti Izraelita Hitközség hivatalos elismerésének. Lásd Groszmann, uo., 7. és 24–25. old.
- 10 A pesti zsidóság történetére lásd Büchler, i. m., 331–511. old. Lásd továbbá Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinand alatt* (1835–1848) (Budapest: Az Egyenlőség Könyvkiadóvállalata, 1916); uó, *A magyar zsidók a XIX. század közepén* (1849–1870) (Budapest: Az Egyenlőség Könyvkiadóvállalata, 1917); Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitéréséig különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére* (Budapest: 1922; reprint, 1986); valamint Gonda László, *A zsidóság Magyarországon 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992).
- 11 Brill Sámuel Lów apja. Testvérei és azok leszármazottai születési helyük (Sasvár) után a Schosberger nevet vették fel, több magyar nemességet (1863), 1890-ben tornyai praedikátummal báróságot szereztek. Vö. Löwinger Adolf, "Brill Azriel", in: MZsSz 16 (1899), 272–278.
- 12 Gazda, i. m., 233–234. old.
- 13 E zsinagóga egészen 1937-ig használatban volt.
- 14 Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 4. old.
- 15 Katona József, "A 90 éves Dohány utcai templom", in: Grünwald Fülöp–Naményi Ernő, *Budapesti zsinagógák* (Budapest: Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Kiadása, 1949), 4, 26. old. – Mint már említettük, 1830 előtt több magánimaház is létezett Pesten. A reformerekből alakult *Cheszed Neurim* egyesület által 1828-ban, a Király utcai "Fehér lúd"-házban létesített *Cultustempel* (hítségönoka: Joseph Bach (Óbuda, 1784 – Pest, 1866), kántora: Karl Eduard Denhof) volt közülük a legtekintélyesebb, a majdani Dohány utcai templom közvetlen elődje. Hivatkozva a rendezetlen jogviszonyok és visszaélések veszélyeire, a gyülekezet 1830-ban hatósági segédlettel bezáratta a kisebb független imaházakat és "gleichschaltolta" a nagy látogatottságnak örvendő kultusztemplomot; átköltöztette az Orczy-házba és a Pesti Izraelita Hitközség új alapszabályának életbeléptetése (1833) után Ulmann Gábor (Pozsony, 1792 – ?), az első hitközségi elnök (1833–1836) aktív közreműködésével az 1834. április 28-i határozatával (ténylegesen csak 1836. december 19-én) közvetlen fennhatósága alá vonta, intézményei közé emelte. Schwab Lów mind a régi zsinagógának, mind a kultusztemplomnak egyaránt rabbija volt. Felváltva prédikált a két helyen; a konzervatív hívőknek német szavakkal kevert zargonban, értsd: jiddis, a haladók imaházában pedig tiszta német nyelven. – Vö. Büchler, i. m., 417, 419. old.; Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 4. old.; uó, "A pesti kultusztemplom", in: MZsSz 40 (1923), 86. old.; uó, *A Pesti Izr. Hitközség története*, 44. old.; és uó, "A pesti zsidóság vezetői", in: MZsSz 56 (1939), 52. old. – A Dohány utcai templom történetéhez általában lásd Vadász Ede, *A pesti zsidó templom első ötven éve* (Adalékok a magyar zsidók történetéhez, 4), (Budapest, 1909).
- 16 A "Cultustempel" hítségönoka az Orczy-házba való átköltözés után továbbra is Joseph Bach, kántora pedig Karl Eduard Denhof volt. Az óbudai születésű Bach, a pesti hitközség első német hítségönoka, 30 éven át töltötte be állását. A reform irányzat híve. Modern formájú, német nyelvű hítségönoktaival elsőként szakított az addig dívó jiddis prédikációval. 1844-ben egy elhunyt zsidó egyetemi hallgató ravatalánál – talán legelsőként – magyar nyelven tartotta a halotti búcsuzatót, vö. *Zsidó Lexikon*, Szerk. Ujvári Péter (ZsL) (Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929; reprint, 1987), 73. old.; és Venetianer

Lajos, *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*, 141. old.

17 Bűchler, i. m., 298–402. old.

18 A kongresszus előkészületeiről, lefolyásáról és következményeiről lásd Venetianer, i. m., 280–314. old.; Nathaniel Katzburg, "The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869", in: *Hungarian-Jewish Studies*, 1, Szerk. Randolph L. Braham (New York, 1966), 1–33; Thomas Domjan, "Der Kongress der ungarischen Israeliten 1868–1869", in: *Ungarn Jahrbuch*, 1 (Mainz, 1969), 139–162; Jacob Katz, "A végzetes szakadás. Orthodox és neológ szétválás a magyar zsidóságban: A szakadás eredete, befolyása és következményei", in: *Múlt és Jövő* (1991), no. 1, 49–55. old.; Gonda László, i. m., 120–146. old.

19 Robert Perlman, *Bridging Three Worlds. Hungarian-Jewish Americans, 1848–1914* (Amherst, MA: The University of Massachusetts Press, 1991), 58. old.

20 1896-ban 76 anya- és 171 fiók-hitközséggel rendelkeztek. Vö. Zeke Gyula, "Szakadás után (...)", in: Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál, szerk., *Hét évtized a hazai zsidóság életében* (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), I, 149, 152. old.

21 ZsL, 804. old.

22 Zeke, i. m., 152. old.

23 Gazda, i. m., 242. old. – A pesti orthodoxia kezdeteiről lásd Reich Sámuel, "Hogyan született meg a pesti orthodoxia?", in: *Zsidó Évkönyv*, I (Szerk.: Kecskeméti Vilmos), (Budapest: 1927–1928), 227–230. old.; és Korein Dezső, "A régi orthodoxia", uo., 230–232. old.

24 Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 4. old.

25 Utóbb a szabadságharcban a komáromi vár tábori lelkésze, a bukás után emigrált, 1869-ig külföldön élt – vö. ZsL, 379. old.

26 Groszmann Zsigmond, *A Pesti Izr. Hitközség története*, 47 sk. old.

27 Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára*, III (Pest, 1851; reprint, Budapest: A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése / Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1984), 223. old. – 1833-ban a pesti izraelita gyülekezet 1343 családot számlált. 1852-ben a zsidó népesség meghaladta a 12,000 főt, az 1857. évi népszámlálás szerint számuk 27,101 volt – vö. Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 5. old.; uő, *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, 23. old.; és Katona, i. m., 5. old.

28 Zeke Gyula, "A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941)", in: Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (Szerk.), *Hét évtized a hazai zsidóság életében* (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), I, 163. old. A budapesti zsidóság abszolút számára és a főváros össznépességén belül elfoglalt százalékos arányára vonatkozó adatokat lásd uo.; továbbá: Zeke Gyula, "Statistikai mellékletek (1735–1949)", in: Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (Szerk.), *Hét évtized a hazai zsidóság életében* (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), I, 188. old.; és Jehuda Don – George Magos, "A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése", *Történelmi Szemle* (1985), no. 3, 443. old. – A szóban forgó arányok a következők.

1825	8 264 fő, azaz	8.8 %
1869	44 890 fő, azaz	16.6 %
1873	48 306 fő, azaz	16.3 %
1880	71 940 fő, azaz	19.4 %
1890	104 290 fő, azaz	20.6 %
1900	168 985 fő, azaz	23.0 %
1910	203 687 fő, azaz	23.1 %

1920 215 512 fő, azaz 23.2 %

1930 204 371 fő, azaz 20.3 %

1935 201 069 fő, azaz 19.2 %

1941 184 453 fő, azaz 15.8 %

1949 96 537 fő, azaz 9.1 %

29 A Baldacci-és Nessi-féle telkek átíratása csak 1845. június 28-án történt meg. A telekszerzés bonyodalmairól lásd Katona, i. m., 5. old.; Vadász, i. m., 3–6. old.; és Groszmann, *A pesti kultusztemplom*, 87–88. old.

30 Többek között felvetődött a vegyes szertartás gondolata és az az elképzelés, hogy a két irányzat hívei felváltva használják az építendő közös templomot. A templomépítő bizottság(ok) 1842–1855 közötti munkájáról, határozatairól stb. részletesen lásd Groszmann, *A pesti kultusztemplom*, 87–92. old.

31 A Schwab Lőw vezette templomépítő bizottság tagjai: Weisz M. A. elnök, Brill Ignác, Eigner Simon, Engländer Hermann, Munk Mór, Öszt(er)reicher Dávid, Putschin J. S. és Spitzer Gerson; mindehhez vö. Bűchler, i. m., 406. old.; Katona, i. m., 5. old.

32 Eredetileg Braun Nátán (Kapronca, 1811 – Budapest, 1878). – Itt jegyzem meg, hogy a nevek írásánál – németes írásmód, i és y stb. –, tekintettel a korszak félreismerhetetlenül átmeneti jellegére, nem törekedtem az egyezésítésre, igyekeztem a forrásokban szereplő alakokat használni.

33 Groszmann, *A pesti kultusztemplom*, 91. old.

34 Katona, i. m., 6–9. old.; és Gazda, i. m., 236–238.

old. A templomot Meisel főrabbi 1859. szeptember 6-án avatta fel – vö. Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 5. old.

35 Vitatható pesti tevékenységéről lásd Groszmann Zsigmond, "Meisel pesti főrabbi kora", in: *IMIT Évkönyv*, 1933, 100–113.

36 A jó emlékezetű Rumbach Sebestyén többszörös háztulajdonnal bírt a nevét még életében megörökítő utcában. A Városliget melletti homokos terület parcellázásakor szerzett telkén (a mai Podmaniczky és Munkácsy utcák vonalában) hozta létre 1806-ban az ott talált vasas víz felhasználásával az első pesti gyógyfürdőt, Rumbach Sebestyén ún. vasfürdőjét, amely hamarosan 18 fürdőszobából, lakószobákból és vendéglőből álló együttesé bővült. Vö. *Budapest Lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 1010–1011. old.

37 Idézi Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 7. old.

38 Meisel, "Die Brunnen Isaak's" (Pest, 1867), idézi Groszmann, "Meisel pesti főrabbi kora", 110–111. old. – A zsinagóga körüli izgalmak hozzájárultak Meisel korai halálához. A beszéd során annyira felizgatta magát, hogy "(...) während des Mussafgebets sank er bei der Kedescha zusammen, von Gehirnschlag gelähmt, wurde inmitten allgemeiner Bestürzung in die nahe liegende Wohnung des Schneiders Spitz gebracht, dorthin wurden in der Eile Aerzte berufen. Alles Mögliche wurde zur Rettung angewendet, leider Alles vergebens, er blieb bewusst- und sprachlos und Abends 6 Uhr gab er seinen Geist auf." Lásd Sisa, i. m., 111. old.

39 Sisa József, "Daten zur Tätigkeit Otto Wagners in Ungarn", in: *Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege* 37, no. 1–2 (Wien, 1983).

40 Lásd Ines Müller jelen munkáját.

41 "Bericht der Synagogenbau-Kommission wegen Bau einer Synagoge auf dem neuen Bauplatz", in: *Izraelita Közlöny*, 6, no. 25 (Budapest, 1869. május7), 176–177. old. – A beépítésre javasolt telkek közül a legesélyesebb a Váci (a mai Bajcsy-Zsilinszky) úttól alig száz lépésnyire

fekvő, a Könyök, Retek és Zöldkoszorú utcák által határolt terévkörzést Maszanek- és az azzal szomszédos Meitner-féle telek volt. Az építési telek körüli bonyodalmakról lásd Sisa József, "A Rumbach utcai zsinagóga. Otto Wagner ifjúkori alkotása", in: *Ars Hungarica* (1982), no. 1, 44. old.

42 A jelenlegi számozás szerint a zsinagóga a *Rumbach Sebastyén utca* 11–13 sz. alatt található. Az 1817-től kezdődően a *Rombachgasse* nevet viselő, eredetileg rövidebb utca a telekredezés után, 1850-től, a Dob utcától a Király utcáig húzódott. Csak 1899-ben terjesztették ki mai határáig, a Wesselényi utcáig. 1939-ben az addig használatos "Rombach" helyett az utca nevét – a névadó vezetéknevének írásmódját követve – "Rumbach"-ra változtatták. Vö. *Budapesti Lexikon*, 1010. old.

43 Reich, i. m., 227. old.

44 Az első világháborút követő kismértékű átalakítások eredményeképpen utóbb az imaszékek száma 1332-ra (más forrás szerint 1372-re) emelkedett. Vö. Eppler Sándor, "A Pesti Izr. Hitközség és a vele kapcsolatos intézmények az 1925. évben", in: *A Pesti Izr. Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-ik évfordulójának megünneplése* (Budapest: A Pesti Izr. Hitközség kiadása, 1925), 61. old.; és *Zsidó Évkönyv*, I (Szerk.: Kecskeméti Vilmos) (Budapest, 1927-1928), 199. old.

45 Gazda, i. m., 239. old. A zsinagóga részletes leírását lásd Ines Müller, a jelen könyvben; Orbán Ferenc, *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei* (Budapest: Panoráma, 1991), 23 sk. old.

46 A zsinagóga építéséről lásd Sisa, i. m., 45. old.; az avatásról Róbert, i. m., 3. old. (az *Egyenlőség* nyomán). Más egykorú forrásokat, mint Ines Müller idézi is: *Pester Lloyd, Abendblatt*, Nr. 225 (1872. október 1). Az alapkövetel során elhelyezett tárgyakat és iratokat a 1988-ban megindult rekonstrukció feltárta és biztonságba helyezte.

47 Az új zsinagóga hosszabb ideig nem volt igazán népszerű a vallásos körökben, mivel – a színhagyomány szerint – az a hír járta, hogy építése szombaton sem szünetelt. (A zsinagóga régi hívének, dr. Felkai Lászlónak szíves szóbeli közlése.)

48 Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 11. old.

49 Groszmann, *A pesti zsinagóga*, 11–12. old.

50 Zeke, "Szakadás után (...)", 146. old.

51 Sisa József, aki 1945 után először foglalkozott részletesen a Rumbach utcai zsinagóga történetével, a Budapesti Izraelita Hitközség orthodox tagozatától nyert információra (1978) támaszkodva tévesen állítja (i. m. 48), hogy a zsinagóga történetére vonatkozó dokumentumok elpusztultak. Mivel a "Rombach" sohasem tartozott az orthodoxokhoz, a hitközséggel és templommal kapcsolatos iratanyagot sem kezelték és tárolták (volt) náluk. A hitközségi irattár anyagának nem-létére vagy pusztulására vonatkozó korábbi állítások egyébként is kritikával kezelendők. Tény, hogy az iratok jelenleg nem hozzáférhetők. Megsemmisült vagy lappang a zsinagóga imaszék-nyilvántartása és a Pesti Izraelita Hitközség múlt századi anyagának jelentős része, míg a 20. század első feléből származó hitközségi iratok legjavát az 1940-es években (1949 k.) a Dohány utcai templom egyik tornyában raktározották el, befalazva. Ez utóbbi anyag csak 1989 után került a Magyar Zsidó Levéltár kezelésébe, de mindmáig rendezetlen, a kutatók számára nem elérhető. A MaZsiHiSz VII., Síp utca 12 alatti székházában több irodai helyiség faliszekrényében is felismerhetően a "Rombach" egykori hitközségi hivatalos iratai közül való anyag található, jelen-

leg teljesen áttekinthetetlen állapotban. A dr. Groszmann Zsigmond (1880–1945) rabbi, a pesti hitközség történetének legjobb ismerője által idézett, de ma (már / még) hozzáférhetetlen dokumentumok (így a Pesti Izraelita Hitközség levéltárában Zs. 2, 4, 6, 9, 34, 73; Rb. és Tp. jelzet alatt őrzött okiratok, a hitközség 1828–1859. évi jegyzőkönyvei, valamint a pesti izraelita előljáróság 1870–1874. évi jelentései) hiányában jelen tanulmány számos részéhez Groszmann tanulmányai szolgálták elsődleges forrásul, az általam adott leírás gyakran pusztán Groszmann szövegének parafrázisa, külön hivatkozások nélkül. Az utolsó 60 év történetének megrajzolásakor az itt elmondottak a "Rombach" régi hívének, Goitein Emilnek és dr. Kéri Lajosnak, jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség elnökének magnetofonra mondott visszaemlékezésein alapulnak. Szíves felvilágosításait ezúton is köszönöm.

52 Csekély vigaszul az elsődleges források hiányáért, a kutatás rendelkezésére áll a zsinagóga szerencsésen fennmaradt és a mai napig a maradék gyűlekezet birtokában lévő *Mázkir-könyv*-e, amely több évtizedre visszamenően tartalmazza a "Rombach" rabbijai, előljárói, alkalmazottai és nyilvántartott egyszerű hívei elhalálzásának napját. A könyv egyik mellékleteként (3631/1954 ügyiratsz. alatt) rendelkezésünkre áll a BIH ún. Mázkir Bizottságának 1954. szeptember 22-i ülésén készült lista, amely összesítve tartalmazza (körülbelül az 1930-as évek közepéig visszamenően) a zsinagóga elhunyt tagjainak nevét. Bár ez a lista közel sem teljes, mégis célszerűnek láttam – későbbi kutatók munkáját megkönnyítendő – a nevek közzétételét. A jegyzék szerint a zsinagóga elhunyt előljárói: Weil, Kepich, Mincz, Fleischmann Sándor, Nagler Jakab József, Lichtschein Mayer, Kohn Arnold, Nagler József, Fuchs Gyula, Lichtenstein Miksa, dr. Ság Sándor, Fleischmann Mari, Kunstädter Adolf, Fenyves Ignác, Landesmann Márk, Kovács I. Jenő, Ungár Ármin, Dinner A. Emil. Alkalmazottak: Takáts Izrael, Jakobovits Adolf, Niedermann Ármin. A Holocaust mártírjai: Weisz Artur, Gottesmann Lipót, Grünfeld József, Schäffer Adolf, dr. Majtényi Nándor, Tauchner Mór, Feldmann Nándor, Tillemann Sebastyén, Fischer Imre, Engel Gábor, Schwartz László, Rosenberg Arnold, Deutsch Adolf, Bíró Ernő (Arnold), Müller Lipót, Rothberger Jakab, Lackó Mór, Landsmann Samu, Karfunkel Salamon, Rosenberg Lipót, Baumgarten Izrael, Singer Ernő és fia, Singer Pál, Lilienthal Tamás, Hell Sándor, Bauer Dezső, Gergely Rezső, Bandel Hermann, Silber Rudolf, Feldmann N., Dinner László, Kremer Adolf. Egy másik lista (egy kivétellel) az 1956 után elhunyt tisztviselőket ("*sliach cibur*") – sorolja fel: Bachmann Jakab (Jákov) (megh. 1905), illetve Deutsch Gábor (a tudós Dán Róbert édesapja), Hübsch Alfréd, Glanz Zoltán, Schwarz Géza. A leggyakrabban említett családok: Kéri, Goitein, Alföldi, Liling, Korda, Strasser, Holeczer, Losonczy, Landesmann, Lackó, Katz, Klein, Grosz, Präger, Kovács-Gárdonyi, Frankl, Forgács, Veres, Diamant.

53 Csak feltételezik, hogy az 1922. év májusában bekövetkezett rejtélyes tüzeset valójában merénylet volt. A halotti mécsesbe kideríthetetlen módon benzin került; szerencsére csak a mécses és az azt tartó faragás vált a tűz martalékává. Vö. *Egyenlőség* 19 (1922. május 13), idézi Róbert, i. m., 3. old.

54 Meghívó a "Rombach" fennállásának 50. évfordulójára. Magyar Zsidó Múzeum kéziratára, 89.99 (2600.) sz.

55 Benoschofsky Imre, "Emlékek a Szemináriumból. A Rabbiképző második korszaka", in: MIOK *Évkönyv*, 1970 (Szerk.: Scheiber Sándor), 103. old.

56 Felkai László, dr. Kéri Lajos, Rónai Sándor és dr.

Schweitzer József szíves szóbeli közlése. – Esetleg a hívők számának és a mérsékelt konzervatív irányzat jelentőségének fokozatos csökkenése az oka annak az önmagában nem túl jelentős ténynek, hogy a korábbi gyakorlatól eltérően Fischer már egyedüli rabbija volt a zsinagógának.

57 Goiten Emil és dr. Schweitzer József szíves szóbeli közlése.

58 Goiten Emil és a Bécsben élő Rónai Sándor (Alexander Ronai) szíves szóbeli közlése.

59 Eppler, i. m., 70, 85. old. – Az utolsó előjárók közül dr. Kéri Lajos visszaemlékezése és a Mázkir-könyv alapján ismert Vajna József (megh. 1958), Radó Bernát, Weisz Gyula (megh. 1962), Kovács Ede, Havas Sándor (megh. 1971), Szilárd Nándor (megh. 1983) és Gál Manó (megh. 1984) neve.

60 Ennek ellenére a téli időszakban a hétköznapiakon mintegy 50–60 főre tehető hívő továbbra is a bérházban lévő *Béth ha-Midrás*-ban imádkozott, a zsinagóga csak pénteken és szombaton volt használatban, de akkor zsúfolásig megtelt. (Goitein Emil visszaemlékezése.)

61 Goitein Emil visszaemlékezése szerint a zsinagóga helyreállításra a hívők adományából már 1946 közepére befejeződött.

62 1945 után a mai Magyarország területén megmaradt és / vagy a deportálásból visszatért mintegy 130,000 fős zsidóságból legalább 90,000 Budapesten lakott. Ez a szám a kivándorlás miatt 1949-ig legalább 15,000-rel, majd 1956-ban további mintegy 20,000-rel csökkent. Jelentős volt a kor-eltolódás miatti létszámcsökkenés is. A budapesti hitközség nyilvántartott adófizetőinek száma 1956-ban nem érte el a 16,000 főt sem. Vö. Salgó László, "A fővárosi zsidóság vallási élete", in: *Új Élet naptár 5719/5720* (1959) (Budapest: A MIOK kiadása, 1959), 142, 144. old. Nem ismeretesek pontos adatok a kommunista hatalomátvétel és (a részben ennek nyomán) újraéledő antiszemitizmus fenyegetése elől / után menekülő magyarországi zsidók globális számáról. Két totalitáriánus rendszer szörnyűségei alig tíz éven belül még a választott nép tagjainak túróképességét is meghaladták. A drasztikus létszámcsökkenés főként a vidéki hitközségeket sújtotta. 1960-ra a vidéki, tehát halmozottan kiszolgáltatott helyzetben lévő zsidóság közel 100 százalékban áttelepült a fővárosba vagy elhagyta az országot. Becslés szerint csupán 1956/57-ben legalább 30,000 zsidó távozott külföldre.

63 Az igazi ok inkább az lehetett, hogy az állami presszió előtt meghajló "egységes" hitközségi vezetőség még legkönnyebb szívvel a Dohány és Kazinczy utca közötti, jelentőségét csaknem teljesen elvesztett *status quo ante* irányzat templomát áldozta fel.

64 A Rumbach utcai zsinagóga tervezett eladására vonatkozó iratokat a BIH irattárában 3572/1960. sz. alatt tartották nyilván. 1980-ban – talán egy újabb értékesítési kísérlettel párhuzamosan – a dokumentumokat kiemelték s azóta sem kerültek reponálásra, jelenlegi lelőhelyük ismeretlen.

65 Szokás tiltotta a működő zsinagógák bezárását. A gyülekezet megőrzésében elévülhetetlen érdemei vannak a váci származású dr. Kéri Lajos aranydiplomás ügyvédnek, a "Rombach" előimádkozójának és előljárójának, jelenleg a BZsH elnökének.

66 A lakók vallomása szerint "gyanúsán jólterestült", darskocsival (!) érkező betörők elvitték a bútorokat, a kegytárgyak egy részét, köztük egy Tóra-tekercest is. Az eset mindmáig tisztázatlan.

67 A pusztulás olyan mértékűvé vált, hogy a jelenleg is dolgozó építőmunkások szentül hiszik és mesélik: a zsinagóga a háborúban kiégett és azóta nem volt használatban, falai között 1944-ben tömeges kivégzések folytak.

68 Napjainban (1993) a még ma is aktív hívek száma alig haladja meg a 10–15-öt, legfeljebb a nagyünnepeken gyűlik össze 40–50 ember.

69 Sabbatkor ugyanitt külön istentiszteletet tartanak, míg a nagyünnepek és a *mázkir* alkalmával a *minján* a szomszédos Hősök Emléktemplomában jön össze. Az elárult, lepusztult Rumbach utcai épület egy része (a földszinti helyiségek és a zsinagóga előcsarnoka) az 1980-as években az állami "Antik Art" cég gipsz-díszek készítésére használt műhelyül szolgált.

70 Az időközben az Alba Regia Építő Vállalkozó Rt. nevet fölvetett cég befektetési igazgatója szerint a vételárban minden külső kényszer nélkül állapodtak meg az érdekeltek felek. Az Ines Müller által említett 1,6 illetve 2,5 millió forint összegnyi vételár téves információ alapszik.

Ugyancsak téves az Állami Egyházügyi Hivatal aktív részvételével készült adásvételi szerződés 1988. júliusra való datálása is (uó). – A zsinagóga 1988. évi eladásával kapcsolatos iratokat – benne a 3552/1963 sz. határozattal kapcsolatos levelezést – a hitközség Síp utcai irattára őrzi.

A vételár összege, mindenesetre, akármennyi volt is, botrányosan alacsony volt, már csak az épületben lévő lakások forgalmi árára tekintettel is. A hitközség a szerződésben egyébként kikötötte, hogy az épületet felújítása után sem lehet kegyeletsértő módon hasznosítani. Vö. "Budapesti Zsinagógák – Dohány kérdés", in: *Heti Világgazdaság* (HVG), 1993, no. 2 (1993. január 9.), 35. old.

71 Dombi Gábor, "A Rumbach utcai minaretek alatt", in: *Népszabadság*, 1992. december 22, IV. old.

72 HVG 1993, no. 2, 35. old.

73 Uo.

A könyv megjelenéséhez a

nyújtott támogatást,
melyért e helyütt is
köszönetet mondunk.

